

39(979)
6-973

ქეთევან სუციშვილი

კ ა ვ კ ა ს ი ი ს   ხ ა ლ ხ თ ა
ე თ ნ ო გ რ ა ფ ი ა

ქეთევან ხუციშვილი

საქართველოს
საგარეო
საგარეო
საგარეო

ხავჩასიის ხალხთა ეთნოგრაფია

„კავკასიური სახლი“
თბილისი
2006

39(479)	16187
b-973	ხუციშვილი ქ-
ხუციშვილი ქ-	16187

სკანირებული

Scan.

UDC (უკ) 39(479)
Б.973

თეოლოგიის მეცნიერება

საქართველოს საეკლესიო ცენტრი
თეოლოგიის მეცნიერება

პროექტის ავტორი ნაირა ბელაშვილი
გარეკანის დიზაინი კოტე სულაბერიძისა
რედაქტორი როლანდ თოფჩიშვილი

ISBN 99940-921-2-X

-16187-

რედაქტორისგან

საყოველთაოდ ცნობილია, რომ ეთნოლოგიური მეცნიერება ხალხებს (ეთნოსებს) და მათ კულტურებს (ხალხურ კულტურას) და ტრადიციებს სწავლობს. ქართულ ეთნოლოგიურ მეცნიერებას დიდი ხნის ტრადიციები აქვს. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტშიც ქართველოლოგიის ამ უმნიშვნელოვანეს დარგს სათანადო ყურადღება ექცეოდა. მიუხედავად ამისა, იშვიათი გამონაკლისის გარდა (ს. ჭანტურიშვილი), ქართველი სტუდენტები სახელმძღვანელოებითა და სალექციო კურსებით განებივრებული არ იყვნენ. ქეთევან ხუციშვილის წიგნი (სალექციო კურსი) ამ მხრივ ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი გამონაკლისია. ამ სალექციო კურსის დასტამბვა იმ მხრივაცაა აღსანიშნავი, რომ იგი კავკასიის ხალხებს ეძღვნება. ქართველებს ღმერთმა სხვა 50-მდე ხალხთან ერთად კავკასიელობა გვარგუნა. აქედან გამომდინარე, პირველ რიგში, ქართულ ეთნიკურ ისტორიასა და ეთნიკურ კულტურასთან ერთად ვალდებული ვართ კავკასიის სხვა ხალხების მრავალფეროვანი ეთნიკური კულტურაც შევისწავლოთ. კავკასიის ხალხების ეთნოლოგიის შესწავლას არა მხოლოდ თეორიული, არამედ პრაქტიკული მნიშვნელობაც აქვს, რადგან თანამედროვე ეთნოლოგია ეთნოსთა შორის ურთიერთობებს და ეთნიკურ კონფლიქტებსაც სწავლობს. კავკასიელი ხალხების ყოფის, კულტურის, წეს-ჩვეულებების შესწავლა კი ქართველ ხალხს მეზობელ ეთნოსებთან ურთიერთობებსა და ეთნიკური დაპირისპირების მოგვარებაში დაეხმარება.

ქეთევან ხუციშვილის კავკასიის ხალხების ეთნოლოგიის სალექციო კურსი მრავალრიცხოვან ლიტერატურას ემყარება. ის ქართველ სტუდენტებს სრულ წარმოდგენას შეუქმნის კავკასიის ხალხების შესახებ. წინამდებარე სალექციო კურსი და რედაქტორის ამავე სათაურით დაბეჭდილი სალექციო კურსები ერთმანეთს ავსებენ. ვფიქრობთ, რომ წინამდებარე წიგნის დაბეჭდვა

სტიმულს მისცემს ცნობილ ქართველ ეთნოლოგებს, რათა თავიანთი დაგროვილი ცოდნა გამოიყენონ და ქართველი სტუდენტებისთვის შექმნან, როგორც ანალოგიურ თემებზე, ისე ეთნოლოგიის სხვა პრობლემებზე სახელმძღვანელოები და სალექციო კურსები.

ქეთევან ხუციშვილის ეს წიგნი, არა მხოლოდ უნივერსიტეტის პუბლიცისტური ფაკულტეტების სტუდენტებისთვის იქნება სასარგებლო, არამედ ის საინტერესო იქნება ნებისმიერი განათლებული ქართველისთვისაც.

*ისტორიის მეცნიერებათა დოქტორი
როლანდ თოფჩიშვილი*

ქართველები

ქართველების თვითსახელწოდებაა ქართველი. ქართველები შეადგენენ საქართველოს ძირითად მოსახლეობას. ცხოვრობენ ასევე აზერბაიჯანში, რუსეთის ფედერაციულ რესპუბლიკაში, თურქეთში, ირანსა და ევროპის მრავალ ქვეყანაში. ისინი ანთროპოლოგიურად დიდ ანუ პირველად ევრაზიულ რასას განეკუთვნებიან. ქართული ენა კავკასიურ ენათა ოჯახის ქართველური ჯგუფის სამწერლობო ენაა. სალიტერატურო ენის გარდა იგი წარმოდგენილია ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფების დიალექტებით.

ქართველები სამხრეთ კავკასიაში მცხოვრები ერთ-ერთი უძველესი ხალხია. ქართველი ხალხის ეთნიკური ბირთვი იყო ერთმანეთის ახლომონათესავე სამი დიდი ტომობრივი გაერთიანება – ქართველთა, მეგრულ-ჭანებისა და სვანების, რომელთაც ეკავათ ვრცელი ტერიტორია ჩრდილოეთით დიდი კავკასიონის ქედიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთით მცირე კავკასიონამდე და მდინარე ქოროხის აუზი სამხრეთ-დასავლეთით. ჩვ.წ. II ათასწლეულის დასასრულსა და I ათასწლეულის დასაწყისში ამ ტერიტორიაზე ჩამოყალიბდა მნიშვნელოვანი ტომობრივი გაერთიანებები (დიაუხი, კულხა) და პირველი სახელმწიფოები (კოლხეთისა და ქართლის სამეფოები).

საქართველო ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით ვერტიკალური ზონალობის მიხედვით იყოფა. აქ გვხვდება დაბლობის, მთისწინეთისა და მთისთვის დამახასიათებელი ყოფითი და კულტურული მახასიათებლები. ქართველთა ეთნოგრაფიული ჯგუფები ცხოვრობენ აღმოსავლეთ და დასავლეთ საქართველოს შემდეგ ეთნოგრაფიულ მხარეებში: ქართლი, კახეთი, ხევსურეთი, ფშავი, მთიულეთი, გუდამაყარი, ხევი, ერწო-თიანეთი, სამეგრეო-

ლო, იმერეთი, სვანეთი, რაჭა, ლეჩხუმი, გურია, აჭარა, სამცხე, ჯავახეთი. მათთვის დამახასიათებელი ეთნოგრაფიული თავისებურებების მიუხედავად, სოციალური და კულტურული განვითარების მჭიდრობადაც თანაბარმა დონემ განაპირობა საერთო ქართული კულტურის ჩამოყალიბება. დღეს საქართველოს საზღვრებს გარეთ არის მოქცეული შემდეგი ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მხარეები: დვალეთი (რუსეთის ფედერაცია), საინგილო (აზერბაიჯანი), შავშეთი, კლარჯეთი, ერუშეთი, კოლა (თურქეთი).

საქართველოს ტერიტორიაზე გვხვდება დასახლების, როგორც დაბლობის, ასევე მთისწინეთისა და მთის ტიპები. სოფლებს მოსახლეობის სიმჭიდროვისა და რაოდენობის სხვადასხვა ხარისხი ჰქონდა და დაგეგმარების თვალსაზრისით იყო როგორც უსისტემო, ასევე უბნობრივი. დაბლობში და მთისწინეთში გავრცელებულია მჭიდრო, გაფანტული და გზისპირა (ცალმხრივი ან ორმხრივი) დასახლებები; მთაში უპირატესად მცირეკომლობრივი, მჭიდროდ დასახლებული სოფლები. მთის სოფლისთვის დამახასიათებელია ვერტიკალურად განფენილი საზაფხულო და საზამთრო სადგომების ქონა. დასახლების ასეთი ტიპი დამახასიათებელი იყო იმ რაიონებისთვის, სადაც განვითარებული იყო გადარეკვითი მესაქონლეობა. სოფელს ზოგჯერ თავდაცვითი კოშკების გარდა ჰქონდა გალავანი. თავშეყრის ადგილები სოფლის შიგნით იყო მოქცეული. ამას გარდა მნიშვნელოვანი ფუნქცია ჰქონდა მთაში სოფლის გარეთ მდებარე სალოცავს. სამეურნეო ნაკვეთები და სავარგულები სოფლის გარეთ იყო განთავსებული. განსხვავებული ტიპის იყო მთისწინეთსა და აღმოსავლეთ საქართველოს ბარში გავრცელებული მსხვილი დასახლება, სადაც სახლები ერთმანეთის სიახლოვესაა განლაგებული, სავარგულები სოფლის გარეთაა მოქცეული, საცხოვრებელი კი ჰორიზონტალური განფენილობისაა. საკულტო ნაგებობა ასეთ სოფელში შესაძლებელია სოფლის შიგნით მდებარეობდეს. დასავლეთ საქართველოს დაბლობისთვის დამახასიათებელი იყო გზისპირული დასახლება, სადაც სახლი და ნაკვეთი ერთიანობაში იყო წარმოდგენილი. ხშირად მცენარეული ღობით შემო-

საზღვრულ ეზოში საცხოვრებლის გარდა განთავსებული იყო სამეურნეო ნაგებობები. ასეთ დასახლებასაც ჰქონდა საზაფხულო და საზამთრო სადგომები.

მთაში საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ერთ ქერქვეშ, ვერტიკალურად განლაგებულ კომპაქტურ კომპლექსებს წარმოადგენდნენ. დაბლობში სამეურნეო ნაგებობები სახლისგან გამოყოფილი იყო.

საქართველოში სახლის მრავალფეროვანი ტიპები გვხვდება. მათგან აღსანიშნავია: ფაცხა — ნულკედლებიანი, თიხით შელესილი, მიწისიატაკიანი დაუნანევრებელ ფართიანი წრიული ან ოთხკუთხა ნაგებობა, რომელიც ისლით ან ჩალით იყო გადახურული და ზოგჯერ წინ ან ირგვლივ აივანი ჰქონდა; ჯარგვალი — გაუთლელი მორით, ულურსმნოდ ნაგები, დაუნანევრებელ ფართიანი ორფერდა გადახურვიანი ნაგებობა, რომელიც საცხოვრებელიც შეიძლება ყოფილიყო და სამეურნეო დანიშნულებითაც გამოიყენებოდა (მაგ., ნისქვილი, ხულა, ბელელი და სხვ.); ოდა — ფიცრული, დანანევრებულ ფართიანი (სამ-ექვს ოთახიანი), ხის ან ქვის ბოძებზე მდგარი ნაგებობა ხის იატაკითა და აივნით, რომელსაც კრამიტით ან ყავრით დაფარული ორ ან ოთხფერდა სახურავი ჰქონდა; საჯალაბო სახლი — ფიცრული, ოთხკუთხა, დაუნანევრებელ ფართიანი, მიწის იატაკიანი სახლი; ციხე-სახლი — ქვით ნაგები, რთულგადახურვიანი და მრავალსართულიანი (ორ-ოთხ სართულიანი) კოშკურა ნაგებობა; ერდოიან-გვირგვინიანი დარბაზი — გვხვდება ერთთვალისანი და კომპლექსური. ერთთვალისანი დარბაზი დიდი ზომის იყო და წინ დერეფანი ჰქონდა, გავრცელებული იყო ქართლში. კომპლექსები დამახასიათებელი იყო სამცხე-ჯავახეთისა და თრიალეთისთვის, მასში საცხოვრებელი და სამეურნეო სათავსი ჰორიზონტალურად იყო ერთქერქვეშ განლაგებული. დარბაზის გადახურვას გვირგვინი წარმოადგენდა. გვირგვინი ხის მრავალსაფეხურიანი გუმბათია, რომელიც კოჭების პარალელური ან კუთხური წყობით იყო ნაგები და ერდოთი მთავრდებოდა. ერდო ერთდროულად საკვამლეც იყო და სინათლის წყაროც. ეთნოგრაფიული მხარეების მიხედვით

დარბაზის გეგმა სხვადასხვანაირი იყო: კვადრატულიდან წაგრძელებულ ოთხკუთხედამდე. დარბაზის ცენტრში მოთავსებული იყო კერა, შის შიდა მხარეს იდგა დედაბოძი, შიდა და გვერდითა კედლებში დატანებული იყო თაროები, ნალოები და განჯინები. საქართველოში გავრცელებული საცხოვრებლის სხვა ტიპებიდან აღსანიშნავია შერეული მასალით ნაგები, ბრტყელბანიანი სახლი; ტერასული მიწურ-ბანიანი სახლები; კოშკიანი საცხოვრებელი კომპლექსები, კალოიანი სახლი, ქვითკირი, გომური. სახლის მთავარი ელემენტი იყო ღია კერა. იგი გამოიყენებოდა როგორც გასათბობად და საჭმლის მოსამზადებლად, ამავე დროს, წარმოადგენდა მნიშვნელოვან საკულტო ადგილს. ძველ საცხოვრებელ ნაგებობებში კერა ცენტრში იყო მოთავსებული და შედგებოდა ცეცხლის დასანთები ადგილის (ყვები), ოთხფეხას, ჯაჭვის ჩამოსაკიდებლისა (აყარი) და სასანთლე-საკვარისაგან. გავრცელებული იყო ასევე კედელზე მიდგმული ბუხარი, საცხოვრებლად გამოიყენებოდა თონე — ცილინდრული ფორმის პატარა, საშუალო და დიდი პირმოხვეული ან პირგანიერი თიხის ნაკეთობა. დარბაზის ტიპის ერთიან კომპლექსებში თონე საცხოვრებლის შიგნით იყო მოთავსებული, სხვაგან კი ეზოში იდგა.

მრავალფეროვანი იყო საქართველოში გავრცელებული სამეურნეო ნაგებობები. ისინი განსხვავდებოდნენ როგორც ფუნქციურად, ასევე სამშენებლო ტექნიკისა და ფორმის მიხედვით (გომური, ბოსელი, საბძელი, ჩანური, საზეთე, სათონე, მარანი, ბელელი ან ხულა, სასიმინდე, საქათმე, ნისქვილები და სხვ.). განსაკუთრებული დატვირთვა ჰქონდა მარანს — „სალვინე სახლს“. საქართველოში გვხვდება ორი სახის მარანი — დახურული და ღია. დახურული მარანი აღმოსავლეთ საქართველოშია გავრცელებული. ასეთი ტიპის მარანში ერთ შენობაშია განთავსებული ინვენტარი, საწინახელი (ქვის, უპირატესად კი ხის) სალვინე ქვევრები და სხვა ჭურჭელი (ჭური, გოზაური, რუმბი, ტიკი, მარანი, ყანნი და სხვ.). დახურული მარანი შესაძლებელია საცხოვრებელ კომპლექსში იყოს მოქცეული, ან განცალკევებით იდგას ეზოში. ღია ტიპის მარანი დასავლეთ საქართველოშია გავრ-

ცელებული და ღია ცის ქვეშ მინაში ჩაყრილ ქვევრებს წარმოადგენს. მარანს სამეურნეოს გარდა საკულტო დანიშნულებაც ჰქონდა და მთელი რიგი რიტუალები იყო მასთან დაკავშირებული.

ქართველების ტრადიციული ტანსაცმელი, ეთნოგრაფიული კუთხეების მიუხედავად, ერთი ტიპისაა. მამაკაცის კოსტიუმი შედგებოდა პერანგის, შარვლის, ჩოხისა და ახალუხისგან. ატარებდნენ მატყლის, აბრეშუმის ან ტყავის ქამარს. ზამთარში ხმარობდნენ ქურქს (ტყავი), ტყაპუჭს, ნაბადს. თავსაბურავად გამოიყენებოდა ნაბდის ქუდი, ბენვეულის ფაფახები, ყაბალახი, ფაფანაკი. ფეხზე იცვამდნენ წინდებს, მოქსოვილ ან ტყავის პაჭიჭებს, ქალამანს, მთაში ჩითებს, შეძლებულები — ქუსლიან ტყავის ჩექმებს. ქალის ტანსაცმელი იყო პერანგი, შეიდიში (გრძელი შარვალი), ქართული კაბა გულისპირითა და სარტყლით, ზევიდან იცვამდნენ ქათიბს. თავზე იხურავდნენ ჩიხტს, ლეჩაქს, მანდილს, ბალდადს. ფეხზე ატარებდნენ ქოშს, ფლოსტებს (ტარსიკონის რბილ უქუსლო ფეხსაცმელს), ნულასა და ქალამანს. ტრადიციული ტანსაცმლის სახეებიდან გამორჩეულია ხევსურული ტალავარი (ლურჯი ან შავი, ნაქარგობებითა და აპლიკაციებით უხვად ორნამენტირებული კაბა, მანდილიანი სათაურით), ასევე გურული და აჭარული მამაკაცის სამოსი (ჩაქურა), რომლისთვისაც დამახასიათებელია განიერი შარვალი და მოკლე ჩოხა.

ქართველთა ტრადიციული საკვები ძირითადად რძისა და მცენარეული პროდუქტებისგან შედგებოდა. რძის პროდუქტებიდან გავრცელებული იყო ყველის სხვადასხვა სახე (სულგუნი, იმერული, თუშური), მანონი, კარაქი, ხაჭო, ნალები. ფართოდ გამოიყენებოდა ბოსტნეული და ხილი (ზამთარში ხმელი), ლობიო, მარცვლოვნები, მწვანილი, მათ შორის ველურად მზარდიც. პური ცხვებოდა როგორც ხორბლის (ბარში და მთისწინეთში) ასევე ქერის, შვრიის, ჭვავის (მთაში), ხმიადიც და საფუარიანიც: ლავაში, შოთი. დასავლეთ საქართველოში სიმინდის ფქვილისგან ამზადებენ მჭადს და ლომს, ასევე განსაკუთრებულ კერძს, რომელიც სიმინდის ფქვილში ამოზელილ ჭყინტ ყველს წარმოადგენს (ელარჯი). გავრცელებულია ხაჭაპურის სხვადასხვა სახე (იმერული,

მეგრული, აჭარული). ცომეულიდან აღსანიშნავია ლობიანები და ქაიხი (სტეფანოსხეა გულით). ფართოდ გამოიყენება როგორც საქონადაც ასევე ცხვრის, ღორისა და ფრინველის ხორცი. ხორციელი კერძებიდან გავრცელებულია მწვადი, ხინკალი (ხორცის გარეშე გახიდავებული ყველის, ხაჭოს ან კარტოფილის გულიანი), ხაშლამა, ბიზბაში, ჩიხირთმა, ფლავი, საცივი. კერძებში უხვად გამოიყენება მწვანილი, სანელებლები და ნიგოზი. გავრცელებულია ცხარე სანებლები (ტყემალი), ცხიმებიდან მცენარეული ზეთი, კარაქი, ერბო. ტკბილეულიდან აღსანიშნავია ჩურჩხელა (ნიგვზის, თხილის, ქიშმიშის), გოზინაყი (საახალწლო ტკბილეული), ფელამუში, ტკბილი ტყლაპი. სასმელებიდან დიდი დატვირთვა აქვს ღვინოს, არაყს, აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში ასევე ქერის ლუდს, რომელსაც რიტუალური მნიშვნელობაც ჰქონდა. გავრცელებულია ასევე სანესო კერძები (კოლიო). ქართველების საკვებმა შეინარჩუნა ტრადიციულობა, ამავე დროს რაციონი შეივსო ახალი კერძებით. საკმაოდ მყარი აღმოჩნდა სუფრის ტრადიციული ეტიკეტი.

საქართველოში ტრადიციულად ჩამოყალიბდა კომპლექსური სამეურნეო-კულტურული ტიპი, რომელშიც შეთავსებულია მინათმოქმედება და მესაქონლეობა. მეურნეობის ამ დარგებთან ერთად განვითარებული იყო მეფუტკრეობა, თევზჭერა, ნადირობა, ხელოსნობის დარგები (მჭედლობა, მეთუნეობა, ხის, ტყავის, ქვის დამუშავება, საფეიქრო საქმე და სხვ.). მეურნეობის ტრადიციული ფორმების განვითარება საქართველოს გეოგრაფიულმა მდებარეობამ და კლიმატმა განსაზღვრა. აღმოსავლეთ საქართველოს ჰავა ბალჩეულ-ბოსტნეული კულტურების მთელი წლის მანძილზე წარმოების საშუალებას იძლევა, დასავლეთ საქართველოში კი ხელს უწყობს ციტრუსების, ჩაის და სხვა ტენის მოყვარული მცენარეების წარმოებას. ჰავის ვერტიკალური სარტყელურობა მომთაბარე მეცხოველეობის განვითარებას უწყობს ხელს.

საქართველოს ტერიტორიაზე არსებული ბუნებრივი გარემოს შესატყვისად გამოიკვეთა განსხვავებული სამეურნეო

ტრადიციების მქონე სამეურნეო უბნები, თავისებური სამეურნეო ცხოვრების წესითა და მატერიალური კულტურით. მათი ფორმირება საუკუნეების მანძილზე დაგროვილ პრაქტიკულ ცოდნას ეფუძნებოდა და საქართველოს ბუნებრივ-სამეურნეო გარემოს ვერტიკალურ ზონალობას ასახავს. ასეთი დარაიონების მიხედვით საქართველო იყოფა ბარის (ზღვის დონიდან 800 მეტრამდე), მთისწინეთისა (800-1400 მ.) და მთის (1400-2000 მ.) ზონებად. ეს ზონალობა მუდამდებარე ნლიური სამინათმოქმედო ციკლის სისტემაში, სამეურნეო წესების დინამიურობაში, შრომის იარაღების მრავალფეროვნებაში და სხვ.

მინათმოქმედების დარგებიდან, არსებული ბუნებრივი პირობებიდან გამომდინარე, დიდად იყო განვითარებული მემინდვრეობა. საქართველო კულტურულ მცენარეთა წარმოშობისა და კულტივირების უძველეს კერადაა აღიარებული. უძველესი დროიდან მისდევდნენ აქ ადამიანები მინათმოქმედებას. საქართველოში ხორბლის თერთმეტი ჯიში ხარობდა, მათგან ექვსი — ენდემური. საქართველოს ტერიტორიაზე მოპოვებული მონაცემები ხორბლის კულტურის განვითარების სრულ სურათს წარმოგვიდგენენ — ველური-რელიქტური ფორმებიდან მაღალ განვითარებულ ფორმებამდე.

არქეოლოგიური მონაცემებით დადასტურებულია საქართველოში მათასწლეულის წინ რბილი ხორბლისა და მარცვლეული კულტურების თანმდევი სარეველების არსებობის ფაქტი. ბოლო დრომდე შემონახული ველურ და კულტურულ ხორბლეულს შორის გარდამავალ რგოლად მიჩნეული ისეთი ენდემური ჯიშები, როგორიცაა დიკა, მახა, ზანდური და კოლხური ასლი. მარცვლეული კულტურებიდან ხორბლის გარდა მოჰყავდათ ქერი, შვრია, ჭვავი, ბრინჯი; დასავლეთ საქართველოში ძირითადი კულტურა იყო ფეტვი, ღომი, მოგვიანებით — სიმინდი.

საქართველოში ძველთაგანვე მოქმედებდა მინათმოქმედების რამდენიმე სისტემა: ახოს აღება, ტერასული, საანეულო, მშრალად ხვნა, ორმინდვრიანი, სამმინდვრიანი სისტემა და სხვა. დიდად იყო განვითარებული სარწყავი მინათმოქმედება. მინის

დასუშავების ეტაპები იყო: განმენდა, განაყოფიერება, ხვნა, ფარცხვა, მორწყვა, თესვა. შემდგომი ეტაპი იყო მარგვლა, მკა, ლენვა, დაბინავება, დაფქვა.

ახოს გლეზა სამინათმოქმედო სისტემის ერთ-ერთ უძველეს და სახსნავი მინათმოქმედების განვითარების პირველად ფორმადაა მიჩნეული. საქართველოში ახოს ალების წესი დადასტურებულია, როგორც ბარში, ასევე მთაში, თუმცა უპირატესად მთაში გამოიყენებოდა ტყის ხარჯზე სახნავ-სათესი და სათიბი მიწების გაზრდის მიზნით. ცნობილია ახოს ალების სხვადასხვა ხერხი (ტყის გაჩეხვა, შემოყვერვა, დანვა და სხვ.). ირჩეოდა სწორი, ადვილად მისადგომი, მეჩხერტყიანი ადგილი. საუკეთესოდ მდინარის ახლოს მდებარე ჭალის ტყე ითვლებოდა. მნიშვნელოვანი იყო ხეების ჯიშიც. საუკეთესოდ ითვლებოდა მურყნის, თხმელას, მუხის, იფნის, წყავის ნადგომი ადგილები. ადგილის განსაზღვრის შემდეგ ხდებოდა მისი დასაკუთრება, თხრილის, სამანის გაკეთების ან ნიშნის დადების გზით. ახოს სიდიდის შესაბამისად, სამუშაოები კოლექტიურად, ნადის დახმარებით, მარტივი იარაღების გამოყენებით წარმოებდა. სამუშაოების ეტაპები იყო ტყის მოჭრა, „დაკოდვა“ – „გაქერქვა“ ანუ ბუჩქებისა და ჯირკვების ამოღება, გასუფთავება, დანვა, მიწის „მოქვავება“, ნიადაგის დამუშავება (რაც ფარცხვა, თოხნა, თესვას გულისხმობდა), წყლის გაყვანა, ფერდობებზე აკეთებდნენ წყლის ასაქცევ თხრილებს.

მინათმოქმედების უძველესი ექსტენსიური ფორმების ინტენსიური მეურნეობით შეცვლა დაკავშირებული იყო სარწყავი სისტემების აღმოცენება-განვითარებასთან. ისტორიულად საქართველოში არა სარწყავი მინათმოქმედებაც იყო განვითარებული, მაგრამ სარწყავი უფრო ფართო მასშტაბებისა იყო. დაბლობსა და მთისწინეთში იგი ინტენსიური მინათმოქმედების საფუძველი იყო, მთიან ზონაში კი სათიბ მეურნეობას უკავშირდებოდა. მორწყვისთვის იყენებდნენ მთის ნაკადულებს, წყაროებს, მდინარეებს, აკეთებდნენ ჯებირებს, გაჰყავდათ დიდი, საშუალო და მცირე ზომის არხები, იქმნებოდა ირიგაციული სისტემები (მოსარწყავ უბნებს ემსახურებოდა ნაკადელები, საქცევი და სხვ.

ძირითადი არხიდან მომდინარე მცირე არხები). ფართოდ გამოიყენებოდა კოლექტიური შრომა, როგორც სისტემის მოწყობისას, ისე მისი მომსახურებისათვის (არხების განმენდით სამუშაოებში ჩართული იყო სოფლის მთელი მოსახლეობა, იცოდნენ სათავეზე გასვლა, რუზე გასვლა და სხვ.). რწყვის მრავალფეროვანი სისტემა შედარებით მარტივი იყო მთაში, უფრო რთული ბარში. მთაში, ზოგ რაიონში, ირწყვებოდა სათიბები, ბარში კი, განსაკუთრებით აღმოსავლეთ საქართველოში, თითქმის მთლიანად მორწყვაზე იყო დამოკიდებული სამინათმოქმედო მეურნეობა. დასავლეთ საქართველოში იცოდნენ მორწყვა ჩატკორვის ან მოტბორვის გზით.

საქართველოში სიძველითა და ტრადიციულობით ხასიათდება მთური მინათმოქმედების ერთ-ერთი უძველესი სახეობა – ტერასული მინათმოქმედება. მიწის ტერასული დამუშავება თითქმის ყველა რეგიონში გვხვდება. უძველესი ტერასები ძვ. წ. III ათასწლეულით თარიღდება, ქვისკედლიანი სარწყავ-სამეურნეო ტერასები კი, რომლებითაც საქართველოს მთელი მთისწინეთია მოფენილი, გვიანბრინჯაოს ხანას განეკუთვნება. ტერასები კონსტრუქციული თავისებურებებისა და მშენებლობის ტექნიკის მიხედვით სამ ძირითად ტიპად იყოფა. ესენია: 1. მდინარეთა ტერასები, რომლებიც უმთავრესად მთების დაბალ და დამრეც კალთებზე ხეობებშია განლაგებული და მდინარეთა კალაპოტის ცვლილებების ან მათი დაშრობის შედეგად არის წარმოქმნილი. ისინი სწორი ზედაპირის მქონე მოედნებს წარმოადგენენ და შემოკავებული არიან ქვის ჯებირებით; 2. დაკორდებულ ზღვრებიანი ტერასები მაღალმთიან და ნაკლებად დანანევრებულ რელიეფს მოიცავენ. ისინი ადამიანის მიერ არის შექმნილი მიწის დაკავების გზით და ფერდობის ათვისების მარტივი ტექნიკით ხასიათდება. მათ საყრდენი, შესამაგრებელი კედლები არ უკეთდებათ, ერთმანეთისაგან კი ფერდობის ბუნებრივი დახრილობით არიან გამიჯნული. ამ ფართობებს ძირითადად სახვნელ ნაკვეთებად იყენებდნენ; 3. კედლებიანი ტერასები, ხელოვნური კედლებით ნაშენი ტერასები. ისინი ფერდობზე რამდენიმე საფეხ-

ურად, შორიზონტალურადაა შეჭრილი ქანობებში. ამასთან, ყოველი ქვედა საფეხური მომდევნოზე წინ იყო გამოწეული. ნაკვეთებს შორის კი ქვის ან ხის კედლები იყო ამოყვანილი, რაც, თავის მხრივ, ზედა საფეხურის საფუძველს ქმნიდა. ასეთი ტიპის უძველესი ტერასები ნეოლითის ეპოქას განეკუთვნება (მესხეთში – ნავარძიევი, წუნდა, ამირანის გორა). კონსტრუქციულად კედლებიანი ტერასების ტიპში რამდენიმე სახე გამოიყოფა.

საქართველოში სამივე ტიპის ტერასები სრული სახით გვხვდება მესხეთში, აჭარაში, მთიულეთსა და ხევში, სადაც ისინი სათანადო ტერმინოლოგიითა და ფაქტობრივი მასლით ფიქსირდება. ტერასული მეურნეობის სიძველე, მისი საყოველთაო გავრცელება, მისი განსხვავებული სახეობანი (ბაქანი, ლარი), მისი ლოკალური კონსტრუქციები (თაროიანი) და ა.შ. მეტყველებს განვითარებული ინტენსიური ნიადაგოსარგებლობის მაღალ კულტურაზე. ტერასული მიწათმოქმედება საშუალებას იძლეოდა დიდი ფართობი აეთვისებინათ სამეურნეო საქმიანობისათვის. ამავე დროს იგი იყო მთაგორიანი რელიეფის პირობებში ნიადაგის ეროზიის, ხოლო მაღალი ტენიანობის მქონე სარტყელში მოჭარბებული წყლისა და წყლით დარეცხვის საწინააღმდეგო საშუალება. ტერასებს ძირითადად იყენებდნენ სახნავ-სათეს, ასევე სავენახე ფართობად, მოგვიანებით დაიწყეს მეზღვეობა-მეხილეობისთვის გამოყენებაც. ტერასებზე საგანგებო გრძელუღიანი სახვნელით ამუშავებდნენ მიწას, ხელოვნურ ტერასებს უკავშირდებოდა საქართველოში მცირე სარწყავი სისტემები. მთისა და მთისწინეთის მოსახლეობის ბარისკენ მიგრაციამ დააკნინა ტერასული მიწათმოქმედების მნიშვნელობა.

საქართველოში ხვნა-თესვის ორგვარი წესია დამონებული: თესვა და შემდეგ დახვნა-დათოხლა ან ხვნა და შემდეგ დათესვა. ვერტიკალური ზონალობისა და სათესი კულტურების ჯიშების მიხედვით საქართველოში გავრცელებული იყო თესვის ორი ტიპი: საგაზაფხულო და საშემოდგომო. დაბლობში საშემოდგომო თესვას მისდევდნენ, მთისწინეთში როგორც საშემოდგომოს, ასევე საგაზაფხულოს, მთის ზოლში კი საგაზაფხულო თესვას. თესვის

ვადები დამოკიდებული იყო ცალკეულ რაიონში ადგილისა და სათესი კულტურების ჯიშებზე. დაბალ ზოლში საშემოდგომო თესვა სექტემბრის შუა რიცხვებიდან იწყებოდა და ნოემბრამდე გრძელდებოდა, შედარებით მაღალმთიან ზოლებში ეს პერიოდი ივლის-აგვისტოს მოიცავდა.

საქართველოში ჩამოყალიბებული იყო ბუნებითსარგებლობისა და ბუნების დაცვის ხალხური საშუალებანი. ნიადაგების დაცვა სამინათმოქმედო დარგების განვითარებისა და სრულყოფის აუცილებელი პირობა იყო. ქართველი გლეხი კარგად ერკვეოდა ნიადაგის მოსავლისუნარიანობასა და ხარისხში. ნიადაგს ასხვავებდნენ როგორც ვერტიკალური ზონალობისა და მდებარეობის (ჭალის მიწები, ვაკე, ფერდის ადგილები, მზიანი და ჩრდილიანი), ასევე მისი მოსავლიანობა-ნაყოფიერების, თვისებებისა (აყალო, ალიზის მიწა, თიხნარი, ლამიანი, ნარბილი, გოხი და სხვ.) და ფერის (შავმიწა, წითელმიწა, ყვითელმიწა, ტრედისფერი და სხვ.) მიხედვით. იცოდნენ, რომელ კულტურას რა ნიადაგი შეესაბამებოდა, მნიშვნელოვანი იყო მზის ფაქტორიც. წელიწადის დროთა შესაბამისად, სამეურნეო ნაკვეთების განათების მიხედვით, სახნავ-სათესი მიწები იყოფოდა მზისა და ჩრდილის მხარედ. ზოგი კულტურისათვის მზიანი მხარეა უკეთესი (მაგ., ჭვავი, დოლი), ზოგი მარცვლეულისთვის კი (მაგ., ქერი) ჩრდილიანი. სათესი ნაკვეთების ხვნის წესებიც ნაკვეთის მდებარეობაზე, ნიადაგებსა და მარცვლეულის ჯიშებზე იყო დამოკიდებული. გვალვიან რაიონებში ღრმა ხვნაა მიღებული. ღრმა ხნულს მოითხოვს სიმინდი, დოლის პური. ფეტვისნაირი და თავთავიანი კულტურებისთვის ნაკლები სიღრმე იყო განკუთვნილი. დიკა ზედაპირულად აჩეჩილ მიწაზეც ითესებოდა. ჭვავი კი კავით განერილ მიწაზე. ღრმად იხვნებოდა მწირი, მშრალი ნიადაგი, შედარებით ზედაპირულად — ნოყიერი და ნესტიანი მიწა.

საანეულო სისტემა ძირითადად ბარის მძიმე მიწების ხვნისას გამოიყენებოდა. გაზაფხულზე მოხნული ნიადაგი შემოდგომაზე ხელმეორედ იხვნებოდა და მაშინვე ითესებოდა. იცოდნენ მიწის სანასვენო სისტემაც, ზედიზედ დამუშავების შემდეგ ნიადაგს

რამდენიმე წლით დაასვენებდნენ. ასეთი მიწები, როგორც წესი, სათიბად გამოიყენებოდა.

სამიწათმოქმედო საქმიანობისას, იქნებოდა ეს ახოს ალება, ტერასირება, ხვნა-თესვა, მკა, ლენვა თუ თიბვა, არსებობდა ურთიერთდახმარების ტრადიციები. ახოს ალების დროს, ჩვეულებრივ „მუშათ შეყრას“ მიმართავდნენ. ლენვაში, რომელსაც ადგილობრივი მკვიდრნი ძირითადად საკუთარი ძალებით აწარმოებდნენ, თანასოფლელთა დახმარება გამწვევი ძალის ან კალოს თხოვებაში გამოიხატებოდა. ლენვის დროს იცოდნენ „შებრალებით“ დახმარებაც, რაც გულისხმობდა ხელმართ, მოხუცი ან ავადმყოფი თანასოფლელის მიმართ მეზობლებისა და ნათესავების დახმარებას ყოველგვარი გამასპინძლების გარეშე. „დანაცვლებით შველის“ დროს ორი ან მეტი ოჯახი ერთმანეთს მორიგეობით ეხმარებოდა შეთანხმების მიხედვით. ხვნა-თესვის დროს იქმნებოდა შრომითი გაერთიანება „მონდავი“, „მოდგამი“. მონდავის წევრებს მუშახელის, სახვნელი იარაღისა და გამწვევი ძალის სახით შეჰქონდათ წვლილი გაერთიანებაში, რის მიხედვითაც ნაწილდებოდა შრომა.

საქართველოს ყოველი ბუნებრივი ზონისათვის დამახასიათებელი იყო სახვნელი იარაღების თავისებური ტიპი. ყოფაში შემონახულია სხვადასხვა ფორმის სახვნელები – დიდი ქართული გუთანი, ჯილლა-გოგორა, ორხელას ტიპის სახვნელები, კავწერა, კავის ტიპის სახვნელები და ა.შ. ყოველ მათგანს კონსტრუქციულ-ფუნქციური თავისებურებანი ახასიათებთ და რთულ, შუალედურ და მარტივ ფორმათა სახით დასტურდებიან.

ყოველი სახვნელი იარაღი ზონალობის შესატყვის გარემოში გამოიყენება სხვადასხვა ინტენსივობით. თუმცა მათი ერთდროულად გამოყენების პრაქტიკაც არსებობდა, განსაკუთრებით გარდამავალ ზოლში. თითოეული სახეობა შეგუებული იყო ჰავის, ნიადაგების, ტენიანობის, რელიეფის თავისებურებებთან. ამასთან, განსხვავებულ სახვნელ იარაღებს შესაბამისი შრომის ორგანიზაციის ფორმები შესატყვისებოდა. სახვნელი იარაღების მრავალფეროვნების მიუხედავად ისინი შეიძლება დაჯგუფდეს

შემდეგი სახით: 1. ნიადაგის გამწვევი საშუალებანი (თუშური კავწერა, ხევსურული საწერა, სვანური ლიღრავი და სხვ., რომლებიც გავრცელებული იყო მთის ზოლში. ასეთი იარაღების გამწვევი ძალა იყო უღელი ხარი ან კამეჩი. მათ აქვთ მხარი, ხელნა, ეშვი, არა აქვთ ქუსლი, სახნისი და საკვეთელი. ისინი უპირატესად მთლიანი ხისგან მზადდებოდა); 2. ნიადაგის ასაჩეჩი სახვნელი. მას აქვს გრძელი მხარი, ხელნა და ქუსლი. მისი ქუსლი მაგარი ხისაა. ნიადაგის შესატყვისად უკეთდება ქუსლში ჩამჯდარი ან ხელნაში გაყრილი მხარი, რომელიც უღელს მოძრავად უკავშირდება და აიოლებს მანევრირებას. ხელნის დახრილობის შესაბამისია ხვნის სიღრმე. ებმის ერთი წყვილი ხარი. ასეთი ტიპისაა კოლხური კავი, მოხევური მხარგადაბმული სახვნელი, ხევსურული სახვნელი, კახური და ქართლური აჩაჩა, ჯილლა, თუშური კავი და სხვ. მათ იყენებდნენ ისეთ რაიონებში, სადაც ნიადაგის ღრმად დამუშავება არ იყო საჭირო, აქვე შედის ერქვანი, ფამფალაკიანი უფრთო სახვნელი, რომელსაც თანაბარი ზომის ბორბლები აქვს და გრძელი და ფართო კვალის გატანა შესაძლებლობას იძლევა, და ჯილლა გოგორა. ჯილლას შემადგენელი ნაწილებია: კბილაი, სახნისი, მანჭუა, სახელური, ხმალაი, რკილაი, კორა და ფამფალაკი. კბილაი სახვნელი იარაღის მთლიანი ხისგან (უპირატესად რცხილის) დამზადებული ქუსლია. იგი ბოლოსკენ თანდათან მსხვილდება, განიერდება და ზემოთ აშვერილი ორი ყურით ბოლოვდება. ქუსლის წვერზე სწორგვერდებიანი სამკუთხა სახნისია წამოგებული. კბილას ყურებთან სვეტად ჩაყენებულია მანჭუა (იფნის ან რცხილისაგან დამზადებული), რომელსაც ზემო ნაწილში სახელური აქვს ჯილდის დედისთვის. ქუსლშივეა გაყრილი იფნის ხმალაი, რომელიც თავის მხრივ ეყრება რვილაის, ეს უკანასკნელი კი მანჭუას. რვილას ყელთან აქვს კორა, რითიც იგი ფამფალაკს უმაგრდება. მის თავისებურებებს ყურიანი ქუსლი წარმოადგენს, რაც ხვნის მეტი ეფექტურობისთვის იყო საჭირო; 3. სახვნელი, რომელიც ჭრის ბელტს და ავლებს კვალს. იგი მოკლემხრიანი, წენწიანი იარაღია. წენწან მხრის საყრდენია და აადვილებს მუშაობას, გამწვევ ძალას უმსუბუქებს შრომას, გუთნის-

დედას კი — სახენელი იარაღის მართვას. ასეთი ტიპის იარაღი ძირითადად მთის ზოლისთვისაა განკუთვნილი და 4. ფრთიანი გუთანი, სანაეულო გუთანი — რთული სახენელი იარაღი, რომელიც გავრცელებული იყო ქართლ-კახეთში, სამცხე-ჯავახეთსა და იმერეთში. ეს არის ფამფალაკიანი იარაღი, რომელსაც სხვადასხვა დიამეტრის ბორბლები აქვს ფამფალაკში, ფრთა კი ოვალურია, რაც ღრმა ხვნის შესაძლებლობას იძლევა. იგი აბრუნებს და ფშვნის აჭრილ ბელტს. მისი სახნისი ასიმეტრიულია და 8-10 უღელ ხარ-კამეჩს შეუბამდნენ ხოლმე. ამ იარაღის რკინის ქუსლა-ფრთიანი გაუმჯობესებული ვარიანტია მუხრანული გუთანი. ასეთი სახენელი დიდი რაოდენობით მუშახელს საჭიროებდა: გუთნის დედა, მნაფელები, მეხრეები. იგი ვაკე ადგილისთვისაა განკუთვნილი.

მარცვლეული იღენებოდა კალოზე. საქართველოში დადასტურებულია ღია ან დახურული ტიპის კალოები. დახურული კალო აღმოსავლეთ საქართველოს მთის ზოლში გვხვდება. კალო სწორ, გაშლილ ადგილზე იმართებოდა, ზოგჯერ მიწური სახლის ბანზეც. კალოზე მარცვლეული კევრით, ჭარჭარით, ქვის დაკბილული მორგვებით ან საქონლის გადატარებით იღენებოდა.

სახენელი იარაღების გარდა ქართველთა ყოფაში დადასტურებულია მოსავლის აღებისთვის საჭირო, მარცვლეულის დასამუშავებელი იარაღები და საცავ-ნაგებობანი (ნამგალი, შნაკვი, ფარცხი, კევრი, ხელსაფქვავეები, სანაყები, სასრესები, პურის საცხობი ბრტყელი რიყის ქეები, კალო, ჩამური, ბელელი და ა.შ.). მარცვლეული კულტურების დამზადება-შენახვისთვის განკუთვნილი (ცხავი, ცხრილი, ხელვარცლი, ტაბაკი, რიჭი, გოდორი, ხოკერი, კოდი) და ცომის საზელი ჭურჭელი (ვარცლი, ხელვარცლი, ხონი, ტომოშტი) ხის ქერქისგან, წნელისგან და მერქნისგან მზადდებოდა. ხის ქერქისგან დამზადებული ჭურჭელი ჭურჭლის უძველეს სახეობას წარმოადგენს. ხის ქერქის დამუშავება ტყავის დამუშავებასთან ერთად შინამრეწველობის ყველაზე ადრეულ და უნივერსალურ დარგადაა მიჩნეული. საქართველოში ხის ქერქისაგან ამზადდებდნენ ხოკერს, ცხავსა და ცხრილს.

ხოკერი (ბოყვი, გოლი) ცილინდრული ფორმის ვინრო და ღრმა ჭურჭელია. იგი სხვადასხვა დანიშნულებით გამოიყენებოდა. ქალები მასში თავის ხელსაქმეს (საქსოვ-საკერავს) ინახავდნენ. ხოკერში ყრიდნენ კენკროვანსა და ტყის ხილს. მას ფუტკრის სკადაც იყენებდნენ. დიდი ზომის ხოკერი კი მარცვლეულის შესანახი სათავსი იყო. იგი გავრცელებული იყო როგორც აღმოსავლეთ საქართველოში, ასევე — დასავლეთში. ხოკერის დასამზადებლად (ცაცხვის, ბლის ან თელის) ხის ქერქს ცეცხლით ამუშავებდნენ. საცრის მსგავსი ცხავი და ცხრილი (ტაშხარბული, ჩხაკვი, ძღავი, კაკაბა, ლარსგვალ, ცხგრილ) ხორბლის გასასუფთავებლად გამოიყენებოდა. ცხავის ნაჩვრეტები ცხრილისაზე უფრო დიდია. მასში მარცვალი და წვრილი მინარევი გადის, ქვები კი რჩება. ცხრილში კი პირიქით, მიწა, სილა, სარეველა მცენარეები გადის, მარცვალი კი რჩება. გასაცხავებელ-გასაცხრილავი მარცვლის სიდიდის მიხედვით გავრცელებული იყო სახვილ-იფქლე, საქერე და სხვ. ცხავ-ცხრილები. ცხავ-ცხრილის დანვნა მამაკაცის საქმედ მიიჩნეოდა. გალენილი მარცვლეულის გასანიავებელ-გასასუფთავებლად გამოიყენებოდა ხელვარცლი, ტაბაკი და რიჭი. ხელვარცლი სწორკუთხედი ფორმის ჭურჭელია, ორივე მხარეს ფრთებით — სახელურებით. მისი ერთი გვერდი ღიაა, საიდანაც განიავებისას მარცვალი ცვივა. იგი მარჯვენა ხელში ისე უჭირავთ, რომ მისი პირი ზემოთ იყოს აწეული და ზომიერი მოძრაობის შედეგად უკანა გვერდიდან ხორბალი საგებელზე ცვიოდეს, ბზე კი ნიავს მიჰქონდეს. ამავე ფუნქციის იარაღია ბრტყელი, ხის ტარიანი ნიჩაბიც, ტაბაკიცა და რიჭიც. ტაბაკი (სარკვევი) მრგვალი, პირგადაშლილი ჭურჭელია, რომელსაც საოჯახო და სამეურნეო ყოფაში სხვადასხვა დანიშნულება ჰქონდა. მარცვლეულის გასუფთავების გარდა, მას გამოიყენებდნენ როგორც სახილე, ყინულისთვის ან პურისთვის განკუთვნილ ჭურჭელს. ტომოშტი მრგვალი, გვერდებამონეული სამფეხა, ცომის საზელი ჭურჭელია. მას ერთი მთლიანი (უპირატესად თელის) ხისაგან თლიდნენ. არსებობდა სპილენძის ტომოშტებიც, რომლებიც უფრო მეტად დგამ-ჭურჭლის ფუნქციის მატარებელი

იყვნენ. ხის ტმოშტის ძირითადი დანიშნულება მასში ხალის (ქუმელი, ყვა, ყაუტი) მომზადება იყო. ხის ჭურჭლის დამზადება საქართველოში შინახელოსნობის ტრადიციული დარგი იყო. ხელოსანი ხელობას მამა-პაპისაგან სწავლობდა. ჭურჭელს იგი ზამთრობით, სასოფლო-სამეურნეო სამუშაოებისგან თავისუფალ დროს ამზადებდა. მისი შრომა ნატურით, მოგვიანებით ფულით ანაზღაურდებოდა.

საქართველოსთვის მეურნეობის ტრადიციული დარგებიდან ერთ-ერთი მაღალგანვითარებული და მნიშვნელოვანი დარგია მევენახეობა-მელვინეობა. საქართველო კულტურული ვაზის წარმოშობის ერთ-ერთ ცენტრადაა აღიარებული. კულტურული მევენახეობის სათავე ენეოლითის ხანაშია ნაგარაუდვეი. მისი განვითარებისთვის არსებობდა გარკვეული ხელშემწყობი ფაქტორები, კერძოდ, შესაფერისი ბუნებრივი პირობები, ზომიერი კლიმატი, მთის რადიაციის ხარისხი, ნალექების რაოდენობა, ტენიანობა, ნიადაგის საფარი და სხვა. საქართველო განსაკუთრებით მდიდარია გარეული ვაზით და მისი გარდამავალი ფორმებით. საქართველოში ხუთასზე მეტი აბორიგენული ჯიშია დადასტურებული. არქეოლოგიური მასალების – ყურძნის დასამუშავებელი მონყობილობანის, სხვადასხვა ზომისა და ფორმის თიხის ქვევრების, ქვაში ნაკვეთი საწნახლების, მრავალრიცხოვანი ღვინის ჭურჭლის, ქვევრის ძირში დაცული ნიჰნებსა და ა. შ. მიხედვით მევენახეობის კულტურული ფორმების აღმავლობის პერიოდი II-I ათასწლეულების მიჯნაა. საქართველოში ვაზის გავრცელების ზონა დაბლობიდან მთამდე ვრცელდება. მისი საუკეთესო ჯიშები ფერდობებსა და მთის ზომიერ კალთებზეა განლაგებული. საქართველოში დასტურდება ვაზის კულტურის ეტაპობრივი ფორმები, კერძოდ მაღლარი, ოლიხნარი (მაღალ ძელებზე გასული) და დაბლარი ვაზი. გავრცელებულია ტალავერი. ზონალობისა და მიკრო რაიონების მიხედვით გავრცელებულია ვაზის მოვლის სხვადასხვა ხერხები. ტრადიციული მევენახეობის მაღალკულტურული დონე განაპირობებდა მელვინეობის მაღალ დონეს. ცნობილია ღვინის სხვადასხვა ხერხით დამზა-

დების ტექნოლოგიები. განსაკუთრებული მნიშვნელობისაა სამეურნეო და საკულტო ფუნქციის მქონე მარანი.

მინათმოქმედების დარგებიდან განვითარებული იყო მებალეობა-მებოსტნეობა (ანუ მემტილეობა). აშენებდნენ ვაშლს, მსხალს, თუთას, გარგარს, ჭერამს, ქლიავს, ატამს, ბრონეულს, ლევს. იცოდნენ ხილის საზამთროდ შენახვა (ორმოებში), ჩირად გახმობა (მზეზე და თონეში), ამზადებდნენ ტყლაპს და კონახურს. მოჰყავდათ მჟაუნა, ისპანახი, ბალბა, სატაცური, კომბოსტო, სტაფილო, ჭარხალი, ბოლოკი, სხვადასხვა სახის მწვანილი და სანელებლები. მრავალფეროვანი იყო საბოსტნე იარაღები (მარგილი, შალთა, თოხი, ბარი, ფოცხი და სხვ.).

XX საუკუნის დასაწყისიდან საქართველოს შავიზღვისპირეთში ფართოდ გავრცელდა სუბტროპიკული კულტურები: ციტრუსები, ტუნგო, დაფნა. დიდი მნიშვნელობა შეიძინა ჩაის კულტურამ.

უძველესი დროიდან იყო განვითარებული მესაქონლეობის სხვადასხვა დარგი. ბარში ისტორიულად საქონლის მოშენება მინათმოქმედებასთან იყო შეგუებული და ხშირად ამ უკანასკნელის ხელშემწყობ დარგს წარმოადგენდა, რადგან მას გამწვევი ძალით უზრუნველყოფდა. მთის ზოგ რეგიონში მესაქონლეობას, როგორც მეურნეობის ნამყვან დარგს, დამოუკიდებელი მნიშვნელობა ჰქონდა, რაც ბუნებრივი პირობების სპეციფიკით იყო განპირობებული. ცალკეულ კუთხეებში საქონლის ადგილობრივი ჯიშებიც შეიქმნა, მაგ., მეგრული, ხევსურული ძროხა, თუშური ცხვარი, მეგრული თხა. ყველგან მისდევდნენ მელიორეობას, თუმცა ტრადიციულად ამ მხრივ სვანეთი და კახეთი გამოიყოფა. დასავლეთ საქართველოს რეგიონებში გავრცელებული იყო მეთხეობა.

მეურნეობის დამხმარე დარგებიდან განვითარებული იყო მეფუტკრეობა, თევზჭერა, ნადირობა, შემგროვებლობა. მეფუტკრეობა მთელ საქართველოშია გავრცელებული, ცნობილია რამდენიმე ტიპის სკა: ორგანყოფილებიანი, წნული კონუსისებრი და ხის ქერქისგან დამზადებული. იცოდნენ თაფლის ცივად და ცხ-

ლად ამოღება. საქართველოში ხანგრძლივი და მდიდარი ტრადიციები გააჩნია ნაოსნობასა და სანაოსნო ხელოვნებას, შესაბამისად კარგად იყო განვითარებული თევზჭერა, როგორც საზღვაო, ასევე სამდინარო. თევზის (კალმახი, მურწა და სხვ.) საჭერად სხვადასხვა ხერხი გამოიყენებოდა – მდინარეებზე ფაცერის დადგმა, ანკესი, ბადეები. საქართველოში უძველესი სამონადირეო ტრადიციებია დადასტურებული. ნადირობდნენ ჯიხვზე, დათვზე, ირემზე, ტახზე, მგელზე, კურდღელზე, ფრინველებზე და სხვა. იცნობდნენ ნადირობის თითქმის ყველა ხერხს – ხაფანგით ჭერიდან დაწყებული — მიმინოთი ნადირობით დამთავრებული. გავრცელებული იყო კვალზე დადგომა, ჩასაფრება. მრავალფეროვანი იყო მონადირის აღჭურვილობა. ნადირობას სამეურნეო დატვირთვის გარდა სპორტულ-გასართობი ფუნქციაც ჰქონდა. მონადირეობასთან იყო დაკავშირებული მთელი რიგი რწმენა-წარმოდგენები და წეს-ჩვეულებები. როგორც დამხმარე სამეურნეო დარგი, მნიშვნელოვან როლს ველური ხილისა და ბალახეულის შეგროვება ასრულებდა.

ხელოსნობის დარგებიდან განვითარებული იყო სამჭედლო საქმე, მეთუნეობა, ხის, ქვის მხატვრული და სამშენებლო მასალად დამუშავება. მოიპოვებდნენ მადანს, ამუშავებდნენ რკინა-ფოლადს, სპილენძს, ასევე ძვირფას ლითონებს. ამზადებდნენ იარაღსა და საომარ საჭურველს.

გავრცელებული იყო საფეიქრო საქმე (ამუშავებდნენ მატყლს, ბამბას, აბრეშუმს, სელს), მეხალიჩეობა (ხალიჩების, ფარდაგების, ჯეჯიმების, ხურჯინების დამზადება), თექის წარმოება (თექა, ნაბადი, ქუდები), ნაჭრების მხატვრული გაფორმება (მოსირმვა, ნაქარგობა). ხალიჩების, მთიანეთის ზოგ რაიონში კი შალის ნაჭრების დასამზადებლად, გამოიყენებოდა ვერტიკალური საქსოვი დაზგები.

ისტორიულად ხელოსნობისა და ვაჭრობის ცენტრები იყო ქალაქები, სადაც მზადდებოდა და იყიდებოდა ადგილობრივი კერამიკული და ლითონის ნაწარმი, ტყავის, ხესა და ქვაზე კვეთილი ნაკეთობანი და ა.შ. არსებობდა შინამრეწველობის დარგების ოსტატთა გაერთიანებები – ამქრები.

შემორჩენილი დიდი ოჯახები XIX საუკუნის ბოლოდან პატარა ოჯახებმა ჩაანაცვლა. დიდი ოჯახი სტრუქტურულად ძმათა შთამომავლების გაერთიანებაა. ეს იყო ნათესაური ჯგუფი, როგორც პირდაპირი, ასევე გვერდითი ხაზით. დიდ ოჯახში ჩვეულებრივ სამი-ოთხი თაობა. ტიპოლოგიურად, ფორმით და შინაარსით იდენტურ ქართულ ტრადიციულ სოციალურ ორგანიზაციათა რეგიონალურ ნაირსახეობებს წარმოადგენდა შემდეგი გენეალოგიური ერთობები, გვარის დანაყოფები: ბუდობა (ქართლი), კომობა, მამიშვილობა, ძირი, მამანი (აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთი), ნოგრო, ბიძაშვილობა, მოძმიანობა (აჭარა), ბუნობა, მამაშვილობა ბაბუიშვილობა (გურია, იმერეთი, რაჭა), თური, გამნარყი, მოჯიმალეფი (სამეგრელო), სამხუბ/ლამხუბ (სვანეთი) და სხვ. საკუთრების ფორმები იყო საერთო სათემო და საძმო-სანილო (ძმების წილები). გაუყოფელი იყო სათემო-საოჯახო საკუთრება: წისქვილი, ზეთის სახდელი.

საქორწინო ურთიერთობები მკაცრად ეგზოგამიური იყო (არათუ ნათესავებს შორის, ზოგან ერთი ხეობის მცხოვრებთა შორისაც იკრძალებოდა საქორწინო ურთიერთობები). ქორწინება მშობლების თანხმობით ხდებოდა. გავრცელებული იყო მაჭანკლობის ინსტიტუტი. იცოდნენ მცირეწლოვანთა დანიშნაც. საქორწილო რიტუალების ეტაპები პატარძლის ნახვის, ნიშნობისა და ქორწილისგან შედგებოდა. საქმროს ოჯახი საცოლის შერჩევისას, პირველ რიგში, ყურადღებას ნათესაური კავშირის არარსებობას აქცევდა, აფასებდნენ ასევე პირად თვისებებს, ხელსაქმის ცოდნას და სხვ. შუამავლების მიერ საპატარძლოს ოჯახის მხრიდან დასტურის შემთხვევაში, საქმროს ოჯახი იხდიდა ბელგას (ბე — ფული, სამკაული). ბელგის შემდეგ მოდიოდა „პატარა ნიშანი“: საპატარძლოს უგზავნიდნენ თავსაფარს, რის შემდეგაც საპატარძლო სახლიდან თავდაუხურავი ვერ გამოვიდოდა. შემდეგი ეტაპი იყო ნიშნობა ორივე მხარის ნათესავების მონაწილეობით. საქორწილო რიტუალში დიდი როლი ეკისრა მეჯვარეს, იგი საქმროს ახლო მეგობარი უნდა ყოფილიყო. მეჯვარეობა ხელოვნური დანათესავების ფორმა იყო. ნიშნობაზე ხდებოდა შეთანხმება

ქორწილის თარიღზე. ქორწილის დღეს საქმრო და მისი მაცარი მიემართებოდა საპატარძლოს სახლისკენ, მათ ოჯახის უფროსი ხვდებოდა და მიიპატიჟებდა სუფრასთან. ქეიფი დილამდე გრძელდებოდა, დილით პატარძალს გამოაწყობდნენ, დედა დალოცავდა, სიძე-პატარძალს კერის ირგვლივ შემოატარებდნენ სიმღერის თანხლებით და გამოიყვანდნენ გარეთ. ეკლესიაში ჯვრისწერის შემდეგ მიემართებოდნენ სიძის ოჯახში, სადაც სიძე-პატარძალს ხანჯლების ქვეშ გაატარებდნენ, პარმალზე სიძე გატეხდა თევზს ფეხით, დედამისი კი პატარძალს შაქრის ნატეხს მიანვდიდა. ამის შემდეგ იმართებოდა წვეულება, სადაც რიგის მიხედვით სვამდნენ სადღეგრძელოებს. ზოგჯერ ქორწილი რამდენიმე დღე გრძელდებოდა. ქორწილიდან ერთი კვირის შემდეგ სიძე სტუმრობდა სიდედრ-სიმამრს. გარკვეული დროის შემდეგ შესრულდებოდა პატარძლის წყალზე გაყვანის რიტუალი, რის შემდეგაც იგი ერთვებოდა ოჯახის სამეურნეო საქმიანობაში. ქმრის სალოცავში გასვლით სრულდებოდა პატარძლის ქმრის ოჯახთან ინტეგრირების რიტუალები.

საოჯახო და საზოგადოებრივი ურთიერთობები პატრიარქალური იყო. იმ რაიონებში, სადაც თემი არსებობდა, თემს ჰქონდა საერთო-სათემო სალოცავი, ადგილ-მამული (სახნავი, სათიბი, ტყე), ურთიერთობები ადათობრივი სამართლით რეგულირდებოდა. მნიშვნელოვანი საკითხები სათემო ყრილობაზე წყდებოდა. აქ იხილებოდა ქალის მოტაცების, შეურაცხყოფის, ქურდობის, ქრილობის მიყენების, თემიდან ოჯახის გახიზვნის, მკვლელობის, საძოვრების, საზღვრების, აგრეთვე მეზობელ თემთა შორის ურთიერთობაში წამოჭრილი სხვადასხვა საკითხები. შეკრების ადგილი იყო სამსხვერპლო, სასაფლაო, ხატის კარი ან საფიხვნო (სააჯმნო).

თემის წევრები ვალდებული იყვნენ ერთმანეთს დახმარებოდნენ. არსებობდა ურთიერთდახმარების სხვადასხვა ფორმა. იცოდნენ მატერიალური დახმარება, სამეურნეო საქმიანობის ერთად წარმართვა. საცხოვრებლის მშენებლობის პროცესში იცოდნენ „მუშათ შეყრა“ და „ულამი“. მუშას „ყრიდნენ“ უშუალოდ მშე-

ნებლობის დროს, ულამი სამშენებლო მასალის მოზიდვის დროს იკრიბებოდა და მუშახელის გარდა ხარ-მარხილსაც მიახმარდნენ. მეცხვარეები ერთმანეთს ეხმარებოდნენ საძოვრებზე ცხვრის გადარეკვის, მწყემსვის დროს, ასევე წველაში, პარსვასა და დოლის დროს. იქმნებოდა სპეციალური გაერთიანებები (მონარეობა). დასტურდება ასევე პარსვაში მუშათ შეყრა, მწყემსვაში რიგით მწყემსვა და ა. შ. საქორწინო რიტუალების დროს იცოდნენ მატერიალური დახმარების განევა (მაგ., გადასალოცი, ზღვენი, პირისანახავი, შესანევარი და სხვ.). იცოდნენ შესანევარი გლოვის დროს, ოჩხარი დაზარალებული ოჯახისთვის.

თემს გააჩნდა სოციალური კონტროლის მექანიზმებიც. თემს შეეძლო ვინმე დაეფიცა (ე.ი. შემოხიზნული ხატის ყმად და თემის წევრად მიელო), მაგრამ ამის პარალელურადვე შეეძლო თავისი წევრი გაეძევებინა, მოეკვეთა. მოკვეთა უმძიმეს სასჯელად ითვლებოდა. მოკვეთილს ყოველგვარი უფლებები წართმეული ჰქონდა. დროთა განმავლობაში შეიძლებოდა მოკვეთილის შერიგება, რისთვისაც მოკვეთილი „ჭდეს ამოაგდებდა“ ხეზე და დაიფიცებდა, რომ მეტად აღარ დააშავებდა. იცოდნენ გაძევება: გასაძევებელს მიიყვანდნენ „ქვეყნის სამანთან“, რომელიც თემის ტერიტორიის დასასრულს მდებარეობდა და გაუშვებდნენ აქ აღმართული სამანის იქით. გაძევების გარდა გვხვდება აპარეკად და ამანათად წასვლის ჩვეულებები, როცა თემი თავად არ იკვეთს, მაგრამ ისეთი პირობები აქვს შექმნილი, რომ ადამიანი იძულებული ხდება ან აპარეკი გახდეს, ან ამანათი. უკიდურესი ზომების მიღებამდე თემი შერისხავდა უღირს მეთემეს.

მთაში გავრცელებული იყო სისხლის აღების ჩვეულება. სისხლის აღება მკვლელობისათვის ღირსების საქმედ, საღვთო მოვალეობად ითვლებოდა. სისხლის აულებლობა სამარცხვინო იყო, როგორც ცალკეული გვარისთვის, ასევე მთელი თემისთვისაც. მაგრამ სისხლის აღება თემის შიგნით და ძმათაშვილებში დაუშვებლად ითვლებოდა. სისხლის აღება, პირველ ყოვლისა, ევალებოდათ მოკლულის ძმებს, ბიძაშვილებსა და დედის ძმებს. ჩვეულებითი სამართალი ცნობდა სისხლის საზღაურის გადახ-

დასაც. ზოგჯერ მკვლელს თემიც შერისხავდა და გააძევებდა სოფლიდან. იგი ვალდებული იყო მიეტოვებინა სახლ-კარი და ფეხშიშველსა და წვერმოშვებულს მოენანიებინა დანაშაული. იცოდნენ მკვლელისთვის ქონების განადგურება. ასხვავებდნენ განზრახ და შემთხვევით მკვლელობას. მართალია, ამას მნიშვნელობა არ ჰქონდა სისხლის საზღაურისთვის, მაგრამ ითვალისწინებდნენ შერიგებისას. მანამდე კი მკვლელი და მისი ახლობლები შურისძიების თავიდან აცილების მიზნით სხვა სოფელში იხიზნებოდნენ ამანათად. გახიზვნისთანავე იწყება ზრუნვა მესისხლეთა შერიგებაზე, რაც ეტაპობრივად ხორციელდებოდა (მინად შასვლის საკლავის გაგზავნა, რიგის ყენება, სადავო და სამამიდო, სადედო, რიგის საკლავი, ჯვარში შაჯდომა და ა.შ.). საბოლოოდ შერიგდებოდნენ თავ-სისხლის გათავების შემდეგ მეხელის მხრიდან სისხლის საზღაურის გადახდით. ხშირად შერიგება ხელოვნური დანათესავების ფორმითაც ხდებოდა. გავრცელებული იყო შვილად აყვანის, დაძმობილების, სტუმარ-მასპინძლობის ჩვეულებები.

ქართველთა ძირითადი ნაწილი ისტორიულად მართლმადიდებელი ქრისტიანია IV საუკუნიდან, არიან სუნიტი მუსლიმები (აჭარლები, ინგილოები) და მცირე ნაწილი მონოფიზიტები და კათოლიკეები.

დღემდე შემორჩენილია უძველესი რწმენა-წარმოდგენების კვალი. ენეოლითის და ბრინჯაოს ხანის საოჯახო და საკულტო ნივთების ფრაგმენტებზე გამოსახულია ასტრალური ნიშნები, გეომეტრიული ფიგურები და გამოსახულებები. ამ პერიოდიდანვეა შემორჩენილი დაკრძალვის სხვადასხვა ტიპი, რაც იმქვეყნიური სამყაროს შესახებ რთული წარმოდგენების არსებობაზე მიუთითებს. ქართველთა კოსმოგონიური შეხედულებით მინას მრგვალი ფორმა ჰქონდა და შემოსაზღვრული იყო ზღვით ან მთებით, ქვეყნის დასასრულს იდგა სიცოცხლის ხე (ბოძი, კოშკი, რქები, ციდან დაშვებული ჯაჭვი და სხვ.), რომელიც ვერტიკალურად აერთებდა ვერტიკალურ და ჰორიზონტალურ სამყაროებს, რომლებიც შემდეგნაირად იყვნენ განლაგებული: სამყაროს ცენტრს

წარმოდგენდა შუასკნელი (წითელი), მის ზევით განფენილი იყო ზესკნელი (თეთრი), ქვევით – ქვესკნელი (შავი), წინ – წინასკნელი და უკან – უკანასკნელი. ეს სისტემა შემოსაზღვრული იყო გარესკნელით. ერთი სკნელიდან მეორეში გადასვლა ღვთაებებს ან გმირ-ნახევარღმერთებს შეეძლოთ, ადამიანი ამას მხოლოდ ღვთის ნებით დროებით ან სამუდამოდ სახეცვალების (გარდაცვალების) შედეგად ახერხებდა. სიცოცხლის ხის გარდა სამყაროებს შორის დაკავშირება შესაძლებელი იყო სასწაულმოქმედი, ფანტასტიკური არსებების (ცხენი, არწივი, ცხვარი, ფასკუნჯი და სხვ.) მეშვეობით.

თაყვანს სცემდნენ ხეებსა და წმინდა ტყეებს (მუხის ანგელოზი, რკონი, ჭყონდიდი), ნადირთ პატრონებს (ოჩოპინტრე, დალი, ჯგრაგი, სამძივარი, ტყაშიმაფა). მოგვიანებით სამონადირეო მოტივები აგრარულ და კოსმოგონიურ წარმოდგენებს შეერწყა. ცხოველთა მფარველი ღვთაებები ხშირად „წილიანი“ ცხოველის სახით ევლინებოდნენ ადამიანებს (მონადირეებს). შერმოჩენილი იყო ცხოველთა (ძაღვი, მგელი, გველი, თევზი, ირემი, ცხენი) კულტი, ასტრალური (მზის, მთვარის ცისკრის ვარსკვლავის) კულტები.

უძველესი პანთეონი მორიგე ღმერთის, მზექალისა და კვირია-ასაგან შედგებოდა. პანთეონის სათავეში მორიგე ღმერთი იდგა. იგი იყო წესრიგის მცველი და ყოველივე არსებულის გამგებელი. მისი თანმხლები იყვნენ მწვერები, მგლები და იასაულები. ქალღვთაება მზექალი (დღედღესინდელი, ნანა, ბარბაღე) მზის ფუნქციის მატარებელი სინათლის, ნაყოფიერების, ფურობის, მკურნალობის მფარველია. მისი თანმხლები არიან მზისმყოლი ანგელოზები, დობილები, ბატონები. ღვთისშვილთა შორის მთავარი ხმელეთის გამგებელი კვირია (კარკიანი, ხმელთმოურავი) სამართლიანობის, მიწიერი ცხოვრების და ოჯახის მფარველი იყო. სხვა ღვთისშვილნი (პირქუში, იახსარი, კოპალა) ლოკალური ღვთაებები იყვნენ. ისინი შუამავლის როლს ასრულებდნენ ადამიანებსა და მორიგე ღმერთს შორის. მის ნებას ღვთისშვილები შეენიებდნენ ან ქადაგებდნენ, ეს უკანასკნელნი კი ხალხს.

ღვთისშვილთა თანაშემწენი იყვნენ მექილიკენი, კეთილი ანგელოზები, მეყურადენი, ურჩნი და გველფერნი. სწამდათ, რომ ყველაფერს ზყავდა მფარველი ანგელოზი (ადგილის დედა), თაყვანს სცემდნენ წყლის, მიწის, ღვინის მფარველ ღვთაებებს. სწამდათ ბოროტი სულების (დევეები, ქაჯები, ჭინკები, ალები) არსებობაც.

კულტმსახურებაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ადამიანისა და პირუტყვის გამრავლებისათვის გამიზნულ ფალიურ მოქმედებებს, წრიულ ფერხულებსა და უწყვეტ ორპირულ (ორგუნდიან) სიმღერებს. რიტუალურ ქმედებებში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ჰქონდა მინათმოქმედების პროდუქტებს, კერძოდ, სასმელს (ლუდს, ღვინოს), ასევე ხორცეულს (სამსხვერპლო ცხოველი) და რძის პროდუქტებს. არსებობდა რიტუალური პურობა, რიტუალური საჭმელი. ბუნების ძალთა გამოსაღვიძებლად და გვალვა-დელგმის საწინააღმდეგოდ მიმართავდნენ მაგიურ-რიტუალურ ქმედებებს (კოხინჯრობა, გონჯაობა, ლაზარობა). საწესო რიტუალები სრულდებოდა თესვის, ხვნის დაწყების, ცხვრისა და საქონლის გადარეკვის წინ.

ქართველთა პირველი სახელმწიფოებრივი გაერთიანების პანთეონი არმაზის, ზადენის, გაცის, გასა და ქალღმერთ ნანასგან შედგებოდა. თითოეულ მათგანს თავისი დღესასწაული ეძღვნებოდა და თითოეულისთვის განსხვავებული საკულტო რიტუალი სრულდებოდა.

ქრისტიანობის გავრცელების შემდეგ მოხდა ადგილობრივი ღვთაებებისა და კულტების ქრისტიანულ წმინდანებთან სინკრეტიზაცია.

ფოლკლორული ნიმუშებიდან აღსანიშნავია ამირანის ეპოსი, ეთერიანი, ზღაპრები, მითოლოგიური გადმოცემები, ხალხური ლირიკა. ცნობილია ქართული მრავალხმიანობა, შრომითი (ჰერიო, არალო, ოპუნა, ოროველა, ნადური), საწესო (დიდება, მზეშინა), გლოვის (ზარი), საქორწილო, ისტორიული, ჰეროიკული, სასიყვარულო, სახუმარო, საცეკვაო (სათამაშო, ნანავადა) სიმღერები, შაირები, სატირლები, იავნანები, ტრადიციული ქორეოგრაფია (საწესო ფერხულები, ხორუმი, სამაია, ხანჯლური,

ფარიკაობა, მთიულური, დავლური, განდაგანა და სხვ.). ტრადიციული საკრავებიდან აღსანიშნავია ლარჭემი (სოინარი), ჭიბონი (გუდასტვირი), ჩონგური, ჭიანური, სალამური, ფანდური, დოლი, დაირა, ქნარი, ებანი, ბობლანა და სხვა.

აფხაზები

აფხაზების თვითსახელწოდებაა აფსუა. აფხაზური ენა იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახს მიეკუთვნება და წარმოდგენილია ორი დიალექტით: აბჟუური და ბზიფის. აბჟუური დიალექტია ლიტერატურული აფხაზურის საფუძველი. აფხაზური ანბანი რუსულ გრაფიკას ეფუძნება. აფხაზები კავკასიის ავტოქტონი მოსახლეობაა. ენათესავებიან ადიღელებს. აფხაზების ადიღურ და ქართველურ, განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოს მოსახლეობასთან სიახლოვემ თავი იჩინა ანთროპოლოგიურ ტიპში და კულტურულ-საყოფაცხოვრებო თავისებურებაში.

აფხაზების სასოფლო დასახლება საკარმიდამო ტიპისაა. სასოფლო თემი (აკიტა) იყოფოდა რამდენიმე დასახლებად (აცუტა, ახაბლა), რომელიც ბალების, ბოსტნების, სახნავ-სათესი ნაკვეთებისა და ვენახებისგან შემდგარ დიდ ტერიტორიას მოიცავდა. სოფელი იზოლირებული საკარმიდამო ნაკვეთების ერთობლიობას წარმოადგენდა. ყოველი ნაკვეთი შემოღობილი იყო წნული ხის ღობით ან არხით, ზოგჯერ ქვის ღობით. ნაკვეთი რამდენიმე დამოუკიდებელი სამეურნეო დანიშნულების ნაწილად იყოფოდა. ჩვეულებრივ გამოიყოფოდა ძირითადი ეზო საცხოვრებლითა და დამხმარე სადგომებით, ბოსტანი, სახნავი, საქონლის ეზო და სხვ.

ადრეული ტიპის სახლები თხილის ხისგან იწვნებოდა და გეგმაში წრიული, ნახევრადწრიული (კონუსისებრი გადახურვით) ან ოთხკუთხა (ოთხფერდა გადახურვით) იყო. მოგვიანებით გაჩნდა ხიმინჯებზე მდგარი, რამდენიმე ოთახიანი, ყავრით გადახურული ფიცრული ნაგებობები (აკუასკა), რომელსაც ფასადზე აივანი

გასდევდა. შეძლებულ ოჯახებს რამდენიმე საცხოვრებელი ნაგებობა ედგათ: ასას-აპირტა სტუმრებისათვის, ამაცურტა ოჯახისთვის და ამხარა ახალდაქორწინებულთათვის. ძირითად საცხოვრებელს ამაცურტა წარმოადგენდა, მინის იატაკით, ცენტრში განთავსებული კერით, გვერდითა კედლებზე მიდგმული ტახტი-ბითა და დაბალი მაგიდებითა და სკამებით. მოგვიანებით ტრადიციული საცხოვრებელი ქვის ან აგურის, ჩვეულებრივ ორსართულიანი სახლებით შეიცვალა. ცვლილება განიცადა საცხოვრებლის ინტერიერმაც.

საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობებისა და შრომის იარაღების მსგავსად აფხაზური ტრადიციული ტანსაცმელიც უმთავრესად მსგავსებას ავლენს დასავლეთ საქართველოს და კავკასიურ ტიპთან, ზოგიერთი ადგილობრივი თავისებურებით. ტრადიციული აფხაზური ტანსაცმელი კავკასიელ მთიელთა კოსტუმის მსგავსია. მამაკაცები ატარებდნენ ახალუხს, ჩოხას, დავინრობულ შარვალს ქამარ-ხანჯლითა და ნაბადს. თავსაბურავად ხმარობდნენ ყაბალახსა და ფაფახს. ქალები იცვამდნენ წელში გამოყვანილ კაბას, რომელიც მკერდზე ლითონის შესაკრავებით იკვრებოდა. აუცილებელ ატრიბუტებს წარმოადგენდა ქამარი და მოსახვევი. გოგონები ატარებდნენ ასევე ნაჭრის კორსეტს (აილაკ) და მაღალქუსლიან ხის ქოშებს (აკაპკაპ). XX საუკუნის დასაწყისიდან ტრადიციული ტანსაცმელი თანდათან გამოიდევენა ყოფიდან.

აფხაზური საკვები საკმაოდ მრავალფეროვანია. ძირითადი ადგილი უჭირავს სიმინდის ფქვილისგან დამზადებულ ღოს (აბისტა), რომელიც პურის მაგივრად, ყოველდღიურ საკვებადაც გამოიყენებოდა და სადღესასწაულოდაც. ტრადიციული საკვები დღემდე გამოიყენება. დიდი მნიშვნელობა აქვს რძეს და რძის პროდუქტებს (განსაკუთრებით ყველს). ხორცეულიდან გამოიყენება თხის, ძროხის, ცხვრისა და შინაური ფრინველის ხორცი. დიდი დატვირთვა აქვს ლობიოს, მწვანილეულს, ხილს, თაფლს. აფხაზური სამზარეულოსთვის დამახასიათებელია ცხარე სანებლები და აჯიკა. სასმელებიდან გავრცელებულია ღვინო.

აფხაზებისთვის ტრადიციულ სამეურნეო დარგებს ინტენსიური მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა წარმოადგენენ, განვითარებული იყო აგრეთვე მეფუტკრეობა, შინამრეწველობის დარგებიდან ფეიქრობა, მჭედლობა, ხითხურობა და სხვ. მოჰყავდათ მარცვლეული, ყურძენი, თამბაქო, ბამბა, სელი, კანაფი. სიმინდის გავრცელებამდე ძირითადი სასოფლო-სამეურნეო კულტურა ღომი იყო. მიწას მარტივი იარაღებით ამუშავებდნენ. გავრცელებული იყო რკინისპირიანი ხის კავი (აცემატვა), წნული ფარცხი, ხისა და რკინის თოხი, ნამგალი. მარცვლეული ქვის ხელის საფქვავით იფქვებოდა. სამინათმოქმედო საქმიანობაში ჩართული იყვნენ მამაკაცებიც და ქალებიც. ვაზს მამაკაცები უწლიდნენ. განვითარებული იყო მეხილეობა, მეჩაიეობა.

მესაქონლეობა გადარეკვითი, მთაბარული ტიპის იყო. აშენებდნენ როგორც მსხვილფეხა (ბარში), ასევე წვრილფეხა (მთისწინა ზოლში) რქოსან პირუტყვს, ასევე ცხენებსა და ტვირთმზიდ საქონელს.

მნიშვნელოვანი დარგი იყო მონადირეობა. გავრცელებული იყო სპეციალური სამონადირეო აღკაზმულობა (კლდეზე საცოცი ნალები, თხილამურები, და სხვ.). მისდევდნენ ასევე მეფუტკრეობას. განვითარებული იყო საფეიქრო საქმე, ხისა და ლითონის დამუშავება.

აფხაზთა ყოფაში დიდ როლს ასრულებდა გვაროვნული თემი (აუვლა). მას აერთიანებდა საერთო წარმომავლობა და სახელი, ეგზოგამია და საერთო საგვარეულო სალოცავი. ყოველი გვარი იყოფოდა შტოებად, რომლებიც პატრონიმიებს (აბიფარა) წარმოადგენდნენ. საოჯახო ყოფა პატრიარქალური იყო. ორ-სამ თაობიანი დიდი ოჯახების პარალელურად XIX საუკუნეში აფხაზებში უკვე არსებობდა მცირე მონოგამიური ოჯახები. ოჯახის უფროსი ერთპიროვნულად განაგებდა საოჯახო ქონებას, იგი წყვეტდა ყველა საკითხს. ქონების გაყოფისას მცირედი უპირატესობა უფროს და უმცროს ვაჟებს ენიჭებოდათ, მშობლების სახლში უმცროსი ვაჟი უნდა დარჩენილიყო და მის ვალდებულებას წარმოადგენდა მოხუცი მშობლების მოვლა. ოჯახში გარკვეული

პრივილეგიებით სარგებლობდა უფროსი დიასახლისი, თუმცა ქალები მამაკაცებთან შედარებით ნაკლებ უფლებებს ფლობდნენ. საქორწინო ურთიერთობებში არსებობდა ნათესაური და ნოდებრივი სახის აკრძალვები. ეგზოგამია ვრცელდებოდა როგორც მამის ასევე დედის ხაზით ნათესავეებზე. დაუშვებელი იყო ქორწინება ხელოვნურ ნათესაობაშიც. სისხლის აღრევა (ამახაგა) მკაცრად ისჯებოდა, ამისათვის შეეძლოთ მონად გაყიდვა ან სიკვდილით დასჯა, რაც მოგვიანებით გაძევებითა და მოკვებით შეიცვალა. აფხაზებში გავრცელებული იყო ლევირატი და სორორატი. იცოდნენ ქალის გამოსყიდვა საქონლით ან ფულით, აკვანში დანიშვნა (აკვანზე ნიშნის დადებით, გოგოს აკვანში კი ტყვია-ნამლის ჩადებით), მოტაცება (ამცარსა). ამ გზას უარის თქმის შიშით ან საპატარძლოს ოჯახის მხრიდან სიტყვის გატეხის შემთხვევაში მიმართავდნენ. მოტაცება, როგორც წესი, შერიგებით თავდებოდა, რათა თავიდან აერიდებინათ სისხლის აღება და მოტაცებულსაც "შერცხვენილის" სახელი არ ჰქონოდა. რიგი მიზეზების გამო თუ მოტაცება ვერ განხორციელდებოდა, შეიძლება მომტაცებელი მოექლათ. გადარჩენის შემთხვევაში კი ძნელად თუ ვინმეს დაითანხმებდნენ ცოლად გაყოლოდა უიღბლოს. დასაქორწინებლად ახალგაზრდები თავადაც მიმართავდნენ შუამავალს. ქორწინების აუცილებელი პირობა იყო საპატარძლოს მშობლებისთვის გადასახადის (აჩმა) გადახდა. აჩმა ძირითადად საქონლის სახით გადაიხდებოდა. ქორწინება საქმროსა და საპატარძლოს ნათესავეების მოლაპარაკებით წყდებოდა. ნიშნობაზე ვაჟის უფროსი ნათესავი რამდენიმე თანმხლებთან ერთად საჩუქრებით მივიდოდა საპატარძლოს სახლში. თანხმობის შემთხვევაში საპატარძლოს ოჯახიც საჩუქარს უგზავნიდა სასიძოს. წამოსვლისას ტოვებდნენ ტყვია-ნამალს და ჰაერში ისროდნენ. ნიშნობის შემდეგ ქალიშვილი საცოლედ კი არა, არამედ ცოლად ითვლებოდა, მაგრამ გადასახადის მთლიანად დაფარვამდე მშობლების სახლში რჩებოდა. თუმცა ქორწინებამდე დაშვებული იყო ახალგაზრდების შეხვედრა ვაჟის სახლში სპეციალურად აშენებულ საქორწინო ქოხში (ამხარა). სიძეს სიმამრის სახლში

მხოლოდ ქორწინის შემდეგ ოფიციალური სტუმრობისა და მისთვის საჩუქრების მირთმევის შემდეგ შეეძლო შეუზღუდავად ევლო. ქორწინის დღეს პატარძალს საჩუქრებს ჩუქნიდნენ და შეჰყავდათ ამხარაში, სადაც ორი-სამი კვირა უნდა დარჩენილიყო. ნეფე ამ ხნის მანძილზე დღისით ამხანაგებთან იყო და ღამით მალულად სტუმრობდა პატარძალს. შემდეგ იმართებოდა ორივეს ამხარიდან გამოყვანისა და დიდ სახლში შეყვანის რიტუალი. წყალზე გასვლის რიტუალის შემდეგ პატარძალი ერთვებოდა ოჯახის სამეურნეო საქმიანობაში. პირველ მშობიარობამდე იგი რამდენიმე თვით ბრუნდებოდა მშობლების სახლში, შემდეგ კი საბოლოოდ გადავიდოდა ქმრის ოჯახში. ოჯახში დაცული იყო უმძრახობის ჩვეულება, ურთიერთობები სქესობრივ-ასაკობრივი სტატუსის მიხედვით რეგულირდებოდა. ახალდაქორწინებულები ნიშნობიდან ქორწილამდე და შემდეგ ამაცურტაში შეყვანის რიტუალამდე თავს არიდებდნენ უფროს ნათესავეებს. ცოლ-ქმარი სხვების თანდასწრებით ერთმანეთს არ ელაპარაკებოდა, არც სახელით მიმართავდნენ და არც ახსენებდნენ ერთმანეთს, ასევე არ ახსენებდნენ მამამთილ-დედამთილისა და სიდედრ-სიმამრის სახელებს. რძალს არ ჰქონდა უფლება მჯდარიყო და ელაპარაკა დედამთილის, მამამთილის და სხვა უფროსი ნათესავეების თანდასწრებით. გავრცელებული იყო გაძიძავების ჩვეულება (ააძარა), ამასთან, აღმზრდელი ყოველთვის სოციალურად უფრო დაბალი ფენის წარმომადგენელი იყო. მას ბავშვის მშობლები ამარაგებდნენ საჭირო ინვენტარით, ჭურჭლითა და მენველი საქონლით.

აფხაზებში გავრცელებული იყო სამეზობლო და საგვარო ურთიერთდახმარების ფორმები (მაგ., მესაქონლეების გაერთიანება (აგუშ), მინათმოქმედების გაერთიანება (კერაზ) და სხვ., სტუმარმასპინძლობის, სისხლის აღებისა (აშაურა) და უფროსთა პატივისცემის ჩვეულება. სისხლს უცხო გვარისგან იღებდნენ, გვარის შიგნით მკვლელობის შემთხვევაში, მკვლელს მხოლოდ მოიკვეთდნენ. სისხლის აღებას ვადა არ ჰქონდა და შურისძიების აუცილებლობა თაობებზე გადადიოდა. შურისძიების ობიექტი,

პირველ ყოვლისა, მამის მხრიდან ახლო ნათესავი, შემდეგ კი მთელი გვარის მამაკაცები იყვნენ. მესისხლე, სანამ სისხლს არ აიღებდა, სახლიდან მიდიოდა და არ მონაწილეობდა არანაირ საერთო (სადღესასწაულო თუ სამგლოვიარო) საქმიანობაში. შესაძლებელი იყო „სისხლის საფასურის“ (აშაფსა) გადახდა და შერიგება. შერიგების ერთგვარ საშუალებას წარმოადგენდა ასევე ბავშვის აღსაზრდელად აყვანა (ათალიკობა), რითაც ნათესაური კავშირი მყარდებოდა ორ გვარს შორის და სისხლის აღება დაუშვებელი ხდებოდა. შერიგება შესაძლებელი იყო, აგრეთვე, თუ მკვლელი მოახერხებდა და მოკლულის ოჯახის წევრ რომელიმე ქალს ძუძუზე კბილს დაადგამდა, ან მკვლელის ოჯახის წევრი ქალი მოკლულის ოჯახის წევრი ბავშვისთვის ძუძუს წოვების იმიტაციას მოახერხებდა. ასეთ შემთხვევაში, მიიჩნეოდა, რომ ხელოვნური დანათესავების რიტუალია შესრულებული და აღარ დაიშვებოდა სისხლის აღება.

საბჭოთა პერიოდში მოხდა ცვლილებები როგორც საქორწინო ურთიერთობებში, ასევე საოჯახო ყოფაში.

ისტორიულად აფხაზები ქრისტიანები (მართლმადიდებლები) იყვნენ. XVI საუკუნიდან აფხაზთა დიდ ნაწილში ფეხი მოიკიდა სუნიტურმა ისლამმა, მაგრამ დღემდეა შემორჩენილი ტრადიციული რწმენა-წარმოდგენები. გავრცელებული იყო წმინდა ხეების, ტყეების, საგვარეულო სალოცავების თაყვანისცემა. აფხაზთა წარმართული პანთეონის უზენაესი ღმერთი იყო ანცვა. თაყვანს ცემდნენ მინათმოქმედებისა და ნაყოფიერების (ჯაჯა), მესაქონლეობის (აითარ), ნადირობის (აჟვეიფშა), ჭექა-ქუხილის (აფი), სამჭედლოს მფარველ (შაშვი) ღვთაებებს. მათ სახელებთან იყო დაკავშირებული დღეობები და საკულტო ქმედებები. მიცალებულს საგვარეულო სასაფლაოზე კრძალავდნენ. დაკრძალვის რიტუალებში მნიშვნელოვანი როლი გარდაცვლილის ცხენს ეკისრებოდა. მიცვალებულთა ხსენების დღეებში იმართებოდა დოლი (ათარჩი).

აფხაზური ფოლკლორი მდიდარია ლეგენდებითა და თქმულებებით (ნართების ეპოსი), მრავალფეროვანია სასიმღერო ჟანრი

(საგმირო, შრომის, სამონადირეო, სანესო სიმღერები). ხალხური ქორეოგრაფია წარმოდგენილია ჯგუფური და სოლო ცეკვებით. მუსიკალური ინსტრუმენტებიდან გავრცელებულია ორსიმინი საკრავი (აფხარცა), სალამური, არფა და სხვ.

სომხები

სომხები ანთროპოლოგიურად ევრაზიული რასის არმენოიდულ ტიპს ეკუთვნიან. ძველი სომხური ტრადიციით სომხეთის ეპონიმებია ჰაიკი და არმენი. შესაბამისად სომხები თავის თავს ჰაიებს (ჰაიქ) უწოდებენ, ხოლო ყველა სხვა ხალხი (ქართველების გარდა) მათ არმენების სახელწოდებით იცნობს. სომხების ეთნოგენეზის პრობლემა საბოლოოდ გადაწყვეტილი არ არის. არსებობს ორი თეორია: სომხების ავტოქტონობისა და მიგრაციის შესახებ. დღეს ისინი ცხოვრობენ სომხეთსა და მსოფლიოს 70-მდე ქვეყანაში. სომხების ეროვნულ სახელმწიფოს დღეს სომხეთის რესპუბლიკა ეწოდება, დედაქალაქია ერევანი. სომხები ლაპარაკობენ სომხურ ენაზე. დამწერლობაც სომხური აქვთ. არსებობს ლიტერატურული სომხურის ორი ვარიანტი: აღმოსავლეთ სომხური და დასავლეთ სომხური. სომხურ ენას აქვს მრავალრიცხოვანი დიალექტები და კილოები. იგი ინდოევროპულ ენათა ოჯახს ეკუთვნის. დამწერლობის შექმნა მიენერება მესროპ მაშტოცს (V ს.). სომხური წერილობითი ძეგლები V საუკუნიდანაა შემორჩენილი. ძველი სომხური ენა, რომელიც თანდათან ძნელად გასაგები გახდა ხალხისთვის სამწერლობო ენად იქცა და "გრაბარი" (ანუ სამწერლობო ენა) ეწოდა. პარალელურად XI საუკუნიდან დაიწყო ახალი სალიტერატურო ენის გამოყენება, რომელიც ძველი სომხურისა და ხალხური კილოების ნაერთს წარმოადგენდა. ამ ენაზე იწერებოდა სასამართლო და სხვა სახის სამოქალაქო დოკუმენტები, სამედიცინო წიგნები, საერო ლიტერატურა (ლექსები, იგავები, გამოცანები და სხვ.). გვიან შუასაუკუნეებიდან თანდათან ჩამოყალიბდა ახალი სალიტერატურო ენა - აშხარაბარი (საერო,

სამოქალაქო ენა). სომხური ეროვნული სალიტერატურო ენა ორ აღმოსავლეთსომხურ და დასავლეთსომხურ ვარიანტად ჩამოყალიბდა, თუმცა მათ შორის უმნიშვნელო განსხვავებანია. პრაქტიკულად აღმოსავლური ვარიანტის საფუძველზე განვითარდა თანამედროვე სომხური ეროვნული ლიტერატურული ენა. დასავლური ვარიანტი შენარჩუნებულ იქნა სომხურ დიასპორებში. XX საუკუნის დასაწყისში აღწერილია სომხური ენის ოცდაათზე მეტი დიალექტი, თანდათან მოხდა მათი უმეტესობის გაქრობა.

ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით სომხები ორ ოლქად — აღმოსავლეთ და დასავლეთ სომხებად იყოფიან. დასავლეთ სომხეთი XVI-XIX საუკუნეების მანძილზე თურქეთის გავლენის ქვეშ იყო, აღმოსავლეთი — სპარსეთის. ეს გარემოება აისახა, როგორც სომხურ ენაზე, ასევე კულტურისა და ყოფის თავისებურებებზე. ორი ეთნოგრაფიული ოლქის შიგნით გამოიყოფა რვა ეთნოგრაფიული რაიონი, მათგან ხუთი დასავლეთ სომხური (შირაქი, არაგაცოტი, არარატის ველი, გეხარკუნიკი და ვაიოც-ძორი) და სამი აღმოსავლეთ სომხური (ლორი, იჯევან-ტავუში და ზანგეზური). ორ ოლქად დაყოფის პარალელურად გამოიყენება ასევე სომხეთის ოთხ ეთნოგრაფიულ-ისტორიულ ოლქად დაყოფა. კერძოდ: 1. ზემო სომხეთი (ერზინჯან-ერზინკა, კარინ-ერზერუმი და ყარსი), 2. სოფენა-ალძნიკი (ჰარბერდი და დიარბექირი), 3. ვასპურაკან-ტურუბერანი (ვანის ტბის აუზი და მუში) და 4. არარატ-სიუნიკი (არარატის ველი და მისი მიმდებარე მცირე კავკასიონის მთიანი ზოლი). ეთნოგრაფიული რაიონების მოსახლეობის ყოფისა და კულტურის თავისებურებები განპირობებულია ბუნებრივ-გეოგრაფიული და ისტორიული პირობებით.

ძველი სომხური სოფელი (გიუხ ან შენ) მჭიდრო დასახლებას წარმოადგენდა, სადაც ნათესავეები უზნებად იყვნენ დასახლებული. მთიან რეგიონებში სახლები იარუსებად იყო განლაგებული და ქვედა იარუსის სახურავები ხშირად ზედა იარუსის ეზოს წარმოადგენდა. ერთმანეთისაგან განსხვავდება დასავლეთ და აღმოსავლეთ სომხური დასახლებების ტიპი. აღმოსავლეთში საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობები ცალ-ცალკე დგას. დასავ-

ლეთში კი ნაგებობები ერთმანეთზეა მიდგმული. მჭიდროდ განლაგებული სახლები ხშირად საიდუმლო გასასვლელებით იყვნენ დაკავშირებულნი. ორივე ტიპის დასახლებაში ქუჩები გამოკვეთილი არ იყო და ნაგებობებს შორის იკარგებოდა. ეზოების შემოღობვა მხოლოდ მეზობლების რაიონებისთვის იყო დამახასიათებელი, სხვაგან ეზო არ იღობებოდა. განსაკუთრებული ტიპის დასახლება ჩამოყალიბდა ზანგეზურის რაიონში, სადაც ბუნებრივი პირობები (ხშირი ქარები და თოვლი) აიძულებდა ადამიანებს საცხოვრებლად გამოქვაბულები გამოეყენებინათ. მათზე იყო მიდგმული ხის აივნები. სახლიდან სახლამდე ვიწრო ბილიკები ან უხეშად ნაგები ქვის საფეხურები მიდიოდა.

დაბლობი რაიონები მჭიდროდ იყო დასახლებული, იმ განსხვავებით, რომ სახლებს გარს ბალები ერტყა. სოფლის ცენტრში ეკლესია იდგა ქვის ან ხის სამრეკლოთი. ეკლესიის ეზოში იმართებოდა ჩვეულებრივ სასოფლო კრებები. ზოგან ამისათვის სპეციალური მოედნები ჰქონდათ. სასაფლაო სოფლის გარეთ ამალღებულ ადგილას იყო გატანილი. წყალი ქვის ფილებით ამოშენებული წყაროებიდან მოჰქონდათ ოჯახის უმცროს წევრებსა და ქალიშვილებს. იქვე იყო საქონლის დასარწყულებელიც. თუ სოფელს წყარო არ ჰქონდა თხრიდნენ ჰორიზონტალური ტიპის ჭებს (კახრეზ). მთიდან ჰორიზონტალური არხებით გამოჰყავდათ წყალი.

ტრადიციული საცხოვრებლის ძირითადი ტიპია მიწისზედა ან ნახევრად მიწისზედა კვადრატული ფორმის ნაგებობა, უფანჯრო, ქვის კედლებით, პირამიდულ-გვირგვინიანი გადახურვით და ერთადერთი ლიობით ჭერის ცენტრში (ერდიკ), რომელიც სინათლის წყაროც იყო და საკვამურის მოვალეობასაც ასრულებდა. ერდიკი საფეხურიან გვირგვინს წარმოადგენდა. ერდიკიანი სახლები ძირითადად ორი ტიპისაა: 1. ტონრატუნ ან ხაცატუნ (საცხოზი სახლი) ან გლახატუნ (გვირგვინიანი სახლი) და 2. კარნაუჩ ან კარნაკუნჯ. პირველი ტიპის სახლში კედლებიდან გარკვეული მანძილით დამორებულ ქვის ბოძებზე დგამდნენ სქელ მორებს, რომელთა გარდიგარდმო უფრო მცირე ზომის მორები იდგმებოდა და იქმნებოდა კვადრატი. ამ კვადრატზე უფრო პატ-

არა ზომის კვადრატი იდგმებოდა და ა.შ. ასე იარუსებად იქმნებოდა საფეხურებიანი გუმბათი, რომელიც სინათლის შემოსასვლელი ლიობით მთავრდებოდა. ეს გუმბათი (კუბა) გარედან იფარებოდა თიხის სქელი ფენით. გუმბათის სიმაღლე 75-130 სმ იყო, ლიობი შიგნიდან 100-130 სმ, გარედან კი 34-40 სმ დიამეტრის. გლახატუნის ტიპის სახლში ზოგჯერ კედლების გასწვრივაც იდგა კოლონები, ჰორიზონტალურად განთავსებული მორებით. ეს კარკასი (არორმა) იჭერდა მთელ ჭერს. სახურავი მიწით იყო დაფარული. მიწას ტკეპნიდნენ ქვის ლოდით. გლახატუნს ჩვეულებრივ აივანიც ჰქონდა, რომელსაც ძირითადი საცხოვრებლის წინ წამოწეული გვერდითა კედლები ქმნიდა. აქ იყო განთავსებული სახლის ერთადერთი კარებიც. თბილ ამინდში სომხური ოჯახი მთელ დროს ამ აივანზე ატარებდა, მიწის იატაკზე დაგებული ჭილობებზე დაფენილ ხალიჩებსა და ქეჩაზე ან ფართო ტახტებზე მსხდარი. საცხოვრებელ სახლში ჩვეულებრივ კარებთან ახლოს კედელთან კერა იყო გამართული (კრაკნოც ან ოჯახ). ყარაბახში ასეთ სახლს ყარადამს ("შავ სახლს") ეძახდნენ, რადგანაც ასეთი სახლის კედლები კვამლისგან შავდებოდა. ყარაბახში, ზანგეზურსა და ლორეში იცოდნენ ღია კერის (კრაკნოც) ოთახის შუაგულში გამართვა, რომლის გარშემოც ქვის ფილებს აწყობდნენ, ნაცარი და ნაკვერჩხლები რომ არ გაფანტულიყო და ამავე დროს მათ სკამის ფუნქციაც ეკისრათ. ყოველი სომხური სახლის აუცილებელ ელემენტს წარმოადგენდა სახლის შიგნით განთავსებული თონე (თონირ).

უფრო რთული კონსტრუქციის იყო მეორე ტიპის სახლი (კარნაუჩ ან კარნაკუნჯ). ამ ტიპის სახლში პირველი იარუსის მორებზე მეორე იარუსი ცერად იდგმებოდა და ასე შემდეგ. ყოველი იარუსი უფრო მცირე იყო ზომით და ქმნიდა საფეხურებიან გუმბათს სინათლის ლიობამდე. ასეთი გადახურვის რამდენიმე ტიპი არსებობდა. ყველაზე რთული იყო ხაზარაშენკ ("მრავალსაფეხურიანი"), სადაც იარუსები შეიძლება 8, 16 ან 32 კუთხიანი ყოფილიყო. ხაზარაშენკის სახურავი კონუსისებრია. ხშირად ხაზარაშენკის კედლებს ლებავდნენ.

თონეს საცხოვრებელ ფართთან თალით დაკავშირებულ მოშენებულ ფართზე ათავსებდნენ, რომელსაც თავისი საკვამური ჰქონდა და საცხოვრებელი ფართი დაცული იყო კვამლისაგან, ამ მიწაშენს თონრათუნი ერქვა. თონრათუნის იატაკი საცხოვრებლის იატაკზე ოდნავ მაღალი იყო და ერთმანეთთან საფეხურით იყო დაკავშირებული. თონრათუნს წაგრძელებული ნახევარწრის ფორმა ჰქონდა, მის კედლებში ნიშებს აკეთებდნენ, სადაც ჭურჭელი, პროდუქტები და საოჯახო ნივთები იყო მოთავსებული. თონრათუნი გვერდითა კარით დაკავშირებული იყო საკუჭნაოსთან (მარან ან კილარ), შეიძლებულ ოჯახებში ასეთი საკუჭნაო თონრათუნს ორივე მხრიდან ჰქონდა მოშენებული.

სამხრეთ სომხეთის რაიონებში გავრცელებული საცხოვრებელი სახლი განსხვავდებოდა ერდიკიანი სახლისაგან. ასეთ სახლში მეორე სართული ღია იყო. კერა კედელს აყოლილი საკვამურიანი ბუხრის ტიპისა იყო. სახლს შეიძლებოდა რამდენიმე შესასვლელი ჰქონოდა.

სომხეთში იშვიათად, მაგრამ გვხვდება თიხით შელესილ კედლებიანი სახლები, ბრტყელი გადახურვით.

მებაღეობის რაიონებში გავრცელებული იყო ერთ ან ერთნახევარ სართულიანი ბანიანი თიხით შელესილი სახლები. ქვედა, ვიწრო ფანჯრებიანი ნახევრად სარდაფის სართული საკუჭნაოდ (ერზამბი, მაგაზა) გამოიყენებოდა. ზედა სართულზე განთავსებული იყო ფანჯრებიანი საცხოვრებელი ოთახები. ერთსართულიან სახლებში საკუჭნაო მიშენებული იყო საცხოვრებელ ფართზე.

ბოსელს (გომ), აღმოსავლეთში სახლისგან მოშორებით აგებდნენ, დასავლეთ სომხეთში კი იგი საცხოვრებელი სახლის კომპლექსში შედიოდა. საერთო აღმოსავლეთ და დასავლეთ ტიპის გომს შორის ის იყო, რომ მას ქვისგან აშენებდნენ და სწორი, წაგრძელებული ოთხკუთხედის ფორმა ჰქონდა, მაგრამ კონსტრუქციითა და შიდა მოწყობილობით ისინი არსებითად განსხვავდებოდა ერთმანეთისგან. ზანგეზურში, ლორესა და არარატის დაბლობში ასევე მთიან ყარაბაღში ბოსელი ჩვეულებრივ მიწაში იყო

ამოთხრილი, ან ოდნავ იყო აცილებული მინის დონეს. იშვიათად იატაკი ქვით იყო მოკირწყლული. ბოსელი ბნელი და სველი იყო, ნეხვი კალათებით გამოჰქონდათ. ხშირად ბოსელი საპირფარე-
შოდაც გამოიყენებოდა. თივას ეზოში ან ბოსლის სახურავზე ათავსებდნენ. ზოგ რაიონში თივას მიწურგადახურვიან, სამი მხრიდან ქვისკედლიან და ერთი მხრიდან წნულკედლიან სათავს-
ში აწყობდნენ. დასავლეთ სომხებს საქონლის სადგომი მშრალი და ნათელი ჰქონდათ, რომლის ერთი ნაწილი — გომი ოდა, ოჯახ-
ისთვის იყო გამოყოფილი. აქ იკრიბებოდნენ მამაკაცები ან ხნიერი ქალები, საერთოდ გომი ოდა სტუმრების მისაღებად განკუთვნი-
ლი ოთახი იყო. ეს ნაგებობა დაკავშირებული იყო ხაზარაშენკის ტიპის საცხოვრებელ სახლთან ღია დერეფნით (პოგან, სირახ),
სადაც საცხოვრებლის გარდა გამოდიოდა საკუჭნაოს კარიც, ცხვრის სადგომის კარი და სასტუმრო ოთახის (დრსი ოდა) კარ-
იც. ეს უკანასკნელი შედარებით გვიან შევიდა საცხოვრებელ კომპლექსში და მკვეთრად გამოირჩეოდა დანარჩენი ოთახებისგან
კედლებში დატანებული ეზოში გამავალი ფანჯრებით. დერეფანი ფართო გასასვლელით უკავშირდებოდა ეზოს. დერეფანში ზაფხ-
ულობით ოჯახის წევრების ნაწილს ეძინა. დროებით აქვე ათავსებდნენ ახალდაფქვილ მარცვლეულიან ტომრებს, სამეურნეო იარაღს და სხვა. ბოსლის იატაკი ქვით იყო მჭიდროდ მოკირწყ-
ლული და სისუფთავეს იცავდნენ. სადგომების ორ რიგს შორის ხშირად ჭას თხრიდნენ. ამ წყალს ასმევდნენ საქონელს და გამ-
ოიყენებდნენ მათ დასაბანად. თუ ჭის ამოთხრა შეუძლებელი იყო, მაშინ აგებდნენ პატარა აუზს, რომელშიც სპეციალური მონყო-
ბილობით თოვლის წყალს აგროვებდნენ.

საცხოვრებელი ოთახის კედლებს ხის თაროები ამკობდა, რომელზეც ჭურჭელს აწყობდნენ. ოთახშივე იდგა ლავაშების სკივრი. თუმცა, უმეტესწილად ლავაშებს ჰორიზონტალურად დაკიდულ დაფაზე აწყობდნენ და ნაჭერს აფარებდნენ. მთელი დანარჩენი საოჯახო ნივთები ნიშებში იყო მოთავსებული. ხის ჭურჭელს (ტაშტებს და სხვ.), რაც სათავსოებში არ ეტეოდა, კედ-
ლის გასწვრივ აწყობდნენ. კარებიანი ნიშები კარადების მაგ-

ივრობას წევდა. ღრმა და მაღალი ნიშები ლოგინის შესანახად იყო განკუთვნილი, რომელთაც დღის მანძილზე ნიშებში ათავსებდ-
ნენ, ღამით კი შლიდნენ ჭილოფებზე, ხალიჩებზე, თექაზე, პირდა-
პირ იატაკზე, ან კედლების გასწვრივ დადგმულ ხის ტახტებზე. ტანსაცმელი, განსაკუთრებით ქალის ტანსაცმელი და სამკაულე-
ბი ხის სკივრებში ინახებოდა. იარაღს ხის ლურსმნებზე ჰკიდებდ-
ნენ. ოთახის ერთი კუთხე სართავი და ზგისთვის იყო გამოყოფილი. ოთახი ღია კერით ან თონირით თბებოდა. თონირზე დადგმულ დაბალ ფართო სკამზე გადაფარებულ ხალიჩას ზამთარში გარს შემოუსხდებოდნენ, მკერდამდე აიფარებდნენ და თბებოდნენ.

საჭმელს იატაკზე დამსხდარნი ჭამდნენ. სუფრა იატაკზე ან ტახტზე იშლებოდა. მაგიდები მოგვიანებით რუსეთის გავლენით შემოვიდა ხმარებაში. მანამდე მაგიდას უწოდებდნენ დიდ თუჯის მრგვალ ლანგარს (სინი) და მის სადგამს, ნახევარი მეტრის სიმა-
ღლის მოძრავ ფეხებს. აღმოსავლეთ სომხეთში გამოიყენებოდა აგრეთვე დაბალი, მრგვალი ხის მაგიდა (სეგან ტახტაკ). არ გამ-
ოიყენებოდა არც სკამები, ისხდნენ იატაკზე, ტახტებზე, ტყავე-
ბზე, ხალიჩაზე, ქერასა ან პატარა ბალიშებზე. აბანოები არ ჰქონ-
დათ. იბანდნენ საცხოვრებელი სახლის კუთხეში.

საბჭოთა პერიოდიდან იცვლება სოფლის იერსახე. სახლები ერთმანეთზე აღარაა მიდგმული, ისინი ბალებსა და ბოსტნებშია ჩადგმული. სოფლის დაგეგმარებისას გამოყოფდნენ სასოფლო ცენტრს, მოედანს (გიუხამეჯ), რომლის გარშემოც იყო განლაგე-
ბული სასოფლო საბჭოს შენობა, კლუბი, მაღაზია, ბიბლიოთეკა, დიდ სოფლებში, საავადმყოფო, საბავშვო ბაღი, აბანო და სხვ. სასაფლაოები ისევ სოფლის გარეთ ამალღებულ ადგილას არის განთავსებული, ზოგ სოფელში ძველი სასაფლაოები უკვე სოფ-
ლის შიდა ტერიტორიაზე მოექცა. შეიცვალა სახლის ტიპიც. გაჩნ-
და ღობით შემოკავებული ნაკვეთები. ქვის სახლები ძირითადად ორსართულიანია და აქვთ აივნები. ისინი ეზოს სიღრმეში ქუ-
ჩისკენ ფასადით დგას. სახლისგან გამოყოფილია სამეურნეო ნაგებობები. ეზოშივეა გატანილი თონე. პურს თონის გარდა აცხ-
ობენ სპეციალურ ღუმელში (ფურ). გლახატუნ-ის (თონრატუნ ან

ხაცატუნ) ტიპის სახლს გაუჩნდა ფანჯრები. გაქრა ერდიკის აუცილებლობა და იგი ან შეიღესა, ან ზედა ფანჯრად იქცა. უმეტესწილად კი გლახატუნმა სამზარეულოს ფუნქცია შეიძინა და საძინებლები ახალ შენობაში გადავიდა. მთიან რეგიონებში გავრცელდა სართულნახევრიანი ქვის სახლები, შემინული აივნებით. სომხური სახლებისთვის დამახასიათებელია თაღოვანი ფანჯრები და კარები. სახლის შიდა ინტერიერში გაჩნდა სანოლი, კარადები და სხვა ახალი საოჯახო ინვენტარი.

სატრანსპორტო საშუალებად გამოიყენებოდა ორბორბლიანი მძიმე კონსტრუქციის ურემი (საილ), რომლის ბორბლები მთლიანად იყო ისრების გარეშე (ბრმა ბორბალი) და ღერძთან ერთად ტრიალებდა, დასავლეთ სომხურ რაიონებში მათ რკინის სალტე ეკრათ. XX საუკუნიდან რუსეთიდან შემოვიდა ღერძის გარშემო მოტრიალე ისრებიანი ბორბლები.

სომხურ ტრადიციულ ტანსაცმელში ქალისა და მამაკაცის ტანსაცმლის საფუძველია დაბალსაყელოიანი პერანგი და განიერი შარვალი. აღმოსავლეთ სომხეთში მამაკაცი ატარებდა დაბალსაყელოიან, გვერდზე შესაკრავიან პერანგს (შაპიკ). ზევიდან ატარებდნენ სატინის, აბრეშუმის ან ბამბის ქსოვილის მუხლამდე ახალუხს, წვრილი წნული ღილებით. ახალუხზე კი იცვამდნენ უფრო გრძელ მუქი ფერის ჩოხას, რომელიც მხოლოდ წელზე იკვრებოდა. ხმარობდნენ ტყავის ან ვერცხლის მოოქროვილ ვინრო ქამარს, ჩვეულებრივ, მასიური ვერცხლის ბალთებით. ზამთარში ატარებდნენ ცხვრის ტყავის ქურქს. დასავლეთ სომხების ტანსაცმელი ფორმით განსხვავდებოდა აღმოსავლელების ტანსაცმლისგან. ისინი ახალუხის ნაცვლად ატარებდნენ მოკლე, უსახელო ჟილეტებს (ელაკ), საიდანაც ჩანდა მკერდსა და სახელოებზე მოქარგული, მარცხენა მხარეს შეკრული პერანგი. ზევიდან იცვამდნენ სხვადასხვა სახის ჩოხის ტიპის ტანსაცმელს, უფრო ხშირად მოკლე წელამდე ქურთუკს (ბაჩკონ) გრძელი სახელოებითა და შესაკრავის გარეშე. იშვიათად ატარებდნენ ფართო შარვალს (ვარტიკ), უფრო ხშირად იცვამდნენ ვინრო შარვალს. ჰემინები ატარებდნენ კოჭთან შევიწროებულ და შეკრულ შარ-

ვალს. ჟილეტიცა და ქურთუკიც ნაქარგებიანი იყო, მიღებული იყო შარვალის მოქარგვაც, განსაკუთრებით ახალგაზრდების ტანსაცმელი ძირითადად მცენარეული ორნამენტით იყო დამშვენებული. წელზე ატარებდნენ ფართო, ნაქსოვ ან ნაჭრის მოსახვევს, რომელსაც რამდენიმე ფენად იხვევდნენ. ასეთი ქამრის ნაკეცები ჯიბის მოვალეობას ასრულებდა. ზამთარში ხმარობდნენ ქურქებს, უფრო ხშირად კი თხის ტყავის უსახელო, მოკლე ტყაპუჭს (კაზახიკ), რომელსაც ზაფხულშიც ატარებდნენ. აღმოსავლეთ სომხეთში მამაკაცების თავსაბურავი ბენვის ქუდი იყო, დასავლეთში კი ნაბდისა და ნაჭრის ქუდები. საცხოვრებელი ადგილის მიხედვით, სომეხთა ტანსაცმელში ადგილობრივი ელემენტებიც მკვიდრდებოდა.

აღმოსავლეთ სომხეთში ქალები გრძელი წითელი პერანგის (ხალავ) ქვეშ ატარებდნენ გრძელ, ფართო, კოჭთან შეკრულ და მოქარგულ, ჩვეულებრივ წითელი ფერის შარვალს (ფოხან). წითელი პერანგის ზევიდან გრძელ, მკერდზე ამოჭრილ კაბას, რომელიც მხოლოდ წელთან იკვრებოდა და ჩაჭრილი იყო თეძოებს ქვევით (ერეკ პეშკანი). საგარეოდ ზევიდან ასეთივე ჭრილის, მაგრამ გვერდებში ჭრილის არმქონე კაბას იცვამდნენ (მინტანა). კაბას სახელოები იდაყვიდან მაჯამდე ჩაჭრილი ჰქონდა და ღილებით იკვრებოდა. ასაკოვანი ქალები ქამრად გრძელ აბრეშუმის ან თხელი შალის მოსახვევებს ხმარობდნენ, ახალგაზრდები ვერცხლის ქამარს.

დასავლეთ ოლქებში სომეხი ქალის ტანსაცმელი ნაკლებ განსხვავდებოდა აღმოსავლეთ სომხურისგან. წითლის ნაცვლად თეთრ პერანგს ატარებდნენ, წითელ შარვალზე ეცვათ ჩაჭრილი კაბა (ანტარი ან ეპუნ). ზევიდან ჩასაცმელ გამოსასვლელ კაბას აქ სხვადასხვა სახელი ჰქონდა: ჩუხა, დალმა, ხრხა. წელზე რამდენიმე ფენად იკრავდნენ გრძელ მოსასხამს. დასავლეთში ქალის ტანსაცმლის აუცილებელი ელემენტი იყო წინსაფარი (გოგნოც), რომელსაც კაბაზე იკეთებდნენ. წინსაფარი ჩვეულებრივ წელიდან იწყებოდა, თუმცა გავრცელებული იყო მთლიანი წინსაფარიც, რომელიც ვინრო ნაქსოვი თასმებით იკვრებოდა, თასმებში იცოდნენ წარწერის ჩაქსოვა.

საკმაოდ რთული იყო ქალის თავსაბურავი. აღმოსავლეთში გოგონებს რამდენიმე ნაწნავად ჰქონდათ თმა დავარცხნილი, თავისუფლად დაშვებული და მოსახვევით შეკრული. გათხოვების შემდეგ სპეციალურ ქუდს (პალტი, პალი, პოლი, ბასპინდი) ატარებდნენ, რომელსაც თეთრი სამკუთხა მოსახვევით იკრავდნენ და იფარავდნენ თავს, პირსა და ცხვირის ნაწილს. ქუდის წინა მხარე მოქარგული თასმით იფარებოდა. ქუდის ქვეშ თასმით იმაგრებდნენ დაკიდულ ვერცხლის ან ოქროს მონეტებს ან საკიდებს. საფეთქლებთან იკიდებდნენ ვერცხლის ბურთებს (შახ), ზოგჯერ მარჯანთან ერთად. თეთრი მოსახვევის ზევიდანაც მეორე სხვა ფერის მოსახვევს იხვევდნენ, ზოგჯერ მესამესაც, რომლებსაც კეფაზე იმაგრებდნენ. მოსახვევის ზევიდან გადაკიდებული იყო ოქროს, ვერცხლის ან მოვერცხლილი ძეწკვი. ასეთ თავსაბურავს რამდენიმე დღის მანძილზე მოუხდელად ატარებდნენ. მისი მოხსნა მხოლოდ მამაკაცების სახლში არყოფნის დროს შეიძლებოდა, ამ დროსვე იბანდნენ თავს. მოგვიანებით თავსაბურავი ოდნავ გამარტივდა, აღარ ატარებდნენ მონეტებს, აღარ იფარავდნენ ნიკაპსა და სახეს. ასეთი სახით ეს მორთულობა XX საუკუნემდე შემორჩა. საქართველოში მცხოვრები სომეხი ქალები ქართულ ჩიხტიკოპსა და ლეჩაქს ატარებდნენ. წინა აზიაში კი ვერცხლით მორთულ ფესკის ტიპის თექის ქუდს (კტაკ, ფას). სამხრეთ რაიონებში გათხოვილი ქალები ატარებდნენ ხის რგოლს, რომელიც წინა მხარეს ამალღებული იყო (კოტიკ), რაზეც მარგალიტებით, ვერცხლის ფირფიტებითა და ხავერდის ნაქარგობით გამოყვანილი ზეცის თალის გამოსახულება ეკერებოდა. ამ რგოლის ზევიდან იხვევდნენ მოსახვევს. მეორე სახის რგოლი (ვარდ ან ტანტანა) უფრო რბილი და დაბალი იყო, იგი ხავერდით შემოხვეული ნაჭრისგან მზადდებოდა, წინა მხარეს ფოთლებს, ყვავილებსა და ჩიტებს აქარგავდნენ. გვერდებზე ამ რგოლს მაღალი ღილები (კოტომ) უმაგრდებოდა. რგოლის ქვეშ შუბლზე რამდენიმე ოქროს მონეტას იკიდებდნენ, ცენტრში დიდი მონეტით, საფეთქლებთან კი მარგალიტის აცმას, რომელიც მრგვალი თხელი ოქროს ფირფიტით ბოლოვდებოდა. ასეთ რგოლს წითელ ქუდზე იხურავდნენ.

დასავლეთ სომხების ტანსაცმელი მხატვრული მორთულობით გამოირჩეოდა. დასავლეთში უფრო მეტად ხმარობდნენ სამკაულს: მძივებს, ყელსაბამებს, სამაჯურებს, ღილებს.

დასავლეთ რაიონებში ორნამენტებიან წინდებზე იცვამდნენ ენიან, დაბალქუსლიან, მკვეთრად ცხვირანულ ფეხსაცმელს (სოლერ), ქალები წითელ ან მწვანე ტყავისგან, მამაკაცები წითელ ან შავი ტყავისგან დამზადებულს. ქალები ატარებდნენ ასევე ულანჩო ჩექმებს (მახსერ), რომლებზეც ზევიდან იცვამდნენ ქუსლიან ქოშებს (შმეკ). მამაკაცები ატარებდნენ თექისძირიან, რბილ წითელ ჩექმებს (რშეკტერ). აღმოსავლეთში ფეხზე ეცვათ უხეში ტყავისგან დამზადებული ნულები (ტრეხ). ატარებდნენ სქელლანჩიან, ქუსლიან ჩექმებს, ხის ფეხსაცმელს (ნალიკ, ოგატაპ).

საბჭოთა პერიოდში ეროვნული ტანსაცმელი ევროპულით შეიცვალა და ყოფაში მხოლოდ მისი ზოგი ელემენტი შემორჩა, მაგ: სამკაულები, ტყავის ნულები, მამაკაცის თავსაბურავი.

ტრადიციული საკვები ძირითადად მარცვლეული იყო. ხორბლის ფქვილისგან, ძველად ქერისგან აცხობდნენ ოვალური ფორმის თხელ ლავაშს (ხაც). იგი დიდხანს ინახება და წინასწარ რამდენიმე თვეს ინახავდნენ. პურის სხვა სახეობებია: მატნაკაშ, ბლით, ბომბი იგივე პრუზ. ლორეში და სხვა რაიონებში, სადაც თონის ნაცვლად იყენებენ რუსულის მსგავს ღუმელს (ფურ), აცხობენ ბლითს და ბომბის. პურის ცხობისას საცხობში არ შეიძლება ბოდა მამაკაცის ყოფნა ჩვილების ჩათვლით, არ შეიძლება პურის გაჭრა, იგი ხელით უნდა გატეხილიყო, რათა ოჯახს დოვლათი არ დაკლებოდა, არ შეიძლება ნამცეცების იატაკზე დატოვება, რათა ავ სულებს არ ჩაეგდოთ ხელში. აცხობდნენ სხვადასხვა ნამცხვრებს. დღესასწაულებზე — სქელ ქადებს (გატა), კარაქში შეზელილი ფქვილისაგან დამზადებული ტკბილი ან მლაშე შიგთავსით. ქადას ზევიდან ორნამენტს უკეთებდნენ, რისთვისაც ყოველ ოჯახში საკუთარი შტამპი (გატანახშ) ინახებოდა. მარცვლეულისგან მზადდებოდა სხვადასხვა სახის ცომეული კერძები, ფაფები, ფლავი, წვნიანები. რძის პროდუქტებიდან ამზადებენ მანონს (მაცუნ), რძისგან დღვებენ კარაქს, დარჩენი-

ლი სითხე (ტან) გამაგრებულ სასმელად და საკვების მოსამზადებლად გამოიყენებოდა. კარაქის სადღვეები ორი ტიპის იყო: დასაკიდებელი ან დასადგმელი. გავრცელებული იყო ხის (ხნოცი) ან თიხის (ჭრუმი) სადღველები. ამზადებენ სხვადასხვა სახის ყველს (პანირ), რომელიც ყოველდღიური მოხმარების პროდუქტია. იცოდნენ ძაფისმაგვარი ყველის ამოყვანა, რომელიც გორგალივით იყო დახვეული. ამზადებდნენ ნადულის მსგავს მლაშე პროდუქტს (შორ). ხორცეულიდან გამოიყენება ფრინველის, ძროხის, ღორის, უმეტესწილად კი ცხვრის ხორცი, როგორც მოხარშული, ასევე შემწვარი. სანესო კერძებში გამოიყენება მოხარშული ხორცი, დღესასწაულებზე შემწვარი. ხორცეული კერძებიდან ამზადებენ ღორის ან ცხვრის ხორცის მწვადს (ხოროვაც), ლულაქაბაბს, ტოლმას, ბურთებად მოხარშულ დაბეგვილ ხორცს (კუფთა), ხორბლის ფაფას ცხვრის, ქათმის ან ინდაურის ხორციით (არისა). ხაშს, ბატკნის ხორცის ბოზბაშს, ხორციან კერძს კარტოფილითა და პომიდვრით, რომელიც თიხის ქოთანში იხარშება (ჩანახი, პუტუკი). ხორცს ინახავდნენ თიხის ქოთნებში ცხვრის დუმით თავმოდგმულს (გაფურმა). ასევე ამზადებდნენ შებოლილ ძეხვსა და შებოლილ ხორცს (ბასტურმა). ფართოდ მოიხმარდნენ მცენარეულ ზეთს, დიდი რაოდენობით ცოცხალ მწვანილს და გამხმარ ან ნედლ სანელებლებს. ბოსტნეულიდან — კომპოსტოს, ბადრიჯანს, კიტრს, შედარებით გვიან შემოვიდა კარტოფილი, პომიდორი და ბულგარული წინაკა. დიდი ადგილი უკავია ხილს, ბალჩეულს. ვაშლსა და მსხალს ბოსტნეულის მსგავსად ამარილებდნენ ზამთრისთვის. ამზადებდნენ მურაბებს, ჩურჩხელას, ძაფზე აცემულ კურკაგამოცლილი ატმის ჩირს (ალანი), რომელშიც გულად შაქრიანი დანაყილი ნიგოზია. სვამდნენ ჩაის, ყავას, მშრალ ღვინოს. საკვებს ამზადებდნენ თონეზე, ჭამდნენ საერთო ჭურჭლიდან.

სომხეთში მეურნეობის ტრადიციული დარგებია მინათმოქმედება და მესაქონლეობა. სომხეთის მთიანეთის ვერტიკალურმა ზონალობამ განაპირობა მინათმოქმედების წამყვანი როლი

დაბლობებსა და მთისწინეთში და მესაქონლეობისა მაღალმთიან ზონაში. საერთო წილით მინათმოქმედება იყო წამყვანი დარგი. გავრცელებული იყო ტერასული მინათმოქმედება. კარგად იყო განვითარებული ირიგაციული სისტემა. მოგვიანებით უპირატესობა მიენიჭა სახნავ მინათმოქმედებას. მოჰყავდათ მარცვლოვანი კულტურები: ხორბალი, ქერი, ფეტვი, ჭვავი, კანაფი, ბრინჯი. უცნობი იყო შვრია. დაბლობში და მთისწინეთში სახნავი მინათმოქმედება შეხამებული იყო მევენახეობასა და მებაღეობასთან. მიწას ხნავდნენ მძიმე სახვნელი იარაღით (არორ, ვეცკი). ეს იყო ხის ძელი რკინის სახნისით. მასში აბამდნენ ერთ-სამ წყვილ კამეჩს ან ხარს. შედარებით პატარა სახნისი გამოიყენებოდა საბოსტნე მინისათვის, უფრო დიდი (გუთან) კი დაბლობებში. მასში ზოგჯერ 6-8 წყვილ ხარს აბამდნენ. მიწის დამუშავებისას გლეხები ერთიანდებოდნენ ამხანაგობებად (ამკალ), რომელშიც ყველას თავისი წილი შეჰქონდა და ფიზიკურადაც მუშაობდა. მოგვიანებით დაიწყო დაქირავებული მუშახელის გამოყენებაც. გასაფარცხად გამოიყენებოდა ფართო ცოცხის მსგავსი იარაღი (ტაპან), მკიდნენ ფართო და ვიწრო ნამგლებით (მანგახ). ქალები არ მონაწილეობდნენ არც ხვნა-თესვაში, არც მოსავლის აღებაში. აღებული მოსავალი მინდვრიდან ურმით მთიან რეგიონში კი ცხენით, ვირით ან ჯორით გამოჰქონდათ. საჭიროების შემთხვევაში ამ საქმიანობაში ერთვებოდნენ ქალებიც, რომელთაც ზოგან მოსავალი მხრით მოჰქონდათ კალოზე (კალ). მარცვლეულს ლენდნენ ბრტყელი ქვიანი კვერით (კამ). მას ხარები ან კამეჩები, იშვიათად ცხენები ატარებდნენ. კამის სიმძიმის გაზრდის მიზნით მასზე ბავშვებს სვამდნენ ან ქვებს აწყობდნენ. ჩალა საქონლის საკვებად გამოიყენებოდა. მარცვლეულს ანიაგებდნენ ფართო ნიჩბებით და შემდეგ რამდენიმე საცერში ატარებდნენ. მარცვლეული ძირითადად ინახებოდა კირქვით შელესილ ხაროებში. პირველ რიგში მოსახმარი მარცვლეული დიდი შალის ტომრებით საცხოვრებელ სახლში ან საკუჭნაოში (მარან) იდებოდა მორეზზე ან ქვებზე. მარცვლეულსა და ფქვილს ასევე ინახავდნენ მხ-

ატერული კვეთით გაფორმებულ, დაბალფეხებიან ხის ყუთებში, რომელსაც ორი განყოფილება ჰქონდა ერთი მარცვლეულისთვის და მეორე ფქვილისთვის. ორივე განყოფილებას ქვედა მხრიდან დატანებული ჰქონდა ღიობი ზევით ასანევი საკეტი. ასეთ ყუთს ამზადებდნენ მთლიანი ხისაგან ან წნავდნენ და თიხაშერეული თივით შელესავდნენ. ასეთ კალათისმაგვარ მარცვლეულის სათავსს ერქვა პეტაკ. მარცვლეულს ნაყავდნენ. მოგვიანებით გაჩნდა ხელის და ფეხის საფქვავეები (სანდ, დინგ). შემორჩენილია უძველესი ნყლის ნისქვილები (ჯრაგაც), რომლებიც მოძრაობაში ვარდნილ ნყალს მოჰყავდა. სომხეთში, ისევე როგორც მთელ სამხრეთ კავკასიაში, ნისქვილი ტურბინის სისტემის იყო.

მარცვლეულისგან ხდიდნენ აგრეთვე ზეთს სპეციალური ქვის სასრესით, რომელშიც გამთბარი ნედლეული ისრისებოდა. მოგვიანებით გაჩნდა ზეთის სახდელეებიც (ძიტან ან სრანოც).

მინათმოქმედების დარგებიდან სომხეთში გავრცელებული იყო მორწყვითი მებალეობა და მევენახეობა, მოგვიანებით განვითარდა ბამბის წარმოება. სომხეთში დადასტურებულია ვაზის ენდემური ჯიშები. ამზადებდნენ ღვინოს. საწნახელი (ხნძან) ქვის ან აგურის იყო, შიგნიდან შელესილი, დახრილი ფსკერით და სითხის გამოსასვლელი ღიობით. ყურძენს შიშველი ფეხებით წურავდნენ. სითხეს ერთხელ უცვლიდნენ რეზერვუარს და შემდეგ ანაწილებდნენ მინაში ჩაფლულ ქვევრებში (კარას).

მესაქონლეობა ყველა ზონაში იყო გავრცელებული. ქვედა ზონებში მას საოჯახო მოხმარების მიზნით მისდევდნენ, ზედა ზონებში კი სასაქონლო ხასიათი ჰქონდა. ძირითადად ჰყავდათ ძროხა და ცხვარი. ნახირისათვის სოფელი გაზაფხულიდან შემოდგომამდე ქირაობდა საერთო მწყემსს (ნახრაპან). ცხვრის ფარა კი მთელი წლის მანძილზე მეცხვარეს (ოვივ, ჩაბან) ებარა. სომხეთში გადარეკვითი მესაქონლეობა იყო გავრცელებული. ზაფხულის საძოვრებზე საქონელს მიჰყვებოდნენ ქალები და ბავშვები. საძოვარზე შლიდნენ ხალიჩებით ან თექით დახურულ კარვებს, ზოგჯერ აგებდნენ მინურებს. ასეთი თავშესაფარი გამოიყენე-

ბოდა, როგორც საცხოვრებლად, ასევე რძის პროდუქტების სათავსოდ. რძის პროდუქტების წარმოება ქალების საქმედ მიიჩნეოდა. პრაქტიკაში იყო რამდენიმე ოჯახის გაერთიანება (ხაბ) და ერთად მოგროვილი დღიური მონაწველის რიგრიგობით ერთი ოჯახისთვის გადაცემა.

კარგად იყო განვითარებული მეფუტკრეობა. ხეების ფულურობსა და კლდეებში პოულობდნენ ფუტკრის ბუდეს, ადებდნენ ნიშანს, ან გადაჰქონდათ სკაში. სკა (კტოც) გარედან ნაკელით, შიგნიდან კი თიხით შელესილ ტირიფის ხისგან დაწნულ კალათას წარმოადგენდა. გავრცელებული იყო ასევე სპეციალურად ხისგან გამოჭრილი და ორივე მხრიდან თიხის თხელი ფენით შელესილი სკები (კოტ). თავლს ხელით წურავდნენ. XIX საუკუნიდან გაჩნდა სკები ცვილის ფირფიტებით.

სომხეთში მონადირეობა განსაკუთრებით განვითარებული დარგი არ ყოფილა, თუმცა მოყვარულებმა იცოდნენ ხაფანგების დადგმა და გარეულ ცხოველთა დასაჭერი ორმოების მოწყობა. თევზაობდნენ ძირითადად სევანისა და ვანის ტბის მიდამოებში. იცოდნენ ნყალში სპეციალური წნული გოდრების (ტარპ) ჩადგმა, იჭერდნენ ხელითაც, იშვიათად იყენებდნენ ანკესს.

შინამრეწველობის დარგებიდან განვითარებული იყო ფეიქრობა. მატყლისგან რთავდნენ შალის ძაფს. შუა საუკუნეებიდან დასავლეთ რაიონებში გავრცელდა ბამბა, აღმოსავლეთში ჭარბობდა აბრეშუმის ნაწარმი. მაგრამ ყოფაში ძირითადად შალის ძაფს იყენებდნენ. გაკრეჭის მერე მატყლს ჩეჩავდნენ საჩეჩელზე (სანდერკ) – დაფაზე ვერტიკალურად ორ რიგად დამაგრებულ ნემსებზე, ან გრძელი მშვილდის ლარით (ნეტუაგეგ) ხის ჩაქურჩის ცემით. ძაფს ხელის სართავზე (ილიკ) ან სართავ დაზგაზე (ჩახარაკ) რთავდნენ ხალიჩაზე დამსხდარი ქალები. დაზგები ჰორიზონტალურიც იყო და ვერტიკალურიც. პირველი მსუბუქი ხის ბორბლებით მოდიოდა მოძრაობაში და ვინრო ნაჭრების დამზადებისათვის იყო განკუთვნილი. განიერი ნაჭრები ვერტიკალურად ირთვებოდა. ფეიქრობა ძირითადად ქალების საქმე იყო, გოგონებმა ექვსი წლის ასაკიდან უკვე იცოდნენ რთვა, 15 წლიდან

კი ქსოვა. ნაჭრები მცენარეული საღებავებით იღებებოდა. განვითარებული იყო ქარგვა, მაქმანის ქსოვა, მეხალიჩეობა.

მამაკაცები ამზადებდნენ ქეჩას: საფენზე თანაბარ ფენად გაფენდნენ მატყლს, მოასხამდნენ თბილ წყალს და ზევიდანაც გადააფარებდნენ საფენს და ფრთხილად დაახვევდნენ მორზე. შემდეგ გარედანაც შემოახვევდნენ კიდევ ერთ საფენს, თოკით დაამაგრებდნენ და რამდენიმე საათის განმავლობაში აგორებდნენ მუსიკის თანხლებით. რაც უფრო იტკეპნებოდა მატყლი, მით უფრო უჭერდნენ თოკს, სანამ არ მიიღებდნენ ქეჩას. მეორე დღეს მზა ქეჩას ასევე მუსიკის თანხლებით ფეხებით რეცხავდნენ. არსებობდა სპეციალური ცეკვაც — „ქეჩა ლმელ“, რომელიც ქეჩის დამზადების პროცესს ასახავს.

ტყავი მუშავდებოდა პატარა ქარხნებში, ე. წ. „დაბახანებში“. ამასთან, ყოველმა მამაკაცმა იცოდა ტყავის დამუშავება ფეხსაცმლისათვის, ტომრებისა და ქამრებისთვის. მთლიან, გაუჭრელ ტყავს იყენებდნენ ტიკისთვის (ტიკ). ტიკი გამოიყენებოდა როგორც სასმელებისთვის ასევე რძის პროდუქტების — მანვნის, რძის, კარაქის, ყველის (მოტალ) შესანახად.

საოჯახო მოხმარებისათვის უმეტესწილად თიხის ჭურჭელი გამოიყენებოდა. მეთუნეები (დრუტ) ძირითადად მამაკაცები იყვნენ, თუმცა ქალებიც ამზადებდნენ თიხის ჭურჭელს ხელით, დაზვის გარეშე. ასევე ქალები ამზადებდნენ თონეებს. თონე ცილინდრული ფორმის იყო, ორმოში თიხით ამოყვანილი და გამომწვარი. თონეშივე გამოწვავდნენ სხვადასხვა სახის (ერთ ან ორყურიან) ქოთნებს და სხვა ჭურჭელს. მაღალი ქოთანი (ოშნაკ) ერთი ყურითა და ვიწრო ძირით მარცვლეულის, ზეთისა და სხვა პროდუქტების შესანახად გამოიყენებოდა, ორყურა ქოთანი (კჩურ და პუტუკ) საჭმლის მოსამზადებლად. თიხისგან ამზადებდნენ წყლისა და სანველ ჭურჭელს, ჯამებს, ტოლჩებს, სამარილებსა და კარაქის სადღვებებს. ფაბრიკული ჭურჭელი სომხეთში მასობრივად XX საუკუნიდან ვრცელდება.

შედარებით დაბალ დონეზე იდგა ხის დამუშავება. ხეს იყენებდნენ კოვზების, ვარცლების, სხვა ჭურჭლისა და სასოფლო-

სამეურნეო იარაღის დასამზადებლად. ტყის სიმცირის გამო ხის მასალა ბევრი არ იყო და სახლის მშენებლობისას ხე მინიმალური რაოდენობით გამოიყენებოდა.

ამუშავებდნენ ლითონს, ძირითადად მზადდებოდა სპილენძის ჭურჭელი. განვითარებული იყო საიუველირო საქმე (ჭედვა, ფილიგრანი, ემალი).

XX საუკუნიდან დაიწყო წიაღისეულის მოპოვება და განვითარდა მრეწველობა. მოიპოვებენ სპილენძს, ალუმინს, მოლიბდენს, ტყვიას, ოქროს. განვითარდა ქიმიური მრეწველობა და სამშენებლო მასალის წარმოება. სომხეთი მდიდარია ტუფით, მარმარილოთი, გრანიტით, პემზით, ვულკანური შლაკებით, პერლიტითა და რიყის ქვით.

XIX საუკუნეში არსებობდა დიდი ოჯახი (გერდასტან), რომელიც რამდენიმე თაობას აერთიანებდა და მრავალრიცხოვანი იყო. მოგვიანებით ტიპური გახდა ოჯახი, რომელიც შედგებოდა სამი თაობისაგან (მშობლების, შვილებისა და დაუქორწინებელი შვილიშვილებისაგან). სრულწლოვანი შვილების პატრონი ვაჟები ოჯახს ეყოფოდნენ. ცდილობდნენ მშობლების სახლთან ახლოს დასახლებას და ქმნიდნენ უბნებს (ტაგ). თუმცა გვარი აღარ წარმოადგენდა ერთიან სამეურნეო თემს და მეზობლური ურთიერთობები იყო ჩამოყალიბებული. გაყრისას გაუყოფლად ითვლებოდა რძლის მზითევი. ასევე გამოყოფდნენ გაუთხოვარი ქალიშვილის წილს (მის მზითევს) და დედის წილს. უფროსი ძმისთვის გამოიყოფოდა საუფროსე წილი: მინის ნაკვეთი ან საქონელი. დანარჩენი ქონება, მინის გარდა, თანაბრად იყოფოდა ძმებს შორის. მინას სულადობის მიხედვით ყოფდნენ. წილები კენჭისყრით ნაწილდებოდა, კენჭისყრას სოფლის უხუცესი ან მღვდელი ესწრებოდა. ცალკე გამოიყოფოდა წილი დაუქორწინებელი ძმის ქორწილისთვის. ახალ სახლში კერიას მამისეული სახლიდან წამოღებული ნაკვერჩხლით ანთებდნენ.

ტრადიციული სომხური ოჯახი დიდი, პატრიარქალური ოჯახია, უფლება-მოვალეობების მკაფიო სქესობრივ-ასაკობრივი რეგლამენტაციით. ცოლ-ქმარი სახელით არ მიმართავდა ერთ-

მანეთს, არც სხვასთან საუბრისას ახსენებდნენ ერთმანეთის სახელს. ძმების შვილები და-ძმებად მიიჩნეოდნენ. გოგონები ადრევე ერთვებოდნენ საოჯახო საქმიანობაში, თავდაპირველად უმცროსებს უვლიდნენ, ოჯახის წევრებსა და სტუმრებს ემსახურებოდნენ, სწავლობდნენ ხელსაქმეს. ბიჭები მწყემსავდნენ საქონელს და სამეურნეო საქმიანობაში ეხმარებოდნენ უფროსებს. ოჯახის უფროსი ერთპიროვნული მმართველი იყო. სახლის საქმეს დიასახლისი (ტანტიკინ), ოჯახის უფროსის ცოლი, ან უფროსი ქალი უძღვებოდა. მისი თანაშემწე იყო უფროსი რძალი.

ქორწინება ნათესავებს შორის დასაშვებად არ ითვლებოდა. ნათესავების ქორწინება მხოლოდ კათოლიკოსის ნებართვით შეიძლებოდა. ქორწინების ასაკი დაბალი იყო. იცოდნენ აკვნის ბავშვების დანიშვნა. ბიჭის მამა გოგოს აკვანზე ნიშანს ადებდა და მას კისერზე ვერცხლის ან ოქროს მონეტას ჰკიდებდა, რის შემდეგაც ბავშვები დანიშნულად ითვლებოდნენ. ქორწინების ინიციატივა ახალგაზრდა კაცის დედისგან მოდიოდა, რომელიც ამას წინასწარ ათანხმებდა ქმართან და ნათესავებთან. მაჭანკლის მეშვეობით ქალიშვილის დედასთან გარკვევდნენ მათი ოჯახის დამოკიდებულებას შეთავაზებისადმი. ქალიშვილის დედა სათათბიროდ თავის ძმებს იწვევდა. მამა არ ერეოდა განხილვაში. თანხმობის შემთხვევაში ქალიშვილის სახლში ვაჟის მშობლები მიდიოდნენ ახლო ნათესავებითურთ და ნიშანი (ნიშან) მიჰქონდათ. ნიშანი შეიძლება ყოფილიყო ბეჭედი ან სხვა სამკაული. ამის შემდეგ ქალიშვილი დანიშნულად ითვლებოდა. ნიშნობიდან ქორწილამდე შეიძლება რამდენიმე წელი გასულიყო, მაგრამ ნიშნობის შემდეგ ორივე ოჯახი ნათესავებად (ხნამი) მიიჩნეოდნენ და ერთმანეთს ეხმარებოდნენ. ქორწილი (ჰარსანიკ) გარკვეული განსხვავებების მიუხედავად ზოგადად ყველგან ერთნაირად სრულდებოდა. წინასწარ განისაზღვრებოდა პატარძლის (ტაგუი) დედისათვის გადასაცემი თანხის (ციცაგინ — სიტყვასიტყვით რძის ფული), მზითვევის (ბაჟინკ, ოჟიტ), ასევე იმ პროდუქტის ოდენობა, რომლებიც ვაჟის მამას უნდა მიეტანა პატარძლის ოჯახში საქორწილო სუფრისთვის. მზითვეში შე-

დიოდა ლოგინი, საქორწილო ფარდა (არაგასტ), ჭურჭელი და ზოგჯერ საქონელი, ძროხის გარდა. საქორწილო ტანსაცმელს საქმრო (ტაგავორ) უგზავნიდა პატარძალს. ქორწილი ჩვეულებრივ შემოდგომაზე ან ზამთარში იმართებოდა და სამი დღე (პარასკევიდან კვირამდე) გრძელდებოდა. ქორწილის წინ სრულდებოდა პატარძლის განბანვის რიტუალი. ორივე ოჯახში საზეიმოდ აცხობდნენ პურს. საქმროს ოჯახში მოხუცი ნათესავების თანდასწრებით ხსნიდნენ ღვინის ქვევრებს და ღვინოს პატარა ღოჭებში ანანილებდნენ. საქმროს მამა მღვდელთან ერთად სასაფლაოზე მიდიოდა წინაპართა და ყველა გარდაცვლილთათვის პანაშვიდის გადასახდელად. საქმრო კი მღვდელთან ერთად ჩამოვივლიდა იმ წელს გარდაცვლილის ოჯახებში. ორივე ოჯახში ამზადებდნენ კუთხეს პატარძლისთვის. ეს კუთხე ფარდით გამოიყოფა დანარჩენი ფართისგან. ფარდას, პატარძლის ავითვალისაგან დასაცავად სხვადასხვა ავეგაროებითა და ნაქარგობებით რთავდნენ. საქმროს მაყარი უცოლო ახალგაზრდებისგან შედგებოდა (აღმოსავლეთ რაიონებში მათ ერქვათ მაკარ, დასავლეთში აზაბ ან აზაპ). მაყრის უფროსი მაკარბაში, ან აზაპბაში იყო. პარასკევ დილით მუსიკოსები (მეზურნეები და მედოლეები) საქმროს სახლის ბანზე იწყებდნენ დაკვრას. უკრავდნენ მოსანვევ მელოდიას (ქანჩ). საქმროს სახლში შეკრებილი სტუმრების დაშლის შემდეგ საქმრო და მისი მაყარი მუსიკისა და სამსხვერპლო ხარის თანხლებით მიემართებოდა პატარძლის სახლისკენ. ხარს პატარძლის (ზოგ რაიონში საქმროს) სახლის შესასვლელთან კლავდნენ. სამსხვერპლო სისხლით ხელისმომკიდე საქმროს შუბლზე ჯვარს ახატავდა, სისხლში ამოავლებდა ღია ბოქლომს ან ამოღებულ ხანჯალსა და ძაფს, შემდეგ, ბოქლომს გასაღებით კეტავდა, ხანჯალს ქარქაშში ჩააგებდა და ძაფს გაკვანძავდა, რათა შეეკრა ავი სულები. სხვა სოფლიდან მოსულ საქმროს მაყარს სოფლის ახალგაზრდები ხვდებოდნენ და გამოსასყიდის გადახდამდე არ უშვებდნენ სოფელში. მთავარ როლს ქორწილში ხელისმომკიდე კაცი და ქალი (კავორ და კავორკინ) ასრულებდნენ. კავორი შემდეგ ბავშვის ნათლია

(კნკავორი) ხდებოდა. ეს ხელოვნური დანათესავების ერთ-ერთი საკმაოდ მტკიცე ფორმა იყო.

საქმროსა და პატარძლის ტანსაცმელს ერთად აკურთხებდა მღვდელი. ჩაცმის რიტუალის შემდეგ საქმროს პარსავდნენ, რისთვისაც დალაქი საჩუქრებს ითხოვდა ხელისმომკიდისგან. საქმროს ქუდში აბამდნენ ფერად თასმას, ან ადგამდნენ ფერადი მოსახვევებისგან გაკეთებულ გვირგვინს (ტაგ), რაშიც ატანდნენ წითელი და მწვანე დაფებისგან შეკრულ ჯვარს, მამლის ორი ბუმბულით. პატარძლის ტანსაცმელი ლანგრით მიჰქონდა მაყრის წევრ რომელიმე ახალგაზრდას და მას მაყრის შესახვედრად გამოსულ პატარძლის მშობლებსა და ნათესავებს გადასცემდნენ. პატარძალს ფარდის უკან აცმევდნენ (ზოგ რაიონში ქორწილის პირველივე დღეს, ზოგან მეორე დღეს). პატარძალს კავორი ქამრით სამჯერ შემოუვლიდა მარცხნიდან მარჯვნივ, ქამარს ზურგზე დაჰკრავდა „ღმერთმა ვაჟი მოგცესო“ და წელზე შემოარტყამდა.

ქორწილის მსვლელობისას პატარძალი ფარდის უკან იჯდა. საქმრო, კავორი და „პატარძლის ძმა“ (ხარსნახპერ) ფარდასთან დგებოდნენ. იწყებოდა ქეიფი. საქორწილო სუფრას უძღვებოდა არჩეული თამადა. ირჩეოდა მისი თანაშემწეც (ცნგლაპეტ), რომელიც განაგებდა სიმღერის, ცეკვის, სადღეგრძელოს და სხვ. რიგს. საქორწილო სუფრასთან თუ ვინმე დამდურებული იყო არიგებდნენ.

მეორე დღით მაყრები და სტუმრები ისევ იკრიბებოდნენ. ფარდიდან პატარძალი ცოლშვილიან კაცს გამოჰყავდა და საქმროს გვერდით აყენებდა. სახლიდან გასვლის წინ ისინი თონის კიდეს კოცნიდნენ. მექორწილეები ცეკვა-სიმღერითა და თოფის სროლით მიემართებოდნენ ეკლესიისკენ. მაყრები თვალყურს ადევნებდნენ, რომ ვინმეს ქვა არ ესროლა ეკლესიის მიმართულებით და ამით ძალა არ დაეკარგა ქორწინებისთვის. საკურთხევლის წინ მექორწილეთა თავზე კავორს გადაჯვარედინებულად ეჭირა ხმალი და ქარქაში. საქმროს და პატარძალს მათი განუყოფლობის ნიშნად ერთი თასიდან ასმევდნენ ღვინოს. მღვდელი მათ ყელზე ან ხელზე აბამდა მწვანე და

წითელი დაფებისგან დანულ თასმას (ნაროტ) ანებებდა. პროცესია უკან სხვა გზით ბრუნდებოდა. ნათესავებისა და მეგობრების სახლებთან მათ უმასპინძლებოდნენ. დასავლეთ რაიონებში ჯვრისწერის შემდეგ საქმროს სახლში მიდიოდნენ, სხვა რაიონებში კი ისევ პატარძლის სახლში ბრუნდებოდნენ. პატარძალი ისევ ფარდის უკან მიიმალებოდა. გრძელდებოდა ქეიფი და ცეკვა-თამაში. ეზოში იმართებოდა ჭიდაობა. ზოგიერთ რაიონში საქმროს მომავალი წარმატების ნიშნად ხმლის ერთი მოქნევით კისერი უნდა გადაეჭრა ქათმისთვის. სტუმრების წასვლის შემდეგ, მხოლოდ ახლობლები რჩებოდნენ, გამოჰქონდათ მზითვეი და ათვალიერებდნენ. კვირა დღით საქმროს მშობლები ნათესავებთან ერთად მოდიოდნენ „პატარძლის მისაღებად“. პატარძალი მამას გამოჰყავდა და საქმროს მამას აბარებდა, რომელიც, თავის მხრივ, ჰპირდებოდა, რომ მოუფრთხილდებოდნენ მას. პატარძალი მშობლებს ხელზე კოცნით ემშვიდობებოდა და პროცესია საქმროს სახლისკენ მიემართებოდა. გზაზე მათ უმასპინძლებოდნენ. წინ მიჰქონდათ მზითვეი, რომელსაც საქმროს ნათესავები იბარებდნენ და მომტანს ცხვირსახოცით, წინდებით, ან მონეტებით ასაჩუქრებდნენ. სახლში შესვლისას ახალდაქორწინებულებს თავზე აყრიდნენ ტკბილეულს, თხილს, ჩირს, წვრილ მონეტებს და სხვ. (სიტკბოს ნიშნად) ან მარცვლეულს (ნაყოფიერების ნიშნად). მათ კარებში დედამთილი ხვდებოდათ, რომელიც სამჯერ ცეკვა-ცეკვით უვლიდა გარს ნეფე-პატარძალს და კარაქიან ქოთანს უწვდიდა. პატარძალი კარაქში მონეტას აგდებდა და ოდნავ უქონავდა თმას დედამთილს, ზოგჯერ კართან პატარძალს ცხვარს უკლავდნენ. ახალდაქორწინებულები მანამ არ შეაბიჯებდნენ კარში სანამ დედამთილი მათ გამოსასყიდს არ მისცემდა ან არ დაპირდებოდა. პატარძალი შესასვლელში ფეხის დაკვრით ტეხავდა თიხის ჭურჭელს, ზოგ რაიონში ამას საქმრო აკეთებდა. სახლში შესული ახალდაქორწინებულები პირველ რიგში თონის კიდეს კოცნიდნენ. ამით პატარძალი საბოლოოდ მიიღებოდა ქმრის ოჯახში. მას მისივე სახლიდან აქ გადმოტანილი ფარდის უკან სვამდნენ და ვაჟიანობის საწინდრად კალთაში ბიჭს უსვამ-

დნენ. იწყებოდა ქეიფი, რომლის დროსაც ხმამაღლა აცხადებდნენ თუ ვინ რა მიართვა ახალდაქორწინებულებს. სალამოს წირვის შემდეგ მოსული მღვდელი ახალდაქორწინებულებს ახსნიდა ნაროტს, მსვერპლშენიერვის დროს სისხლნაპკურებ ძაფს ჭრიდა, ხსნიდა ბოქლომს და ქარქამიდან ამოიღებდა ხანჯალს. ამ რიტუალის შესრულების შემდეგ ახალდაქორწინებულებს შეეძლოთ მოესვენათ. ცოლის დაუფლების ნიშნად კავორი თოფს ისროდა. უბინობის დადასტურების შემდეგ პატარძლის დედას უგზავნიდნენ ზენარს, დაკლულ ქათამს და ულოცავდნენ. ქორწინება ურღვევად მიიჩნეოდა. ღალატის შემთხვევაში მოღალატეს ჭრიდნენ თმას, ვირზე უკულმა შესვამდნენ და ზურნის თანხლებით დაატარებდნენ სოფელში.

უშვილობა ბოროტი სულების მიზეზით თავს დატეხილ უბედურებად აღიქმებოდა და ამის საწინააღმდეგოდ გარკვეულ ზომებს იღებდნენ. დასავლეთ რაიონებში სრულწლოვან გოგონებს ფეხზე ჟღარუნებიან სამაჯურს უკეთებდნენ, რათა ავი სულები დაეფრთხოთ. უშვილო ქალები მიმართავდნენ სხვადასხვა მაგიურ ქმედებას, მოილოცავდნენ სალოცავებს, მიმართავდნენ ექიმბაშებს. სალოცავს გარს უვლიდნენ მძიმე ლოდაკიდებულნი, რათა თვითონაც ასე „დამძიმებულიყვნენ“.

მშობიარეს ბებიაქალი (ტატმერ) ეხმარებოდა. ახალდაბადებული ავ სულს რომ არ მოეპარათ მშობიარეს ფეხებთან საცერს უდგამდნენ. ითვლებოდა, რომ მშობიარის დახმარება კავორს ან მეცხვარეს შეეძლო, რომელიც მას მშობიარობის დასაჩქარებლად სახეზე წყალს ასხამდა ან პეშვით ასმევდა. თუ ქალს ჩვილები უკვდებოდა, ახალდაბადებულს სხვადასხვა ოჯახიდან მოკრებილი ნაკუნებისგან შეკერილ პერანგს აცმევდნენ, რათა ავ სულს არ ეცნო იგი. ავი სულის საწინააღმდეგოდ ბებიაქალი ჩვილს მარილს აყრიდა. მარილიანი ჭურჭლისთვის უნდა შეეველოთ ხელი ახალმობილისა და მოლოგინებულის მნახველებსაც. ქალი მშობიარობის შემდეგ მშობლების სახლში არ მიდიოდა. ვაჟიანობა უფრო სასიხარულოდ მიიჩნეოდა. სამხრეთ რაიონებში დღესასწაულების დროს იმ წელს დაბადებული ვაჟის დედას ნათესავები

თაფლიან ერბოკვერცხს, მაჭარს, კარაქს და სხვ, უგზავნიდნენ და ულოცავდნენ. მემკვიდრის არყოლის შემთხვევაში იცოდნენ შვილად აყვანა. შვილობილი კანონიერი შვილის ყველა უფლებით სარგებლობდა.

დიდი ოჯახის (გერდასტან) დაშლა საბჭოთა რევოლუციამდე დაიწყო და საბჭოთა პერიოდში დასრულდა. არსებითი ცვლილებები მოხდა ყოფაში. ოჯახში შეიცვალა სქესობრივ-ასაკობრივი ფუნქციები და ურთიერთობები. თუმცა ყოფის გარკვეული ელემენტები შენარჩუნებულ იქნა, კერძოდ, სტუმარმასპინძლობის წესები, ოჯახის უფროსის როლი, საქორწილო და სხვა რიტუალების ძირითადი მხარე.

სომხები ქრისტიანები არიან IV საუკუნის დასაწყისიდან. წინარექრისტიანული რწმენა-წარმოდგენები სინკრეტული ხასიათის იყო, თაყვანს სცემდნენ წმინდა მთებს, გამოქვაბულებსა და წყაროებს. უზენაესი ტრიადა იყო ღვთება ვააგნუ, ქალღმერთები ანაიტ და ასტხიკ. ზოროასტრული დუალიზმისა და კედომადი და აღდგენადი ღვთაებების კულტის გავრცელებამ გარკვეულწილად გააიოლა ქრისტიანობის მიღება. თავდაპირველად სომხურ-გრიგორიანული ეკლესია აღმოსავლურ მართლმადიდებელ ბიზანტიურ ეკლესიასთან იყო გაერთიანებული. ქალკედონის მეოთხე საეკლესიო კრების შემდგომ დაიწყო დაშორება და 506 წლიდან სომხური ეკლესია დამოუკიდებელი გახდა. ისინი მონოფიზიტურ სწავლებას იზიარებენ. ჯვაროსნული ომების პერიოდში გავრცელდა სომხებს შორის უნიათობა და XV საუკუნის მეორე ნახევრიდან გაჩნდა კათოლიკური თემები, მაგრამ მასობრივი გაკათოლიკება XVII საუკუნიდან დაიწყო. სომეხი კათოლიკეები აღიარებდნენ პაპის უზენაესობას, მაგრამ ღვთისმსახურებისას შეინარჩუნეს ენა და რიტუალი. მოგვიანებით გაჩნდნენ მცირერიცხოვანი პროტესტანტული თემები. თურქეთის ხელისუფლების გავლენით ისლამი გავრცელდა მდ. ჭოროხის აუზში მცხოვრებ სომხებში — ჰემშინებში. მუსლიმი ჰემშინები დღესაც სახლობენ იქ, ქრისტიანი ჰემშინები საქართველოს ტერიტორიაზე (შავიზღვისპირეთში) გადმოსახლდნენ. სომხური ეკლესიის

სათავეში დგას პატრიარქი — სრულიად სომეხთა კათოლიკოსი. მისი რეზიდენცია ერმიადინშია. მასვე ექვემდებარებიან იერუსალ-იმისა და კონსტანტინეპოლის სომეხი პატრიარქები, ასევე კილ-იკიის კათოლიკოსი (რეზიდენციით ბეირუთში).

XIX საუკუნემდე არსებობდა ალბანეთისა (მთიანი ყარაბაღი) და ახთამარის საკათალიკოსოები, რომელთა გაუქმების შემდეგ მათი მრევლი პირდაპირ დაექვემდებარა ერმიადინს. წინარექრისტიანული შეხედულებები დღემდე შემორჩენილი და ქრისტიანობასთან სინკრეტულად არსებობს. ხალხურ დღეობათა კალენდარი ქრისტიანულს მისდევს. აღმოსავლეთ რაიონებში წელი ნავასარდით — ნოემბრის ან აგვისტოს შუიდან იწყებოდა. დასავლეთში ახალი წელი ქრისტიანულს ემთხვეოდა და კაგანდ (ძვ. სომხურად კალანდ) ერქვა. შობას და ნათლისღებას 6 იანვარს ზეიმობდნენ. ამ დღეს ეწყობოდა წყალკურთხევა მდინარეზე. 40 დღის შემდეგ ეკლესიის ეზოში ეწყობოდა ჭიაკოკონა, საიდანაც გადატანილი ცეცხლით ყოველი სახლის წინ ინთებოდა კოცონი, ამ ცეცხლიდნავე ანთებდნენ თონეებს ან მაშხალებს. ახალგაზრდები ცეცხლს ახტებოდნენ. გაზაფხულზე ზეიმობდნენ წმინდა (სურბ) სარქისის დღეს, სავარაუდოდ ამ წმინდანმა წარმართული ქარის ღვთაების ფუნქციები შეითვისა. თაყვანს სცემდნენ წმინდა სტეფანოსს, წმინდა ვარდან ზორავარს. ყველიერიდან (დარეკენდან) იწყებოდა მასიური მხიარულება ბუნების გასაღვიძებლად, იმართებოდა თამაშები და თეატრალიზებული წარმოდგენები. შემდეგ ზეიმობენ ბზობას (ვარზარდარ), ამალღებას (ამბარძუმ), ფერისცვალებას (ვარდავარ). ამალღებაზე ახალგაზრდები კრეფდნენ ყვავილებს, კრავდნენ თაიგულებს და სამკითხაოდ ემზადებოდნენ. ფერისცვალება წარმართულ ღვთაება ვარდასა და მზის ბუნობას უკავშირდებოდა. ცდილობდნენ ეს დღე მთაში გაეტარებინათ, წუნაობდნენ და აბანავებდნენ ცხვარს. ღვთისმშობლის მიძინება აგვისტოში აღინიშნებოდა, ამ დროისათვის მოსავალი აღებული უნდა ყოფილიყო და ეკლესიაში აკურთხებდნენ ყურძენსა და სხვა ახალ ხილს. ავი თვალის საწინააღმდეგოდ და დაავადებათა თავიდან აცილების მიზნით იცოდ-

ნენ წყაროს წყლისთვის მსხვერპლის შეწირვა. მიიჩნეოდა, რომ ამ წყლით ბალების მორწყვა მოსავლიანობას ზრდიდა. ყოველ სოფელში იყო აგრეთვე „წმინდა კერები“, რომლებსაც ჯანმრთელობას შესთხოვდნენ და ადამიანის პატარა ცვილის ან რკინის ფიგურებს, მტკივანი სხეულის ნაწილის გამოსახულებებს, ნაჭრების ნაკუნებს და სანთლებს სწირავდნენ.

ხალხური შეხედულების მიხედვით გარდაცვალებისას სიკვდილის ანგელოზს მიჰყავდა სული, რომელიც ბოლო ამოსუნთქვასთან ერთად ტოვებდა სხეულს. სულისთვის ხელი რომ არ შეეშალათ კარებს ფართოდ ალებდნენ. მიცვალებულს სუდარით კრძალავდნენ. სასაფლაოს ქვებით წრეს ავლებდნენ, ასევე საფლავს ზედ ადებდნენ ორნამენტებით შემკულ დიდ ქვას, ქვის ქანდაკებას, ან ხაჩკარს (მასიურ სტელას ჯვრის გამოსახულებით), რათა მიცვალებულს არ დაეტოვებინა სამარე. თუ სოფელში მიცვალებული იყო, წყდებოდა სამინათმოქმედო სამუშაოები. დაკრძალვაზე თავს იყრიდა მთელი ნათესაობა და მეზობლები. ყველას თითო მუჭა მინა უნდა მიეყარა საფლავისთვის. დაკრძალვის მერე იმართებოდა ქელები (ხოზეხაც). აღდგომაზე სოფელი ყველა მიცვალებულისთვის შეკრებილი ფულით ნაყიდ საერთო საკლავს კლავდა, ხორცს ინაწილებდნენ. ამას გარდა თითოეული ოჯახი საკუთარ მიცვალებულებისთვის გარკეულ რიტუალებს ატარებდა.

სომხური ფოლკლორი მდიდარია იგავებით (არაკ), ანდაზებით, გამოცანებით, ზღაპრებით (ზრუიც, ეკიატ), სიმღერებით, მითიური გადმოცემებით (არასპელკ). ცნობილი ეპიკური ნიმუშია (ვიპასანკ) სასუნის გამირების ციკლი. მრავალფეროვანია სომხური ლირიკა. აღსანიშნავია დასატირებელი სიმღერები (ვოხბ) და მიცვალებულისთვის წასაკითხი ტექსტები (კოტც). შუა საუკუნეებში განვითარდა ლირიკული პოეზიის განსაკუთრებული ტიპი — ჰაირენ (სამგლოვიარო, სუფრის, სასიყვარულო, საქორწილო). დიდი პოპულარობით სარგებლობდნენ პროფესიონალი მომღერლები და მუსიკოსები. უკრავდნენ შემდეგ ინსტრუმენტებზე: ქამანჩა, ქამანი, პარკაპზუკი, გრძელი უენო სალამური (ბლულ), დუდუკი, ზურნა, დოლი (დხოლ, ტავულ),

ნალარა, დიპლოპიტო, დაირა (დაფ), ტიკი, ჩონგური (ჩონგურ), ფანდური (პანდირ), თარი, ქამანჩა. განვითარებული იყო სომხური საეკლესიო მუსიკა (ფსალმუნები, შარაკანები). სომხური ხალხური ცეკვები (ხაგ) არის როგორც სოლო, ასევე დუეტები და ჯგუფური. შინაარსის მიხედვით ცეკვები არის ეპიკური, შრომის, სამგლოვიარო, საქორწინლო, სამხედრო, სამგზავრო, ყოფითი, სამონადირეო, სახუმარო, სატირული, ლირიკული.

აზერბაიჯანელები

აზერბაიჯანელების თვითსახელწოდებაა აზერბაიჯანლი-ლარ, აზერილერ. ისინი წარმოადგენენ აზერბაიჯანის რესპუბლიკის (დედაქალაქი ბაქო) ძირითად მოსახლეობას. ცხოვრობენ ასევე ირანში, უკრაინაში, უზბეკეთში, ყირგიზეთში, ყაზახეთში, თურქმენეთში, რუსეთის ფედერაციაში (ძირითადად დაღესტანში: დერბენდის, თაბასარანის, რუთულისა და ყიზლარის რაიონებში. დერბენტის რაიონში ცხოვრობს აზერბაიჯანული ენის განსაკუთრებულ დიალექტზე მოლაპარაკე თარაქამების ჯგუფი), საქართველოში (მარნეულის, დმანისის, გარდაბანის, ბოლნისის, მცხეთის, კასპის, საგარეჯოს, ლაგოდეხის რაიონებში), მცირე რაოდენობით ავღანეთში, ერაყსა და თურქეთში. აზერბაიჯანელებში გამოიყოფა რამდენიმე ეთნოგრაფიული ჯგუფი: აირუმები, ფადარები, შაჰსევენები, აფშარები, ყარაფაფახები, ყარადაღელები, თარაქამები. აზერბაიჯანელთა ეთნოგენეზში მონაწილეობდნენ კავკასიურ (კასპიელები, ლეგები, ალბანელები) და ირანულენოვანი (ქურთები, მანები, მიდიელები) ტომები. ჩვ.წ. I ათასწლეულის II ნახევარში შეერიათ თურქულენოვანი მოსახლეობა (ჰუნები და ხაზარები). ინტენსიური თურქიზაციის პროცესი ძირითადად XI-XIV საუკუნეებში მიმდინარეობდა, რაც თურქოგუზების (სელჩუკების) და მონღოლ-თათართა შემოსევებთან იყო დაკავშირებული. XI-XIII საუკუნეებში მოხდა ადგილობრივი ენების ირანული აზერისა (სამხრეთში) და კავკასიური არანულის

(ჩრდილოეთში) შეცვლა თურქულით. XIX ს. შუა ხანებში ძველ აზერბაიჯანულისა და ბაქო-შემახური დიალექტის საფუძველზე ჩამოყალიბდა თანამედროვე ლიტერატურული აზერბაიჯანული ენა, რომელიც თურქული ენის სამხრეთ-აღმოსავლეთ შტოს განეკუთვნება. აზერბაიჯანული ენა წარმოდგენილია დიალექტებით. თავდაპირველად არაბული გრაფიკის საფუძველზე არსებული აზერბაიჯანული დამწერლობა 1929 წლიდან ლათინურ გრაფიკაზე გადავიდა, 1939 — რუსულზე, 1991 წლიდან კი ისევ ლათინურზე.

ტრადიციული სასოფლო დასახლება მთისწინეთისა და დაბლობის ზონებში უპირატესად გაფანტული დაგეგმარების იყო. მთაში გავრცელებული იყო ტერასული დასახლება, ბრტყელ-გადახურვიანი ერთმანეთთან მჭიდროდ ნაგები ქვის სახლებით. მთიან და ზოგ დაბლობ რეგიონებში გავრცელებული იყო ხე-მინური სახლები საფეხურებრივ-პირამიდული გადახურვით (ყარადამი), სახლები ხის გუმბათისებური გადახურვით, ალიზის ნაგებობები ბრტყელი მიწატკეპნილი გადახურვით, მომთაბარე და ნახევრად მომთაბარე მოსახლეობაში გავრცელებული იყო ქერის კარვები (ალაჩიგ). ქალაქის ტიპის დასახლებებში გამოიყოფოდა რამდენიმე განიერი ქუჩა სავაჭრო ობიექტებით, სახელოსნოებით (დალან) და ბაზრით (ჩარსი). დიდ დასახლებებში იყო ქარავან-სარაი. ასეთ ცენტრალურ ქუჩებს წვრილი ქუჩებითა და გასასვლელებით უკავშირდებოდა საცხოვრებელი რაიონი. საცხოვრებელი სახლები ჩვეულებრივ ფასადით ეზოს ან ბაღის შიდა მხარისკენ იყო მოქცეული, ქუჩის მხარეს კი ყრუ კედლით იდგა.

საცხოვრებელ სახლებს ბუნებრივ გამოქვაბულებშიც აწყობდნენ. გამოქვაბულს აფართოებდნენ უხეში კვეთით და ქვის კედლით ამოაშენებდნენ, კედელში მხოლოდ შესასვლელ ლიობს ტოვებდნენ. მოგვიანებით დაიწყეს ფანჯრის ლიობების კეთება. თუ კედელი საშუალებას იძლეოდა მასში იბურღებოდა საკვამური. კედლებში დატანებული იყო სხვადასხვა ზომის ნიშა საოჯახო ნივთებისთვის. ლოგინის მოწყობილობას ხის დაბალ ტახტებზე აწყობდნენ. ოთახის შუაგულში გამართული იყო მარტივი

კერა მოგვიანებით კერამ ცენტრიდან გარეთა კედლისკენ გადაინაცვლა, ასეთ შემთხვევაში საკვამური კედელში გადიოდა. ზოგიერთ ღრმა გამოქვაბულში საცხოვრებელი ოთახის გარდა საქონლსა დადგომსაც გამოყოფდნენ.

აზერბაიჯანში საცხოვრებელი სახლის ყველაზე გავრცელებული ტიპი ყარადაში (შავი სახლი) იყო. სახლების ასეთი ტიპი უძველესია სამხრეთ კავკასიაში. ეს არის გუმბათისმაგვარი საფეხურებრივ გვირგვინით გადახურული სახლი. იგი ორი სახისაა: მიწური და ნახევრად მიწური. მისი დამახასიათებელი ნიშანი ოთხ მასიურ ბოძზე დაყრდნობილი ზევითკენ შევიწროებული საფეხურებიანი გუმბათით გადახურვაა. ბოძები კედლებზე იყო მიდგმული, ან ოდნავ იყო მათგან დაშორებული. სახლიც და გუმბათიც ხის იყო. გუმბათი ღია პატარა კვადრატით სრულდებოდა, რომელიც ერთდროულად შუქის შემოსვლასა და კვამლის გასვლას ემსახურებოდა. გუმბათი გარედან გადახურული იყო გათლილი მორებით, რომელსაც ზევიდან წვრილი ტოტები, შემდეგ ჩალა და ბოლოს ტკეპნილი მიწა ეფინა. მიწური ყარადაში ღრმად იყო მიწაში ჩადგმული და გარედან საშუალო ზომის ყორღანს წაავადა. ყარადამის შესასვლელი გადახურულ, ვიწრო, დაქანებულ დერეფანს წარმოადგენდა, სამხრეთისკენ ან აღმოსავლეთისკენ მიმართული პატარა ღია შესასვლელით. შიგნიდან ყარადამის კედლები კვამლის სქელი, შავი ფენით იყო დაფარული, რომლის სისქის მიხედვით შეიძლებოდა ყარადამის ასაკის განსაზღვრა. სახლის შიდა მოწყობილობა უბრალო იყო. ერთ კედელთან საყრდენ ბოძებს შორის ეწყო ხის ყუთები, მარცვლეულის შესანახად. მეორე კედელთან ხისავე ტახტებზე ლოგინი იყო გამართული. დანარჩენ კედლებთან ეწყო ტომრები, საოჯახო ნივთები და სხვა ინვენტარი. ნახევრად მიწური ყარადაში მიწურის მსგავსი იყო, ერთადერთი განმასხვავებელი ნიშანი უხეშად თლილი ქვის კედლები და ფასადი იყო.

გავრცელებული იყო ასევე სახლი, რომლის ფუნდამენტი მიწაში ჩადგმულ ხის ბოძებს წარმოადგენდა. ბოძები ხის სარტყლით იყო შეერთებული, ცარიელი სივრცე კი დაწნული ლერწმით

ივსებოდა და ორივე მხრიდან თიხით ილესებოდა. ასეთი სახლის ერთი კედელი, რომელშიც ბუხარი იყო დატანებული, ქვისგან იყო ნაგები. ძეღური გადახურვა ორფერდა იყო.

გადასატანი საცხოვრებლები (ალაჩიგი და მუხური) იყო გავრცელებული ნახევრად მომთაბარე მოსახლეობაში. ალაჩიგ ქეჩის კარავია. მისი გამართვისთვის მიწაში ერთმანეთისაგან გარკვეული დისტანციის დაშორებით არჭობდნენ ნამახვილებულ ბოლოებიან ძელებს. წვრილი ბოლოები ცენტრისკენ რკალის ფორმით ილუნებოდა და ამ მდგომარეობაში მაგრდებოდა ფერადი თასმით. ასეთი კარკასი ცენტრში განთავსებული ხის საყრდენით იყო გამყარებული. ძელები მიწის დონიდან დაახლოებით ერთი მეტრის სიმაღლემდე ლერწმის ქილოფით იფარებოდა, ზევიდან მთელი ალაჩიგი ქეჩით იყო დაფარული. ჩვეულებრივ სამხრეთის მხრიდან ორ ძელს შორის დატოვებული იყო შესასვლელი, რომელსაც სპეციალური ფარდით ფარავდნენ. მუხურის საყრდენსაც მიწაში ჩარჭობილი ძელები წარმოადგენდა, რომელთა ზედა ბოლოები ხის საყრდენზე დამაგრებულ ხისავე სპეციალურ ბორბალზე ებმოდა. სიმყარისთვის ძელები შალის თასმებით იყო შემოვლებული. ამ კარკასს ალაჩიგის მსგავსად ქილოფითა და ქეჩით ფარავდნენ.

გავრცელებული იყო უკანა და ხშირად გვერდითა კედლებით ბორცვში შეჭრილი სახლი (იმარეტი), რომელსაც არ ჰქონდა შიდა საყრდენი ბოძები. ასეთი სახლის გადახურვა ყარადამის მსგავსი იყო იმ განსხვავებით, რომ სახურავის ქვედა კვადრატი პირდაპირ სახლის კედლებს ეყრდნობოდა. ზედა ღიობი მხოლოდ სინათლისთვის იყო განკუთვნილი, რადგან სახლი საკვამურიანი ბუხრით თბებოდა. მოგვიანებით გარეთა კედელზე დაიწყეს ფანჯრების დატანება და სამხრეთით აივნის (ეივან) მიდგმა.

საცხოვრებლის განსაკუთრებული ტიპი ჩამოყალიბდა აფშერონის ნახევარკუნძულზე. ეს გახლდათ მაღალი ქვის ღობით გარშემორტყმული ქუჩისკენ ყრუ კედლით მდგარი ერთ ან ოროთახიანი სახლები. ოროთახიან სახლში ერთი საცხოვრებელი ოთახი იყო, მეორე კი სასტუმრო. საცხოვრებელ ნაწილში თალით

გამოიყოფოდა ამაღლებულიატაკიანი სამზარეულო, სადაც იყო მოთავსებული პურის საცხობი ღუმელი (თენდირ) და საჭმლის მოსამზადებელ კერა (ოჯალ). თენდირი თონის ტიპის, კონუსის ფორმის ღუმელია, რომელსაც ჰაერის მოძრაობისთვის ძირში ატანდნენ გარეთ გამავალ მილს. თონესაც და კერასაც მასიური საკვამურები ჰქონდათ, რომლებიც სახლის ბრტყელ სახურავზე გუმბათის მსგავსად ჩანდნენ. სამზარეულოშივე კედლის სისქეში დატანებული იყო ბრტყელი ქვისიატაკიანი საკანი განბანვისთვის (სუხან), საიდანაც ნაბანი წყალი ქვის გასავალით პირდაპირ ქუჩაში იღვრებოდა. სახლში კედლის ნიშებში (თახჩა) საოჯახო ნივთები და ჭურჭელი ეწყო. ოთახის ოთხივე კედელს ადამიანის სიმაღლეზე გაუყვებოდა ქვის თარო ფაიფურისა და მინის ჭურჭლისთვის. სახლის კარი გადიოდა ბაღში. თითქმის ყოველ სახლს ჰქონდა ჭა.

მთიანეთში უმეტესწილად ორსართულიანი აგურისა და ხის სახლები იყო გავრცელებული. სამეურნეო დანიშნულების მქონე პირველ სართულზე საქონლის სადგომი და საკუჭნაო იყო განთავსებული, მეორე სართულზე კი ორი ოთახი, ერთი საცხოვრებელი და მეორე სასტუმრო. მეორე სართულის დიდ ნაწილს ღია აივანი წარმოადგენდა, რომელიც ხილისა და ბოსტნეულის გასაშრობად გამოიყენებოდა. აქ ადიოდა კიბე პირველი სართულიდან. ყოველ ოთახში იყო ბუხარი, ასეთი სახლებისთვის დამახასიათებელია ასევე ბევრი დიდი ფანჯარა.

საცხოვრებლის შედარებით თანამედროვე ტიპს წარმოადგენს ხილის ბაღში მოქცეული სახლი. ყოველი ნაკვეთი ქვის, თიხატკეპნილი ან ხის ღობითაა შემოსაზღვრული. სახლი ნაკვეთს მისაღებ და სამეურნეო ფართებად ყოფს. სამეურნეო ნაწილშია მოთავსებული წყალსაცავი, სახლზე მიდგმული საზაფხულო სამზარეულო, თონე, საქონლის სადგომი, საკუჭნაოები და სხვ. მისაღები ნაწილი წარმოადგენს ყვავილებითა და ხილის ხეებით გაფორმებულ მდელოს. სახლი სიგრძეზე გამწკრივებული გრძელი აივნით შეერთებული ოთახებისგან შედგებოდა. ამ ტიპის სახლებისთვის დამახასიათებელი იყო დიდი მაღალი სხვენი, რომელიც განკუთვ-

ნილი იყო აბრეშუმის ქვის გამოსაყვანად და ხილის გასაშრობად. აგურისა და ქვისგან ნაგები ასეთი სახლი ქვის საძირკველზე იდგა. კრამიტის გადახურვა ორ ან ოთხფერდა იყო. განსაკუთრებით აღსანიშნავია სახლის შესამკობად გამოყენებული ხის დეტალები: ფანჯრების დარაბები (შებეკე), კარები, ვერანდის ბოძები და სხვ. ორსართულიან სახლში საცხოვრებელი ოთახები ჩვეულებრივ პირველ სართულზე იყო განლაგებული.

ზაქთალისა და ბელაქნის რაიონებისთვის დამახასიათებელია კვადრატული გეგმის მაღალი ზევითკენ შევიწროებული კოშკები, სადაც შიდა სივრცე გაყოფილი იყო რამდენიმე იარუსად, რომლებიც მისადგმელი კიბით უკავშირდებოდა ერთმანეთს. ზედა იარუსი ოდნავ იყო გამოწეული. ყოველ სართულზე დატანებული იყო სათოფურები. გავრცელებული იყო საკარმიდამო ნაკვეთის შესასვლელში სათვალთვალ კოშკების აგება. ორსართულიანი საცხოვრებელი სახლის პირველი სართული საქონლის სადგომად გამოიყენებოდა, მეორე საცხოვრებლად, სახლს ჰქონდა სხვენი, სადაც მისადგმელი კიბით ადიოდნენ. სამშენებლო მასალად რიყის ქვა და კვადრატული აგური გამოიყენებოდა. სახლს ჩვეულებრივ ორფერდა კრამიტის სახურავი ჰქონდა.

ლენქორანის რაიონში საცხოვრებელ სახლთან აგებდნენ კოშკურის მაგვარ ნაგებობას (ლამ), რომელიც ზაფხულში ოჯახის დასასვენებელ ადგილს წარმოადგენდა. ეს იყო გეგმაში კვადრატული, ორ ან სამსართულიანი ნაგებობა აგურის ბოძებზე. პირველი და მეორე სართულები აგურს ეყრდნობოდა, მესამე და სხვენი კი ხის ძელებს. სართულები ერთმანეთთან ხის შიდა კიბით იყო დაკავშირებული და ლამს კედლები არ ჰქონდა.

საბჭოთა პერიოდში ძირეულად შეიცვალა როგორც საცხოვრებლისა და დასახლების ტიპი, ასევე სახლის ინტერიერიც.

აზერბაიჯანელი ქალის ტრადიციული ტანსაცმელი შედგება მოკლე პერანგის (კეინეკ), ასეთივე მოკლე ახალუხის (ქულაჯა, დონ), განიერი ან ვიწრო შარვლისა და სხვადასხვა ჭრილის ქვედაკაბისგან. ზამთარში ზევიდან იცვამდნენ დათბილულ ტანსაცმელს. ატარებდნენ ტყავის ან ხავერდის მასიურ შესაკრა-

ვიან, მონეტებით მორთულ ქამრებს (ქემერ). ფეხზე ეცვათ ფერადი, ჭრელი, ზოგჯერ ტყავამოკრული წინდები (ჯორაბა) და ჭვინტიანი, რკინის ნალამოკრული საშუალო ქუსლიანი ქოში. ატარებდნენ სამკაულებს. თავსამკაულებიდან აღსანიშნავია საფეთქლებიდან ყელისკენ ჩამოშვებული ოქროს ძენკვი და მთელი თავის გარშემო შემოვლებული ოქროს, ვერცხლის ან ბრინჯაოს ძენკვი, სპეციალური სამაგრებით ჩალმისთვის. დანწული თმები დაფარული ჰქონდათ თავსაფრით. ახალგაზრდობის ქალები ატარებდნენ შუბლზე შეჭრილ თმასა და ყურებთან გრძელ ან მოკლე კულულებს. გაზრდილი ქალის თავსაბურავი იყო დაბალი ქუდი მრგვალი ბრტყელი ძირით, ქუდის ზევიდან იხვევდნენ პატარა აბრეშუმის მოსახვევს, ჩალმას და დიდ აბრეშუმის მოსახვევს. ქალაქელი ქალები სახლს გარეთ ატარებდნენ ჩადრს. სოფელში ჩვეულებრივ პირსა და ცხვირს მოსახვევით იფარავდნენ. ქალაქში იცოდნენ ნამწამების, წარბების, თმის, ფრჩხილებისა და სახის შეღებვა.

მამაკაცის ტანსაცმელი შედგებოდა პერანგის, ახალუხის, ჩოხის, შარვლისა და ქამრისაგან. ზამთარში ატარებდნენ ქურქს, მეცხვარეები ნაბადს. ფეხზე იცვამდნენ ერთი ფერის წინდებს და ტყავის ფეხსაცმელს. ქალაქელები ატარებდნენ ჭვინტიან ფეხსაცმელს. გავრცელებული იყო ტყავის დაბალი ან მაღალი ჩექმები (მასტი), ასევე შალის ნაქსოვი, ტყავამოკრული ფეხსაცმელი. მამაკაცები თავს თითქმის სულ იპარსავდნენ ან მხოლოდ საფეთქლებთან იტოვებდნენ თმას, ატარებდნენ წვერ-ულვაშს. ფაფახის შიგნით იხურავდნენ პატარა თეთრ ქუდს. გავრცელებული იყო ასევე კონუსის ფორმის ჩაჩი. ტრადიციული ტანსაცმელი საბჭოთა პერიოდიდან თანდათან შეიცვალა ევროპულით.

ტრადიციული აზერბაიჯანული საკვები გამოირჩევა ხორციეული, ცომეული და ბოსტნეული კერძების მრავალფეროვნებით. რაციონში დიდი ადგილი პურს უჭირავს, რომელსაც რკინის მრგვალ ფირფიტებზე (საჯა) ან თონეში აცხობდნენ. ცომეულიდან აღსანიშნავია ხორციანი ან მწვანილიანი ღვეზელი (გუთაბ). ხორციეულიდან ინტენსიურად გამოიყენება ცხვრის ხორ-

ცი, რომელსაც ინახავენ თვეების მანძილზე (გოვურმა). რამდენიმე დღით ინახება სამწვადე საქონლის ან ცხვრის ხორცი (ბას-დირმა). ხორცის კერძებია: ფითი, ბოზბაში, ლულა-ქაბაბი, ტოლმა, ჩიხირთმა. საქონლისა და შინაური ფრინველის (ძირითადად ქათმის) ხორცის გარდა გამოიყენება გარეულ ცხოველთა და ფრინველთა ხორცი, ასევე თევზი. ფართოდაა გავრცელებული ბრინჯის კერძები (ფლავის 50-ზე მეტი სახეობა). დიდი რაოდენობით გამოიყენება რძის პროდუქტები: რძე, ყველი (ცხვრის), ხაჭო, კარაქი, ერბო, ასევე ბოსტნეული, მწვანილი და ხილი. იციან ბოსტნეულის დამარილება, ზამთრისთვის შენახვა, ხილის გახმობა. ხილისგან ამზადებენ წვენს (დოშაბ), მჟავე ტყლაპს (ტურშლავაშ), ძმარს. გავრცელებულია სხვადასხვა სახის ტკბილეული (ჰალვა, შემწვარი ნუში, ნამცხვრები, სანესო ტკბილეული (გუიმაგ, სემენი) და სხვ.). სასმელებიდან უმთავრესად სვამენ ჩაის, შარბათს და აირანს.

აზერბაიჯანელთა ტრადიციული საქმიანობა მინათმოქმედება (მემარცვლეობა, მეზამბეობა, მეზალეობა, მევენახეობა, ტექნიკური კულტურების მოყვანა) და მესაქონლეობაა (გადარეკვითი მეცხვარეობა, მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვის მოშენება). მოჰყავდათ უპირატესად ხორბალი, ქერი და ბრინჯი, ასევე ფეტვი, ქვავი, სიმინდი, შვრია. მემარცვლეობის გარდა გავრცელებული იყო სელის წარმოება, მეთამბაქოეობა, ტექნიკური კულტურები, მეზალეობა, მევენახეობა, მებოსტნეობა, მებალჩეობა და ა.შ. იცოდნენ საშემოდგომო თესვა. თესვის წინ სახნავი ირწყვებოდა (ხშირი წვიმების შემთხვევაში ერთხელ, სხვა დროს ორჯერ). გავრცელებული იყო მარტივი ხის სახვნელი (ხიშ, ჯუტ), ასევე ხის გუთანი (გარა კეტან). სამინათმოქმედო იარაღებიდან აღსანიშნავია კბილებიანი ნამგალი (ჩინ), უკბილო ნამგალი (ორაგ), ცელი (კერენტი, დერიაზ), ჩანგალი (იაბ, შანა). კალო (ხირმან), ლია, სწორ ადგილზე იმართებოდა. ყველაზე კარგ ადგილად ითვლებოდა მოედნები მყარი, სულაც ქვიანი გრუნტით. ლენავდნენ ხის კევრით (ველ), რომელსაც ქვედა მხარეზე კაჟის ნატეხები ჰქონდა დატანებული. სალენები იყო ერთდაფიანი და ორდაფიანი.

ზოგიერთ რეგიონში კევრის გარეშე, საქონლის მიშვებით ლენავდნენ. მარცვლეულს ანიავებდნენ ხის ნიჩბით (კიურეკ). სარეველსაგან გასანმენდად მარცვლეული იცხრილებოდა. კალოსთნვე შენდებოდა ჩალის სათავსოები (სამანლიგ). მარცვლეულს ტომრებში, დიდ ხის კასრებში, სნორკუთხა ხის ყუთებში ან შელესილ, დანწულ, მრგვალ ან ოთხკუთხა კალათებში ინახავდნენ. გავრცელებული იყო ასევე სპეციალური სამარცვლე ორმოები. სხვა რაიონებისგან განსხვავებით, ლენქორის რაიონში მიწის დამუშავებით ქალები იყვნენ დაკავებული.

სოფლის მეურნეობის განვითარება ხელოვნურ რწყევასთან იყო დაკავშირებული. გამოიყენებოდა რწყვის სამი სახის სისტემა: წით, კიაგრიზული და წყალსაცავების სისტემით რწყვა. პირველ შემთხვევაში წიდან წყალი ცხენის ძალით ტყავის ტომრებით ამოჭქონდათ ვერტიკალური განლაგებით ან არხისმაგვარი წიდან ცხენის ძალით, ხის ჭურჭლით ჰორიზონტალური განლაგებით. უძველესია კიაგრიზული სისტემით წყლის მოპოვების ხერხი, რაც მიწისქვეშა არხით (კიაგრიზი) გრუნტის წყლების მოგროვებას გულისხმობს. ეს სისტემა ძირითადად მთისწინაზოლში გამოიყენებოდა. რაც შეეხება მესამე სისტემას, ან სპეციალური წყალსაცავები (ისტელი) შენდებოდა წვიმისა და მდინარის წყლის დასაგროვებლად, რომლებიც არხების მეშვეობით უკავშირდებოდა მინდვრებს ან გუბდებოდა მდინარეები, მთიან რეგიონებში კი წყაროები. არსებობდა, როგორც საზოგადოებრივი, ასევე სახანო სარწყავი არხები (არხ). საზოგადოებრივი არხებიდან წყალი რიგითობის დაცვით ნაწილდებოდა. არხებს სპეციალურად გამოყოფილი პირები ემსახურებოდნენ: მირაბი იყო პასუხისმგებელი განაწილების წესის დაცვაზე, ჯუვარები კი აკონტროლებდნენ არხების ვარგისიანობასა და დანახარჯს.

ბრინჯაოს ეპოქიდანაა ცნობილი აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე მებაღეობა (მოჰყავდათ ატამი, გარგარი, ბროწეული, ნუში, კაკალი) და მევენახეობა, იცნობდნენ ვაზის მოყვანის ოთხ ხერხს: 1. ქვიშიან გრუნტზე გართხმული ვაზი, 2. ხეზე გასული ვაზი, 3. ზამთარში მიწით დაფარული ვაზი და 4. შუაში გადაჯვარედინებ-

ული სამი სარით გამაგრებული ვაზი. ყურძნისგან ძირითადად მზადდებოდა ღვინო, ასევე ქიშმიში, ძმარი და ბეკმეზ-დოშაბი (ყურძნის სქელი წვენი). ბეკმეზ-დოშაბში ხარშავდნენ ხილს ირჩალის (მურაბის ნაირსახეობის) მისაღებად. მოგვიანებით ისლამის გავრცელებასთან ერთად ღვინის წარმოებამ მნიშვნელობა თანდათან დაკარგა. განვითარებული იყო ასევე მებაღეობა.

აზერბაიჯანელთათვის უძველესი დროიდანაა ცნობილი მეაბრეშუმეობა. აზერბაიჯანის ტერიტორიაზე შუა საუკუნეებში მეაბრეშუმეობით განთქმული დასახლებები იყო ბარდა, შემახა, განჯა. მეაბრეშუმეობით (პარკის გამოყვანა, თუთის ფოთლებით კვება) ძირითადად ქალები და ბავშვები იყვნენ დაკავებული.

აზერბაიჯანელები უძველესი დროიდან მისდევდნენ გადარეკვითი ტიპის მესაქონლეობას. ჰქონდათ გაზაფხულის (იალაღები), ზამთრის (ციშლაყი) და ზაფხულის (იაიღები) საძოვრები. წვრილფეხა რქოსანი პირუტყვიდან აშენებდნენ ცხვარს, თხას. მსხვილფეხა საქონლიდან ჰყავდათ ძროხა, კამეჩი და ზებუ. აშენებდნენ ასევე ცხენებს, რომლებიც ტვირთმზიდ და სატრანსპორტო საშუალებად გამოიყენებოდა.

განვითარებული იყო მეფუტკრეობა. გავრცელებული იყო სკის სამი ტიპი: 1. თიხითა და ცხენის ფუნით შელესილი ცილინდრული ფორმის ვიწრო წნული კალათები, 2. ორნაწილიანი სკები და 3. ყუთოვანი სკები. მისდევდნენ მონადირეობას.

ხელოსნობის დარგებიდან განვითარებული იყო საფეიქრო საქმე და ქარგვა. ამზადებდნენ ბაფთას, ნაქსოვ ორნამენტთან ქამრებს (თუმანბალი), წინდებს (ჯორაბა).

შინამრეწველობის ყველაზე გავრცელებული სახეა მეხალიჩეობა. აწარმოებდნენ ქერას (ქეჩე). ამზადებდნენ ნაბდებს, ტომრებს, ხურჯინებს, ჩანთებს, ცალფა ხალიჩებს (ხალი), მაღალ ხალიჩებს (გებე), დიდ ხალიჩებს მთელი იატაკისათვის და კომპლექტებს (დესტ). კომპლექტში ოთხი ხალიჩა შედიოდა: ერთი საშუალო ზომის განიერი (ხალი), ორ გვერდითა ვიწრო (კენარე) და ერთიც კედლის (კელეი). მასალად გამოიყენებოდა სპეციალურად დამუშავებული ცხვრის მატყლი. ძაფი იღებებოდა მინერ-

ალური და მცენარეული საღებავებით. ხალიჩებს ვერტიკალურ და ზგებზე (ხანა) ქსოვდნენ. დაზგაზე ერთდროულად ერთი, ორი ან სამი, ზოგჯერ მეტი ქალიც მუშაობდა. აზერბაიჯანული ხალიჩების ორნამენტი ძალიან დეკორატიულია, ჭარბობს რომბების, კვადრატების, მეანდრების, ვარდულების, ნუშის ნაყოფის გამოსახულებები (ბუტა), გვხვდება ასევე ფრინველისა და ცხოველების გამოსახულებები.

განვითარებული იყო მეთუნეობა. ცნობილი იყო ფერადი მოჭიქვა. ამზადებდნენ საოჯახო ჭურჭელს, წყალგაყვანილობის მილებს, მოსაპირკეთებელ სამშენებლო მასალას. მნიშვნელოვანი ადგილი ეკავა ლითონის (პირველ რიგში სპილენძის) დამუშავებას. ლითონისგან ამზადებდნენ ჭურჭელს, იარაღს. განვითარებული იყო სამჭედლო და საიუველირო საქმე. იარაღის წარმოებისა და სამჭედლო საქმისგან განსხვავებით საიუველირო საქმე დღესაც წარმატებით ვითარდება (მზადდება ქალის სამკაულები: ყელსაბამები, ქამრები, ბეჭდები, საყურეები, სამაჯურები). გამოირჩევა ჭედური, ფილიგრანული და ემალის ნაკეთობანი. განვითარებული იყო ქვასა და ხეზე მხატვრული კვეთა. ხისგან ამზადებდნენ საცხოვრებლის დეტალებს, ასევე დარაბებს ფანჯრებისთვის (შებეკე), რომლებსაც ან ერთიანი დაფიდან ჭრიდნენ ან ცალკეული ფირფიტებისგან კრავდნენ. დღესაც პოპულარულია ხეზე ნაკვეთი საოჯახო ნივთები: ავეჯი, ზარდახშები, კოვზები და სხვ.

აზერბაიჯანელებს დიდხანს შემორჩათ პატრიარქალური ყოფის ელემენტები: ენდოგამიური ქორწინება, ურვადი, მრავალცოლიანობა (ძირითადად შეძლებულ ფენებში). დიდი ოჯახი მკაცრად პატრიარქალური იყო. ნათესაობა მამისეული ხაზით ითვლებოდა. ოჯახის უფროსი ერთპიროვნულად განაგებდა ქონებას, ცოლის მზითვის გარდა. დაობლებულ ბავშვებს მზრუნველად დედის ან მამის ძმა ენიშნებოდათ. ქონება შარიათის მიხედვით იყოფოდა: ქვრივი საკუთარი მზითვის გარდა იღებდა მთელი ქონების მერვედს. ვაჟი ორჯერ მეტს იღებდა ვიდრე ქალიშვილი. სოფელში მნიშვნელოვან როლს უხუცესები — აქსაკალები, ას-

რულებდნენ. ისინი წყვეტდნენ ყველა მნიშვნელოვან სასოფლო-სოფლო საოჯახო საკითხს ადათის დაცვით. მათ შეეკრებოდა, როგორც წესი, მოლაც ცხნებოდა. თუ საკითხი ქალს ან ქალიშვილს ეხებოდა შეიძლებოდა სათათბიროდ მოხუცი ქალიც მოეწვიათ. ახალგაზრდებს, ქალებსა და ბავშვებს, ამ თათბირებზე არათუ მონაწილეობა, დასწრებაც ეკრძალებოდათ. უფროსთა პატივისცემა საზოგადოებრივი და საოჯახო ყოფის მნიშვნელოვანი ელემენტი იყო. ოჯახში უმცროსები სრულად ემორჩილებოდნენ უფროსებს. ქალი ოჯახში დედასა და ბებიას, ქმრის ოჯახში კი დედამთილს ან უფროსი მამის ცოლს ემორჩილებოდა. ქალი ვალდებული იყო თავი აერიდებინა ქმრის ოჯახში ყველა მამაკაცისთვის, არ უნდა შესულიყო იმ ოთახში, სადაც უფროსები ისხდნენ. თუ მას ცალკე ოთახი არ ჰქონდა, მთელ დროს სამზარეულოში ატარებდა. საღამოს სახედაფარული რძალი ვალდებული იყო ფეხები დაეხანა მინდვრიდან დაბრუნებული ყველა მამაკაცისთვის. თუ ოჯახში ახალგაზრდა რძალი არ იყო, ამ მოვალეობას ქალიშვილი ასრულებდა. პირველი შვილის დაბადებამდე ქალს არ ჰქონდა უფლება ოჯახის უფროსი წევრებისთვის პირდაპირ მიემართა, ან პასუხი გაეცა. ადათის მიხედვით ოჯახის უფროსი თავად არიდებდა თავს რძალთან შეხვედრას და ლაპარაკს. ახალგაზრდა ქალს თავი და თმა უნდა დაეფარა. უფროს ქალებთან მარტო ყოფნის დროსაც რძალს უნდა დაეფარა პირი და სახის ქვედა ნაწილი. ხმამაღალი ლაპარაკი და სიცილი ქალისათვის უზრდელობად ითვლებოდა. ქალს ქმრის ნებართვის გარეშე არათუ მშობლების ოჯახში, არამედ მეზობელთან და ბაღში გასვლაც კი არ შეეძლო. ბავშვების აღზრდა მთლიანად დედის მოვალეობა იყო. 6-7 წლის ასაკიდან ვაჟის აღზრდას პაპა, მამა და უფროსი ძმა თაობდა. აქედანვე იწყებოდა ბავშვების რელიგიური აღზრდა.

აზერბაიჯანული ოჯახი ენდოგამიური იყო. სოფელი რამდენიმე უბნისგან (მეხელე), შედგებოდა. ყოველ მათგანში ნათესავები ცხოვრობდნენ. ქორწინებისას უპირატესობა უბნის შიდა ქორწინებას ენიჭებოდა, დაუშვებელი იყო დედამამიშვილებს შორის

ქორწინება. მიღებული იყო პირველ ყოვლისა ბიძაშვილ, დეიდაშვილ, მამიდაშვილებს შორის ქორწინება. შარიათის მიხედვით სხვა ეროვნების მუსლიმან წარმომადგენლებთან ქორწინებაც დაშვებული იყო, მაგრამ პრაქტიკულად არ ხორციელდებოდა. შარიათი ცნობს მრავალცოლიანობასაც, თუმცა მეორე ცოლი ძირითადად იმ შემთხვევაში მოჰყავდათ, თუ პირველი უშვილო იყო. ამასთან, ქორწინება საკმაო ხარჯებს მოითხოვდა. ფართოდ იყო გავრცელებული სორორატი (ცოლის გარდაცვალების შემთხვევაში მის დაზე ქორწინება) და ლევირატი (ქვრივის მაზლზე გათხოვება). თუმცა ამისათვის ორივე მხარის თანხმობა იყო აუცილებელი.

ქალიშვილისთვის დაოჯახების ასაკი 14-18 წელი იყო, ვაჟისთვის 18-22 წელი. არსებობდა აკვანში დანიშნისა და ჯერ კიდევ დაუბადებელი ბავშვების პირობითი ნიშნობის ჩვეულებები. ქორწინებისას მნიშვნელოვანი იყო ოჯახებს თანაბარი სოციალური და მატერიალური მდგომარეობა ჰქონოდათ. სარძლოს სადედამთილო ან მული შეარჩევდა. თუ მათი აზრი ოჯახის მამაკაცებსა და სხვა ნათესავებსაც მოეწონებოდათ, მაშინ ვაჟის ნათესავი ქალები მივიდოდნენ მომავალი სარძლოს დედასთან არაოფიციალურად ხელის სათხოვნელად, რის შემდეგაც, თუ თანხმობა იქნებოდა მიღებული, უკვე მამაკაცები ითხოვდნენ ხელს ოფიციალურად. როგორც წესი, მათ თან ახლდათ რამდენიმე პატივცემული მოხუცი. სტუმრებს ქალიშვილის მამა ან უფროსი ძმა ხვდებოდა და სასტუმრო ოთახში იწვევდა. მათ გაუმასპინძლდებოდნენ. იწყებოდა საუბარი მოსვლის მიზანზე და ქალიშვილის ოჯახის ერთ-ერთი უფროსი წარმომადგენელი გამოუცხადებდა მათ ოჯახის აზრს. ამ დროს, როგორც წესი, ოთახში უხმობდნენ ქალიშვილის დედასაც. შემდეგ ულოცავდნენ ერთმანეთს და არკვევდნენ გადასახადის მოცულობას. ეს გადასახადი მოიცავდა ქმრის ინიციატივით გაყრის შემთხვევაში ცოლისათვის დაწესებულ ფულად გადასახადს (მეხრ) და პატარძლის სანაცვლოდ მისი მამისთვის დაწესებულ საფასურს (ბაშლიგ). ამ საკითხის გადანყვეტას ორივე ოჯახი თავის სასარგებლოდ ცდილობდა. ამ დროს უხუცესები ასრულებდნენ შუამავ-

ლის როლს. შეთანხმების მიღწევისას მაჭანკლები ქალის მხარეს გადასცემდნენ ოქროს ბეჭედს, აბრეშუმის მოსახვევს და ტკბილეულს (ბელგე). შემდეგი ეტაპი იყო ნიშნობა (ნიშან), როცა საპატარძლოსთვის მიაქვთ სამკაულები, საკაბე, ხოლო მისი ოჯახისთვის ტკბილეული, ასევე გადასახადი. საჩუქრებს ლანგარზე აწყობენ და ნათელ გადასაფარებელს აფარებენ. საჩუქრების ნახვის შემდეგ ახალგაზრდები ოფიციალურად დანიშნულად ითვლებოდნენ. ამ დღიდან ქორწილამდე საქმრო თავს არიდებდა სასიამაღროსთან შეხვედრას. საპატარძლო თავის მხრივ თავს არიდებდა საქმროს, მის ნათესავ-მამაკაცებსა და ამხანაგებს.

გავრცელებული იყო ქალის მოტაცების ჩვეულებაც. რიგ შემთხვევებში ქალს ოჯახის თანხმობით იტაცებდნენ, საქორწილო თანხების უქონლობის დროს. ასეთ შემთხვევაში მოტაცებიდან რამდენიმე ხნის შემდეგ შერიგდებოდნენ. თუ მოტაცება ქალის მშობლების ნების საწინააღმდეგოდ მოხდებოდა, მაშინ დიდი ხარჯი იყო საჭირო შესარიგებლად.

ქორწილი (თოი) ძირითადად შემოდგომაზე ეწყობოდა. ქორწილის წინა დღეს იდებოდა საქორწილო შეთანხმება (კებინ). საქმროსა და პატარძალს მათი ნდობით აღჭურვილი პირები (ვექილ) წარმოადგენდნენ. ესენი იყვნენ ძმა, ბიძა (დედის ან მამის მხრიდან) ან სიძე (დის ქმარი), ზოგჯერ თავად მამა. ქორწინება მოლას თანდასწრებით ხელმოწერითა და ბეჭდის დასმით დასტურდებოდა. ქორწილის პირველ დღეს საქმროს ოჯახში იმართებოდა ქეიფი. სტუმრები მასპინძლებს ფულს (ნემერ, დუშელგე) ჩუქნიდნენ. სტუმრების მისაღებად ხის კარკასისა და ხალიჩებისაგან დროებით ნაგებობას (თაიხანა) აგებდნენ. ქორწილის მეორე დღეს სტუმრებს ბოზაშსა და ფლავს მიართმევდნენ. მუსიკა და მხიარულება მთელი დღე გრძელდებოდა, მაგრამ საქმრო და მისი ამხანაგები მასში არ მონაწილეობდნენ. ისინი საქმროს რომელიმე ნათესავის ან ამხანაგის სახლში იმყოფებოდნენ. მესამე დღეს ზეიმში თითქმის მთელი სოფელი ერთვებოდა. ამ დღეს საზეიმოდ, მუსიკით, მაშხალებითა და სროლით მოჰყავდათ სახლში საქმრო ამხანაგებიანად. ზოგ რაიონში იცოდნენ ცომეულით, ახალი და

გამხმარი ხილითა და ტკბილეულით მორთული ორი სპეციალური ტოტის (შახ) გამზადება, რომლებიც პროცესიის მონაწილეებს მოჰქონდათ. გვიან ღამით იწყებოდა მზადება პატარძლის მოსაყვანად. მთელი ამ ხნის მანძილზე იგი დედის მხრიდან ნათესავი ქალის სახლში იმყოფებოდა. საქმროს სახლში წაყვანამდე იგი მიჰყავდათ მშობლების სახლში, სადაც გამოაწყობდნენ საქორწილო ტანსაცმელში. დედის ნათესავები აქტიურად მონაწილეობდნენ მზიეთვის (ჯეხიზ) გამზადებაში. პატარძალს ატანდნენ ყველა საჭირო საოჯახო ნივთს. პატარძლის წასაყვანად მისულ მამაკაცებს უმასპინძლებოდნენ და ხანმოკლე ცეკვა-მხიარულების შემდეგ პატარძალს ატანდნენ. პატარძლის ცხენს ან ურემს წინ მიუძღოდა მისი ნათესავი საქმროსათვის გამზადებული ტკბილეულიანი ტოტით ხელში, რომელსაც მხედრები იცავდნენ, რათა საქმროს მხრიდან ვინმეს არ მოეთაცა ტოტიდან ვაშლი და საქმროსათვის არ მიეთანა. თუ ვინმე ამას მაინც მოახერხებდა, იგი საქმროსგან საჩუქარს დაიმსახურებდა. გზად სხვა სოფლის გავლისას პროცესიას გადასახადის გადახდამდე არ გაატარებდნენ. პატარძალს თან ახლდნენ ნათესავი და რამდენიმე ახალგაზრდა ქალი. სახლთან მათ ეგებებოდა საქმროს დედა და პატარძალს ტკბილეულს, მარცვლეულსა და მონეტებს აყრიდა. პარმალზე დებდნენ რაიმე რკინის ნივთს, რაზეც პატარძალს ფეხი უნდა დაედგა. საქორწილო ოთახი პატარძლის მზიეთვით ეწყობოდა. სანოლის კუთხე ფარდით იფარებოდა. სტუმრების წასვლის შემდეგ პატარძლის მაჭანკალი შლიდა ლოგინს და ახალდაქორწინებულებს ვახშამს უმზადებდა. გვიან ღამით მეგობრები მალულად მიაცილებდნენ საქმროს საქორწილო ოთახამდე. ქორწილიდან ორი დღის შემდეგ პატარძლის დედა გამორჩეულ კერძს ამზადებდა და შვილს უგზავნიდა. რამდენიმე დღის შემდეგ აწყობდნენ სუფრას საქმროს სახლში, რომელსაც ესწრებოდა ყველა უხუცესი, სოფლის საზოგადოების სხვა საპატიო წევრები და თვით ახალდაქორწინებულები. ამის შემდეგ პატარძალს შეეძლო თავისი ოთახიდან გამოსვლა. თუმცა უნდა მორიდებოდა ოჯახის ყველა მამაკაცს. ქორწილიდან რამდენიმე

ხნის შემდეგ პატარძლის მშობლები უმასპინძლებოდნენ შვილს, სიძესა და ახლო ნათესავებს. პირველი ბავშვის დაბადებამდე ქალის უფლებები ქმრის ოჯახში შეზღუდული იყო. თუ ქალი არ ფეხმძიმდებოდა სხვადასხვა მაგიურ ხერხს მიმართავდნენ. ავი თვალისგან დასაცავად ცდილობდნენ ფეხმძიმობა დაემალათ. მშობიარობის დაწყებისას მელოგინესთან იბარებდნენ ბებიაქალს, დედას ან გათხოვილ დას. ამ დროს ყველა მამაკაცი და ბავშვი ტოვებდა სახლს. მშობიარობის შემდეგ ბებიაქალი რამდენიმე დღე რჩებოდა დასახმარებლად დედა-შვილთან. თუ მშობიარობა მძიმედ მიმდინარეობდა, ავი სულის (ხალ) გასაუფნებელყოფად მშობიარეს ბალიშის ქვეშ უდებდნენ რკინის საგნებს, ხშირად დანას, მამაკაცები ისროდნენ ჰაერში. მშობიარის ოთახში შეჰქონდათ ნყლიანი ტაშტი და ნყალს ამოღებული მახვილით კვეთდნენ, ან ჰაერს კვეთდნენ მახვილით. ასევე იცოდნენ მსხვერპლის შეწირვა (სადაგა): ქოთანში ყრიდნენ ფქვილს, ან ხორბალს ცოტა მარილით, თავზე შემოატარებდნენ მშობიარეს და მშობიარობის კარგად ჩავლის შემთხვევაში ამ ქოთანს გასცემდნენ. ვაჟის დაბადებისას მის ჭიპლარს თავლაში ან მეჩეთის ეზოში ფლავდნენ. გოგონასას კი – სახლის კართან. ჩვილის თეთრეული, ლოგინი და აკვანი დედის მხრიდან ბებიას ან რომელიმე სხვა ნათესავ ქალს უნდა მოემზადებინა. თუ ასეთი ნათესავი არ ჰყავდათ, მაშინ თვითონ დედა ან მამის მხრიდან ბებია ამზადებდა. დაბადებიდან რამდენიმე დღის შემდეგ ბავშვს აწვენდნენ ხის აკვანში (ბეშიკ). 40 დღის მანძილზე ბავშვს სახესა და აკვანზე აფარებდნენ თხელ გადასაფარებელს, რათა „ბეშიკ გუშუ“-ს (აკვანის ფრინველს) არაფერი დაეშავებინა. მშობიარობიდან 40 დღის შემდეგ სრულდებოდა ქალის რიტუალური განწმენდა. განსაკუთრებული პატივით ეპყრობოდნენ ვაჟის დედას.

გაყრა შარიათით იყო რეგლამენტირებული. გაყრის მიზეზი შეიძლება ყოფილიყო უშვილობა, ცოლ-ქმრის ოჯახებს შორის გაჩენილი მტრობა, რწმენისგან განდგომა ან ხასიათთა შეუთავსებლობა. გაყრის ფაქტიური უფლება მხოლოდ ქმარს ჰქონდა. საკმარისი იყო მას მოწმეების თანდასწრებით სამჯერ წარ-

მოეტქვა გაყრის ფორმულა და ქორწინება ძალადაკარგულად ითვლებოდა. თუმცა შესაძლებელი იყო გაყრის ინიციატორი ქალი ყოფილიყო, ასეთ შემთხვევაში იგი უფლებას კარგავდა მზითევზე.

აზერბაიჯანელთა უმეტესობა შიიტი მუსლიმანია, ნაწილი (ძირითადად ჩრდილოეთ რაიონებში) — სუნიტი. შემორჩენილია ისლამამდელი მითოლოგიური წარმოდგენები, რომლის მიხედვით ზამთრის ბოლო თვიდან ცოცხალი და არაცოცხალი ბუნება იღვიძებს ზამთრის ძილისგან. პირველ კვირას იღვიძებს ჰაერი, მეორე კვირას — წყალი, მესამე კვირას — მინა და ბოლოს, მეოთხე კვირას დგება სითბო და აღინიშნება ახალი წლის დაწყება ნოვრუზ-ბაირამი (21-22 მარტი). წინა ღამეს ოჯახის წევრები სახლში იკრიბებოდნენ და ცდილობდნენ ანთებული ღამისთვის, სანთლისთვის, ახალი სიმწვანისთვის, ძვირფასი ქვებისთვის ან ოქროს მონეტებისთვის ეყურებინათ, რათა ახალ წელს ბედნიერება მოეტანა. ახალი წლის პირველ დღეს სროლითა და კოცონის დანთებით ხვდებოდნენ. დილით ადრე მიდიოდნენ მდინარეზე, არხთან ან წყლის წისქვილთან, ხტებოდნენ წყალზე, ცეკვავდნენ, მხიარულობდნენ, ერთმანეთს ულოცავდნენ და უმასპინძლებოდნენ. აზერბაიჯანელთა შეხედულებით ცეცხლი ყველაზე სუფთად და წმინდა ელემენტად ითვლებოდა. თითქმის ყველა საკულტო ადგილს, წმინდა ხეებსაც მათ შორის, აზერბაიჯანელები უწოდებდნენ პირ, ან ოჯაგ (კერა). წმინდად ითვლებოდა მთის მწვერვალები (ოჯაგ დაგ ან ზიარეთ დაგ). გავრცელებული იყო ქვისა და წყლის კულტი. მათ განმკურნებელი ძალა მიენერებოდათ. ხალხური წარმოდგენით, მდინარეებსა და წყაროს სათავეებთან ცხოვრობდნენ კეთილი და ბოროტი სულები. წყაროები მოლოცვის ადგილად მიიჩნეოდა. თავყანს სცემდნენ წმინდა ხეებს, საკულტო ტყეებსა და კორომებს. სწამდათ ავი თვალისა და მის საწინააღმდეგოდ სხვადასხვა სახის ავგაროზებს იყენებდნენ. მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ ყოფაში სახალხო მკურნალები (ჰეკიმ, თებიბ. სინიგჩი). მუსლიმანური დღესასწაულებიდან განსაკუთრებით აღინიშნება მარხვის დასასრული (ურაზა-ბაირ-

ამი) და მსხვერპლშენირვის დღესასწაული (ყურბან-ბაირამი).

ხალხური წარმოდგენით, სული ბოლო ამოსუნთქვასთან ერთად ტოვებდა სხეულს. უხილავი სული მუდმივად ახალგაზრდად მიიჩნეოდა. ითვლებოდა, რომ ზოგჯერ გარდაცვლილის სული ფრინველის სახით სტუმრობდა თავის ოჯახს. შარიათის მიხედვით აუცილებელი იყო მიცვალებულის სწრაფად დაკრძალვა. განსასვენებელ ლოცვებს მონვეული მოლა ან მცოდნე ქალი კითხულობდა. განზანვის შემდეგ მიცვალებულს თეთრ სუდარაში ახვევდნენ (ქალების სუდარა სამ ან შვიდ ნაწილიანი იყო, მამაკაცებისა ორ ან ხუთ ნაწილიანი), სპეციალურ საკაცზე აწვენდნენ, გადააფარებდნენ გადასაფარებელსა და ხალიჩას და თავით წინ გამოსვენებდნენ სახლიდან. სასაფლაოზე მხოლოდ მამაკაცები მიდიოდნენ. მიცვალებული საკაციდან გადმოჰქონდათ და მარჯვენა მხარეს სახით მექისკენ ჩაასვენებდნენ საფლავში. საფლავზე უმასპინძლებოდნენ ყველა იქ მყოფს ჰალვითა და ლავაშით. სახლში დაბრუნებულები მართავდნენ ქელეხს. დაკრძალვიდან სამი დღის მანძილზე ნათესავებსა და თანასოფლელებს მოჰქონდათ პროდუქტი და ფული ქელეხისთვის. მესამე, მეშვიდე და მეორმოცე დღეს იკრიბებოდნენ გარდაცვლილის სახლში და მართავდნენ სამგლოვიარო სუფრას. გლოვა 40 დღე გრძელდებოდა. ერთი წლის შემდეგ აღინიშნებოდა წლისთავი.

აზერბაიჯანული ფოლკლორული ნიმუშებია ზღაპრები, დასთანები (სასიყვარულო-რომანტიკული და ლირიკულ-ეპიკური თქმულებები გმირებზე, რომლებიც მუსიკის თანხლებით სრულდება). ცნობილი საგმირო ეპოსებია „დედე გორგუდის წიგნი“ (XII ს.), „ქოროლუ“ (XVI ს.). გავრცელებული იყო ლირიკული ლექსის სახეობანი ბაიათი და გოშმა. განსაკუთრებული ადგილი უკავია აშულურ პოეზიას. სასიმღერო შემოქმედებიდან აღსანიშნავია ლირიკული და საკულტო სიმღერები, ასევე მულამები (დიდი, რამდენიმე ნაწილიანი ვოკალურ-ინსტრუმენტული ნაწარმოებები). აზერბაიჯანული მუსიკალური საკრავებიდან უძველესია ქვადაფა (გავალ-დაში), გავრცელებული იყო თარი, დაირა, ჯანონი, უდი, ქამანჩა, ბალაზანი, ზურნა, ნალარა, დაფი. გავრცელებუ-

ლია სანესჩვეულებო-საყოფაცხოვრებო, საფერხულო-სათამაშო ცეკვები: თარაქამა, ჰაზხი, ჯეირანი, იალი, უზუნდარა. პოპულარულია მოლა ნასრედინთან დაკავშირებული თქმულებები და ანეგდოტები. იმართებოდა თეატრალური, ნიღბიანი წარმოდგენები (კილიმ არასი, მარალ ოიუნლუ და სხვ).

ყარაჩაელები

ყარაჩაელები (თვითსახელწოდებაა ყარაჩაილ) ცხოვრობენ ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავტონომიურ რესპუბლიკაში. ყარაჩაი-ბალყარული ენა მიეკუთვნება თურქული ენების ყივჩაღურ (ჩრდილო-დასავლურ) ჯგუფს. ყარაჩაელები ბალყართა ახლო მონათესავე, ეთნიკურად თურქული წარმოშობის ხალხია. მათი მიგრაცია კავკასიაში მონღოლთა შემოსევების დროს განხორციელდა. ყარაჩაელთა ყოფა და კულტურა სხვა ჩრდილო კავკასიელი ხალხების მსგავსია.

ყარაჩაელთა სოფელი მრავალრიცხოვანი იყო. იგი უბნებისგან (ტიირე) შედგებოდა, შემოსაზღვრული იყო სახნავებით და სათიბებით. უბნები გვარების მიხედვით იყო დასახლებული და საგვარეულო სახელწოდებები ჰქონდათ. ყმები და მონები ბატონის გვარის უბანში ცხოვრობდნენ. უბნის შიგნით სახლები არათანაბრად იყო გაფანტული. ფასადები სხვადასხვა მხარეს ჰქონდათ მიმართული. სამეურნეო ნაგებობები არ ჰქონდათ, რადგან საქონელი სადგომებზე ჰყავდათ, ურმები და სამეურნეო იარაღი კი ეზოში ეწყობო. ტრადიციული საცხოვრებელი იყო მორებისგან შეკრული სნორკუთხა სახლი (იუი), ორფერდა მიწური გადახურვით. ზოგჯერ სახლი გარედან ილესებოდა თიხით. სახურავს ზევით ადიოდა კედლის კერა-ბუხრის წნული, თიხით შელესილი საკვამურით. ორნაწილიანი კარები ზევითკენ თალისებრი ფირფიტით ბოლოვდებოდა. ფანჯარა (თუ იგი სახლს ჰქონდა) ხის დარაბებით იხურებოდა შიგნიდან. ერთი ოთახისაგან შემდგარ სახლს, სადაც მშობლები და შვილები ცხოვრობდნენ, დიდი სახლი (ულუ იუი) ერქვა. კედლის კერა (ოჯაკ) ფორმით ყაბარდოელებ-

ის, ჩერქეზებისა და ბალყარელების კერას ჰგავდა. იგი ფასადის კედელზე კარსა და ფანჯარას შორის კეთდებოდა. ოთახის მიწის იატაკი თიხით იყო შელესილი. შიდა და გვერდითა კედელზე თაროები იყო მოთავსებული. ზოგჯერ გვერდითა კედელს ჰქონდა გასასვლელი საკუჭნაოში (გეზენ), სადაც საკვები პროდუქტები ინახებოდა.

ერთოთახიან სახლს მიაშენებდნენ ხოლმე ოთახს (ოტოუ) დაქორწინებული ვაჟისთვის. ოტოუს ცალკე გამოსასვლელი ჰქონდა ეზოში, მისი კერა პატარა იყო, რადგან მხოლოდ გასათბობად გამოიყენებოდა. საქმელს ულუ იუიში ამზადებდნენ. განსხვავებული ტიპის საცხოვრებელს წარმოადგენდა ნაგებობები დახურული ეზოთი (ჯაბილგან არბაზი). ჩვეულებრივ მათ არასწორი ფორმა ჰქონდათ და შედგებოდნენ საცხოვრებლისა და დამხმარე ფარდულებისგან საქონლისთვის, რომლებიც განლაგებული იყო დიდი დახურული ეზოს გარშემო. მთელ ამ კონსტრუქციას ერთი შესასვლელი ჰქონდა და გარკვეულწილად სიმაგრეს წარმოადგენდა. ეზოს მასიური მიწატკეპნილი სახურავი სქელ ბოძებს ემყარებოდა. დახურული ეზო გამოიყენებოდა საქონლის სადგომად, შეშისა და თივის შესანახად და საოჯახო დღესასწაულებისთვის. დარბაზები XIX საუკუნემდე შეძლებული ოჯახების საცხოვრებელი იყო. დღემდეა შემორჩენილი რამდენიმე მათგანი. ყარაჩაული სახლები საკმაოდ მყარი იყო. არისტოკრატისა და გლეხების საცხოვრებელს შორის განსხვავება მხოლოდ ზომაში იყო.

XX საუკუნიდან დაიწყო ტრადიციული საცხოვრებლის ტრანსფორმაცია: შემოვიდა დიდი შემინული ფანჯრები, ქერი, იატაკი, ასეთ ოთახს რუსულის გავლენით პეჩი ეწოდა. XX საუკუნის დასაწყისიდანვე დაიწყო ორსართულიანი, გალერეიანი სახლების შენება, მაგრამ შენარჩუნდა ერთი ოთახი მიწის იატაკითა და კერით. ყარაჩაელთა საცხოვრებელი სხვა ჩრდილო კავკასიელი ხალხებისგან გამორჩეული იყო მშენებლობის ტექნიკით. აშენებდნენ მორების წყობით, ასეთი სახლები ყარაჩაელების გარდა მხოლოდ ბაქსანის ხეობაში მცხოვრებ ბალყარელებს ჰქონდათ.

სხვა ჩრდილო კავკასიელი ხალხების (დაღესტნის ხალხების, ოსების, ჩეჩნების, ბალყარების) ბრტყელი, მინური გადახურვისგან განსხვავებული იყო ყარაჩაული სახლის ორფერდა მინური გადახურვა. უფრო გვიანდელი ორსართულიანი სახლები გარკვეულ მსგავსებას ავლენს დასავლეთ საქართველოს საცხოვრებლის ტიპთან. ყარაჩაული სახლი იყოფოდა ქალების და მამაკაცების მხარედ. ეს უკანასკნელი საპატიო მხარედ მიიჩნეოდა. აქ იდგა ოჯახის უფროსის სამი მხრიდან თანაბარი სიმაღლის საზურგეებიანი და ასეთივე ტახტი სტუმრისთვის. თაროებზე საოჯახო ნივთების და ტანსაცმლის სკივრები იყო განთავსებული. ქალების მხრიდან ოთახს ჰქონდა გასასვლელი საკუჭნაოში. ამ მხარეს თაროებზე იდო საოჯახო ნივთები, დაბალი სამფეხა მაგიდები კი კედელზე ეკიდა. ოჯახს რაც უფრო მეტი სპილენძისა და თუჯის ჭურჭელი, ლოგინი და სკივრი ჰქონდა მით უფრო შეძლებულად ითვლებოდა. თანდათან შეიცვალა ტრადიციული ავეჯი და ჭურჭელი. ცვლილება განიცადა საცხოვრებელმაც. თანამედროვე ყარაჩაული სახლები რამდენიმე ტიპისაა: 1. კვადრატული, ორსამ ოთახიანი, შემინულ აივნისანი, 2. სწორკუთხა ოროთახიანი, ოთახებს შორის დერეფნით, 3. ორსართულიანი მაღალ ფუნდამენტზე მდგარი სახლი. ყველა მათგანი ქვითაა ნაშენი, გადახურულია შიფერით ან კრამიტით. ულუ იუიმ საზაფხულო საცხოვრებლის ფუნქცია შეიძინა, მასში მუდმივად მხოლოდ მოხუცები ცხოვრობენ, ოჯახის დანარჩენი წევრები პეჩში გადავიდნენ.

ყარაჩაელები გადასაადგილებად ძირითადად ცხენს, ხოლო გადასაზიდად — ვირს იყენებდნენ. ჰქონდათ სხვადასხვა სახის უნაგირები. ცხენით ქალებიც სარგებლობდნენ. თივის გადასაზიდად იყენებდნენ ციგას და ურემსაც. ქალებისა და ბავშვების ურმით გადაადგილებისას მას ქეჩით ხურავდნენ.

ყარაჩაელთა ტანსაცმელი ჩრდილო კავკასიელთა ტანსაცმლის მსგავსია. მამაკაცები ატარებდნენ ჩოხას (ჩებკენ), ახალუხს (კაბდალ), შიდა პერანგს (კელეკ), შიდა და გარე შარვალს, ქამარ-ხანჯალს, ფაფახს, ფართო ფარფლებიან ქუდს ზაფხულში, ყაბალახს, ნაბადს (ჯამჩი), ცხვრის ტყავის ტყაპუჭს (ტონ), თექის

ქურქს (გებნეკ), ტყავის ან ნაჭრის ფეხსაცმელს. ქალის ტანსაცმელი იყო კაბა (ჩებკენ), ახალუხის მსგავსი კოფთა, შიდა პერანგი (ქორწილამდე კორსეტი), ნაჭრის ან ვერცხლის ქამარი, მაღალი ხავერდის, მოსირმული ქუდი, ზევიდან მოსახვევით შეკრული, რომელსაც დროისა და ასაკის შესაბამისად სხვადასხვანაირად იკრავდნენ. ზამთარში მოხუცები დაბამულ პერანგს ან ქურქს ატარებდნენ, ახალგაზრდები შალს. ფეხზე ეცვათ ხის ქოშები.

ყარაჩაელთა ძირითადი საკვები მესაქონლეობის პროდუქტები იყო (ყველი, არაჟანი, კარაქი, ყაიმალი, ხორცი). შედედებული რძე (აირანი) ცვლიდა წყალსაც, ჩაისა და წვნიანსაც. მნიშვნელოვანი კერძი იყო ხორცის წვნიანი (შორპა), ამზადებდნენ ძეხვს. პური (გირჯინ) ხორბლის, ქერის ან სიმინდის ფქვილისგან მომზადებული ხმიადი იყო. საფუარიანი პური გვიან შევიდა ყარაჩაელთა რაციონში რუსების გავლენით. ამზადებდნენ სხვადასხვა სახის ღვეზელს (ხიჩინ) ხორცის, ყველის, ბალახეულის ან კარტოფილის გულით.

ყარაჩაელთა ძირითადი საქმიანობა გადარეკვითი მესაქონლეობა იყო. აშენებდნენ ცხვარს, თხებს, ცხენებს და მსხვილფეხა რქოსან პირუტყვს. ყარაჩაული ცხვარი განთქმული იყო კავკასიაში მატყლით, ხორციითა და რძით. ყარაჩაელები საქონელს სამხრეთ კავკასიაში ჰყიდდნენ. განვითარებული იყო მეფრინველეობა და მეფუტკრეობა. სახნავი ნაკვეთების (საბან) სიმცირის გამო მინათმოქმედება არ იყო მაღალგანვითარებული. მოჰყავდათ ხორბალი, სიმინდი, მზესუმზირა, შაქრის ჭარხალი, კარტოფილი. განვითარებული იყო შინამრეწველობა. მატყლისგან ამზადებდნენ ქეჩის ქუდებს, მხატვრულ თექას (ჩატკეპნილი ორნამენტით, ინკრუსტაციით და აპლიკაციით), ნაბდებს. მატყლის დამუშავების ტექნიკა სხვა ჩრდილო კავკასიელი ხალხების მსგავსი იყო. ჩატკეპნილ ორნამენტთან და ინკრუსტაციით შესრულებულ თექას მხოლოდ ყარაჩაელები და ბალყარელები ამზადებდნენ. იცოდნენ მოსირმვა.

ყოველი ყარაჩაელი მიეკუთვნებოდა გარკვეულ გვარს (თუხუმს). თუხუმი ერთ უბნად (ტიირე) ცხოვრობდა, ყოველ თუხუმს

ჰქონდა საკუთარი სასაფლაო, ზოგჯერ მეჩეთიც. თუხუმი ეგ ზოგ-
ამიური იყო. ქორწინება იკრძალებოდა არათუ თუხუმის შიგნით,
ზოგიერთ საერთო წინაპრიდან მომდინარე თუხუმებს შორისაც.
ისლამის მიერ დაშვებული მრავალცოლიანობა თითქმის არ გვხ-
ვდება. არჩევანს მშობლები აკეთებდნენ. არსებობდა ყალიბის გადა-
ხდის ჩვეულება. იცოდნენ ქალის მოტაცებაც. საქორწილო პრო-
ცესიას თავდახურული პატარძალი ხალიჩებიანი ურმით მოჰყავ-
და, საქმროს ნათესავებს მისი გვარის დამლა ეკავათ საცოლის დამ-
ლის ზევით. სოფლის ახალგაზრდობა ურმის გაჩერებას ცდილობ-
და და სანაცვლოდ გამოსასყიდს (ქისებს და სხვა წვრილმანს) ითხ-
ოვდა. პატარძალი წვეულებაში მონაწილეობას არ იღებდა, კუთხ-
ეში იდგა თავდახრილი. ნეფე საერთოდ არ იმყოფებოდა სახლში,
იგი მეგობართან ან აღმზრდელთან (ათალიკთან) იყო. ქორწილის
შემდეგ პატარძალი დედის სახლში ბრუნდებოდა გარკვეული
დროით და შემდეგ ქმრის სახლში მოსული უკვე ოჯახის სრულუ-
ფლებიან წევრად ითვლებოდა. ქალის მოვალეობა დიასახლისობა
და ბავშვების აღზრდა იყო, იგი მინდორშიც მუშაობდა. ოჯახის
უფროსის ცოლი (იუი ბიიჩე) ხელმძღვანელობდა სხვა ქალებს. დიდი
ოჯახის დაყოფა ყარაჩაიში XIX საუკუნიდან დაიწყო.

ყარაჩაიში სისხლის აღების ჩვეულება ნაკლებ იყო გავრცელებ-
ული და XIX საუკუნიდან იგი გადასახადებმა ჩაანაცვლა, თუმ-
ცა შერიგება ტრადიციის დაცვით ხდებოდა. იცნობდნენ ხელოვ-
ნური დანათესავების ფორმებს. გვარში მიღების ერთი წესის
მიხედვით გვარის უხუცესები ჯოხის ქვეშ ატარებდნენ ახლად
მიღებულ წევრს. ნათესაობის ამ ფორმას „ჯოხით ნათესაობა“
ერქვა, „ნაკვერჩხლით ნათესაობისგან“ განსხვავებით, რაც სისხ-
ლით ნათესაობას გულისხმობდა (ოჯახის გაყრისას ძმებს ნაკვერ-
ჩხალი მიჰქონდათ ახალ სახლში). თითოეულ გვარს საგვარო დამ-
ლა ჰქონდა, მათ გამოსახავდნენ საფლავებზეც.

ყარაჩაელები სუნიტი მუსლიმები არიან. ისლამი XVIII საუკუ-
ნეში გაავრცელა ყაბარდოელმა მოლამ ისკახ-ფეენდიმ. ყველა
სოფელში იყო ერთი ან რამდენიმე მეჩეთი. მაგრამ შენარჩუნდა
ისლამამდელი წარმოდგენებიც: ხეებისა და ქვების თაყვანისცე-

მა. ზოგიერთი გვარი უარს არ ამბობდა ღორის ხორცზე. ყარა-
ჩაელთა უმაღლესი ღვთაება იყო თეირი, სწამდათ მფარველი
სულების არსებობა. თაყვანს სცემდნენ ნადირობის მფარველსა
(აპსატი) და ცხვრის მფარველ (აიმუშ) ღვთაებებს, „წყლის დედას“
(სუუ ანასი), ტყის სულებს (აგაჩ კიში), ადგილის მფარველ სულებს
(ჯერ იეესი), კერის, ოჯახის მფარველ (იიესი, ბაიჩი, იუი ბიიჩე)
ღვთაებებს. მათ საკვებს უტოვებდნენ კერასთან. ჩვეულებების
მთელი ციკლი იყო დაკავშირებული მესაქონლეობასთან (მსხვერ-
პლშენირვა ავი თვალისგან დასაცავად და სხვ.), მინათმოქმედე-
ბასთან (წვიმის გამოწვევა და სხვ.), სამეურნეო საქმიანობის დაწ-
ყებასა და დასრულებასთან. დაკრძალვა მუსლიმანური წესით
ხდებოდა, მაგრამ საფლავის ქვაზე იმქვეყნიური ცხოვრებისათვის
„საჭირო“ საგნების გამოხატვა იცოდნენ. ექიმბაშები (ხიინიჩი) და
მოლები გათვალვასა და ავი სულისგან განსაკურნად მაგიურ
ქმედებებს მიმართავდნენ.

„ბალყარელები“

ბალყარელები (თვითსახელწოდება თაულუ, მალყარლი) ყარა-
ჩაელთა მონათესავე კავკასიელი ხალხია, რომლებიც დასავლურ-
თურქული (ყივჩაყური) ჯგუფის ყარაჩაულ-ბალყარულ ენაზე
ლაპარაკობენ. დღეს ისინი ცხოვრობენ ყაბარდო-ბალყარეთში, სა-
დაც უმცირესობას წარმოადგენენ. კავკასიის რეგიონში ისინი მონ-
ლოლთა შემოსევის დროიდან ჩნდებიან. ბალყარელთა წინაპრებმა
ცენტრალური კავკასიის ხეობებში შექმნეს ხუთი დიდი საზოგა-
დოება ანუ თემი (ბალყარის, ხულამის, ბეზინგის, ჩეგემის, ურუს-
ბიევის). საკუთარი თავის იდენტიფიკაციას ხეობების მიხედვით
ახდენენ. ბაქსანის ხეობის მცხოვრებლები თავს ბახსანჩის
(ბაქსანელები) უწოდებენ, ჩეგემის ხეობის მცხოვრებლები – ჩეგე-
მლის, სხვები – ხალამლის, ბაზინგილის, მალყარლის.

ბალყარული დასახლება მთისწინეთისა და დაბლობის ტიპის
იყო. სოფელი (ელ) სამეურნეო საქმიანობისთვის ნაკლებ ვარგის

და ამავე დროს მტრისთვის შედარებით მიუდგომელ ადგილას, ხეობებში მდებარეობდა. განსახლება მჭიდრო ტერასული ტიპის იყო. სოფელი ვიწრო გასასვლელებით იყო დაქსელილი, რომლებიც ჩიხით მთავრდებოდა. საცხოვრებლის ტიპი დროთა ვითარებაში იცვლებოდა. ყველაზე ადრეული იყო ნახევრად მინური და მინის ზედა ქვის, ზოგან ხის სახლები. ქვის სახლის პირველადი ტიპი იყო ერთოთახიანი, სწორკუთხა სახლი, რომელშიც პატრიარქალური ოჯახი ცხოვრობდა. ასეთი სახლის კედლები გაუთლელი ქვისგან ამოჰყავდათ და თიხით აშენებდნენ. კედლების სისქე მეტრამდე აღწევდა. იატაკი მინის იყო. გადახურვა ბრტყელი მინური. სახლს არ ჰქონდა ფანჯრები, მათ სახურავზე დატანებული ერთი ან ორი ლიობი ცვლიდა. ოთახი დიდი ღია კერით (ოჯაგა) თბებოდა. იგი წარმოადგენდა ქვის ფილებით შემოფარგულ პატარა ჩაღრმავებას. ჭერიდან ჩამოშვებული იყო ლითონის ჯაჭვი ქვაბისთვის. საკვამურის მოვალეობას ჭერის ლიობები ასრულებდა. ხის სახლები ქვის სახლისგან მხოლოდ მასალით განსხვავდებოდა. ბალყარეთის ტერიტორიაზე შემორჩენილია საომარი კოშკები (კალა). საცხოვრებლისგან განსხვავებით ისინი თლილი ქვისგან შენდებოდა და ცემენტით დულაბდებოდა. კოშკები სხვადასხვა ფორმის იყო, ძირითადად გვხვდება სწორკუთხა და ზემოთ დაეწიწიებული. XIX საუკუნიდან შეიცვალა საცხოვრებლის ტიპი, დაიწყეს ორ-სამოთახიანი შიგნიდან შელესილი სახლების შენება, რომელთაც დარაბებიანი, შემინული ფანჯრები ჰქონდათ. ხის სახლებს ძელზე ან ქვის ფუნდამენტზე აშენებდნენ, გადახურვა ორფერდა, კრამიტით ან ყავრით დაფარული იყო. გაჩნდა ხის იატაკი და ჭერი, ორსართულიანი სახლები. სახლის შიგნით კედლის გასწვრივ ხის (უფრო ადრე ქვის) ტახტები ან სანოლები იდგა. კედლებზე ერთ ან ორ რიგად ეწყობოდა ხის თაროები, რომლებზეც ხის, თიხისა და სპილენძის ჭურჭელს ათავსებდნენ და თექით ან ნაჭრით ფარავდნენ.

ბალყარული ტანსაცმელი სხვა ჩრდილო კავკასიელების (ყარაჩაელების, ყაზარდოელების, ოსების და სხვ.) ტანსაცმლის მსგავსია. მამაკაცის კოსტიუმი შედგებოდა განიერი შარვლის, ჩოხა-

ახალუხის, ცხვრის ტყაპუჭის ან ნაბდის, ფაფახის ან ყაბალახის და ტყავის ფეხსაცმლისაგან, ზამთარში კავკასიური ნაბდის ჩექმისგან. ქალის ტანსაცმელი იყო გრძელი ტუნიკისმაგვარი, ფერადი აბრეშუმის პერანგი, კოჭებადმე განიერი შარვალი, მოქარგულ-მოსირმული კოფთა და კაბა ვიწრო აზღუდითა და განიერი, გრძელი, წინ ჩაჭრილი ქვედატანით. XIX საუკუნიდან დაიწყეს სამკერდეების ტარება, გრძელი შარვალი კი მოკლეთი შეიცვალა. კაბის სახელოები გრძელიც შეიძლებოდა ყოფილიყო და იდაყვამდეც, საიდანაც პერანგის სახელო ჩანდა. ატარებდნენ ვერცხლით მორთულ ვერცხლის ან ტყავის ქამრებს. თავსაბურავი იყო მაღალი ცილინდრისებრი, მოქარგულ, მოსირმული და ვერცხლით მორთული ქუდი, რომელზეც იხურავდნენ აბრეშუმის მოსახვევს. გათხოვილი ქალი მოსახვევით თავნაკრული დადიოდა.

ბალყარული საკვები ძირითადად რძის პროდუქტებისგან (ყველი, კარაქი, აირანი, არაჟანი, ყაიმალი, და სხვ.) შედგებოდა. ყველის ბევრი სახეობა ჰქონდათ (ცხვრის, თხის, ძროხის, გამომშრალი (გამოყვანილი) ყველი, ჭყინტი ყველი). ყველისგან ცხელ კერძებსაც ამზადებდნენ (ყველის ფაფა), სადღესასწაულოდ კი უფრო მეტად ხორციან კერძებს (ძირითადად ცხვრის ხორცი გამოიყენება). იცოდნენ ხორცის დაკონსერვება და ძეხვის დამზადება. მცენარეული პროდუქტები ნაკლებ გამოიყენებოდა. პური ხშიადის სახით მზადდებოდა. საფუარიანი პური მოგვიანებით რუსებთან ურთიერთობის შემდეგ გაჩნდა. ამზადებდნენ სხვადასხვა სახის ღვეზელს (ხიჩინი), ფუნთუშებს.

ბალყარების ძირითადი საქმიანობა მომთაბარული მესაქონლეობა (მეცხვარეობა, მეცხენეობა, მსხვილი რქოსანი პირუტყვის მოშენება) იყო. არსებობდა მთური მინათმოქმედებაც, რომელსაც დამხმარე მეურნეობის სახე ჰქონდა. მოჰყავდათ ქერი, ფეტვი, ხორბალი. XIX საუკუნიდან დაიწყეს კარტოფილის თესვა. მოგვიანებით კი — ბალყარული და ტექნიკური კულტურების მოყვანა. შედარებით ახალი დარგია მებალეობა. მთაში წარმოებდა მინის ტერასული დამუშავება, იღებდნენ ახოს, ჰქონდათ ხელოვნური რწყვის სისტემა და იცოდნენ მინის განოციერება ნა-

კელით. სახნავი იარაღი ადგილობრივ მზადდებოდა ან საქართველოდან შეჰქონდათ. იყენებდნენ ხის სახნის რკინის პირით, ადგილობრივ ნამგალს, ორპირიან ცელს. ჰქონდათ წყლის და ხელის წისქვილები.

ბალყარები თავად იკმაყოფილებდნენ მოთხოვნილებას ტანსაცმელზე, ფეხსაცმელსა და საოჯახო ნივთებზე. ამზადებდნენ ნაბდებს (ყამჩი). ბალყარები განთქმული იყვნენ მატყლის დამუშავების მაღალი ოსტატობით. მატყლს რთავდნენ ხის ხელის სართავით. შეუღებავი მატყლის ნართისგან ამზადებდნენ რუხ, ყავისფერ, შავ მაუდს. იცოდნენ ნართის ღებვაც. ამზადებდნენ ხალიჩებს, თექებს ჩატკეპნილი ფერადი ორნამენტით (კიზ).

მამაკაცთა საქმედ ითვლებოდა ხის დამუშავება. ორნამენტითა და მინიატურული სკულპტურით ამკობდნენ ჭურჭელს, ავეჯს. ძველად ჰყავდათ იარაღის ოსტატები.

ბალყარებს XIX საუკუნეში ძირითადად პატარა ოჯახები ჰქონდათ. თუმცა შემორჩენილი იყო დიდი ოჯახებიც. პატრიარქალური ოჯახის უფროსი ერთპიროვნულად წყვეტდა ყველა საკითხს. შრომა თანაბრად იყო განაწილებული. არსებობდა ყალიძის გადახდის ლევირატის, ქალის მოტაცების, გაძიძავების ჩვეულებები, გვაროვნული და ფენობრივი ეგზოგამია. საქორწინო ჩვეულებები სხვა კავკასიელთა მსგავსია: საცოლედ და საქმრო თავს არიდებდნენ ერთმანეთის უფროს ნათესავებს, ახალგაზრდა ქმარი გარკვეული დრო მეგობართან ცხოვრობდა და მალულად სტუმრობდა ცოლს და სხვ. ბავშვის დაბადებიდან მეშვიდე დღეს სტუმრებს ინვევენდნენ, ბავშვს სახელს არქმევდნენ და აკვანში გადაჰყავდათ. ოთხი წლის ბიჭებს წინადაცვეთას უტარებდნენ.

ბალყარები ისლამზე XVIII საუკუნეში ნოღაელთა და თათართა გავლენით მოექცნენ. ისინი სუნიტი მუსლიმები არიან. ყოფაში დღემდეა შემორჩენილი ისლამამდელი, ქრისტიანული და წინარექრისტიანული წარმოდგენები. დაკრძალვის წესი მუსლიმანურია. დაკრძალვიდან 6-7 დღე გარდაცვლილის სახლში საჭმელი არ მზადდებოდა. მეზობლები უკეთებდნენ. დაკრძალვის დღეს კლავდნენ საქონელს და ხორცს ღარიბებსა და ობლებს

ურიგებდნენ. იცოდნენ მესამე ან მეშვიდე დღის აღნიშვნა. ამ დღეს განმზავნებებსა და ღარიბებს გარდაცვლილის ნივთებს აძლევდნენ, ბავშვებს კი ტკბილეულსა და ღვეზელებს ურიგებდნენ. იცოდნენ გარდაცვალებიდან მეორმოცე დღის (კლავდნენ საკლავს - ცხვარს ან ხარს) და წლისთავის აღნიშვნა.

ადილელები

ადილელები (თვითსახელწოდება ადილე) ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიელი ხალხია. ისინი ცხოვრობენ ადილეს ავტონომიურ ოლქში. დღეს ჩერქეზები, ადილელები და ყაბარდოელები სხვადასხვა ხალხად განიხილება. თუმცა თავდაპირველად ეს ერთი ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიელი ინდიგენური ხალხი იყო, რომელიც თავს ადილეს უწოდებდა. XIII-XIV საუკუნეებში ადილეების ერთი ნაწილი თერგის აუზში, თანამედროვე ყაბარდოს ტერიტორიაზე გადასახლდა, მეორე ნაწილი ყუბანსა და შავიზღვისპირეთში დარჩა. მათ გამოეყვნენ ყაბარდოელები. დასავლეთი ტომები გახდნენ ადილელების უშუალო წინაპრები. ამ ჯგუფში შედიოდნენ: ბუედულები, აბაძეხები, შაფსულები, ჭემგუელები, ბესლენელები და სხვა მცირე ჯგუფები. XIX საუკუნის 60-იან წლებში მათი დიდი ნაწილი თურქეთში გადასახლდა. ლაპარაკობენ იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახის აფხაზურ-ადილეური ჯგუფის ადილეურ ენაზე, რომელსაც ოთხი დიალექტი აქვს: ბუედუზური, აბაძეხური, შაფსულური, ჭემგუური. ანთროპოლოგიურად ყველაზე ახლოს ყაბარდოელებთან არიან. ტერიტორიულ-ადმინისტრაციული დანაწევრების მიუხედავად ადილე-ჩერქეზების და ყაბარდოელების (ბუედულები, აბაძეხები, ბესლენელები, შაფსულები, ნათუხაელები, ხათუკაელები, თემირგოელები და სხვ.) ეთნიკური იდენტიფიკაციის და თვითიდენტიფიკაციის სიმბოლოები, გარდა საერთო სახელისა (ადილე), არის ენა (ადილეზე) და სულიერი კულტურისა და ფსიქოლოგიური წყობის ერთობა, რაც ვლინდება ისეთ კატეგორიებში, როგორიცაა, „ადილაგე“ (ადილელობა), „ადილე შჩენ“

(ადილური ხასიათი) და სხვ., რომლებიც „ადილე ხაბზე“-ს (სამართლებრივი ნორმების, კანონების, ჩვეულებების და ეთიკის კრებული) შემადგენელი ნაწილია.

ადილური სოფელი (ხაბლი) რამდენიმე ტიპის იყო. შავმინა-ნიადაგებზე საკარმიდამო ნაკვეთები დიდ ფართობზე იყო გაშლილი. უფრო მაღალ ადგილებში სახლდებოდნენ ცალკეულ მამულებად. სტეპების მიმდებარე ტერიტორიაზე საერთო ზღუდით შემოსაზღვრულ მჭიდრო დასახლებებს ქმნიდნენ, ასეთი სოფლის ცენტრში იყო მეჩეთი და ბაზარი, კიდევზე წისქვილები. სოფლის გარშემო იყო კალოები, ასევე სასაფლაო, წმინდა ტყეები და ხეები. თავდაპირველად ადილეელთა დასახლებები, როგორც ჩანს, ნათესავთა გაერთიანებები უნდა ყოფილიყო. დღემდეა შემორჩენილი გვაროვნულ-პატრონიმიული უბნები. XX საუკუნის დასაწყისისთვის ადილელების სოფლებმა რუსული სტანიცების იერი მიიღო. ტიპური ადილური ნაკვეთი შედგებოდა საერთო ღობის შიგნით მოთავსებული სამი ერთმანეთისგან წნულით გამოყოფილი ეზოსგან, ერთი შემოსასვლელით გზის მხრიდან და რამდენიმე პატარა გასასვლელ-გადასადრომით. ნაკვეთის ფორმა ჩვეულებრივ ოთხკუთხა იყო. ყოველ ნაკვეთში იყო ერთოთახიანი საყონალო მიშენებული თავლით. საყონალოს საუკეთესო ადგილას დგამდნენ და მაღალ წნულს ავლებდნენ. მოგვიანებით სასტუმრო ოთახმა სახლში გადაინაცვლა. სამეურნეო ნაგებობები (სამზარეულო, საცხობი, საქათმე, ბელელი, ფარდული ხელის წისქვილისთვის, ფარდულები სასოფლო-სამეურნეო იარაღისათვის) ღობის გასწვრივ იყო განლაგებული. მთავარ ეზოს ეკვროდა მეორე ეზო დამხმარე ნაგებობებით ცხენებისა და საქონლისთვის. ნაკვეთს ჰქონდა ბოსტნები და ბაღები. საცხოვრებელი და დამხმარე ნაგებობების კარკასი წნული იყო, თიხით ილესებოდა და ლერწმით ან ჩალით იხურებოდა. ერთ ან რამდენიმე ოთახიანი საცხოვრებელი სწორკუთხა იყო. ყოველი დაქორწინებული ვაჟისთვის სახლს ცალკე ოთახი მიშენდებოდა, საკუთარი კერითა და ეზოში გასასვლელით. სახლი იყოფოდა ქალისა და მამაკაცის მხარეებად, ქალის იყო მარცხენა, მამაკაცის კი მარჯვენა

მხარე. კერა (ოჯეკ) კედელზე იყო მიშენებული, თიხატკეპნილი ძირი და წნული, თიხით შელესილი საკვამური ჰქონდა. ავეჯს წარმოადგენდა დაბალი ტახტები, სამფეხა მაგიდები (ანე) და სკამები. ინტერიერში ბევრი ბალიში ჰქონდათ. ოთახშივე ინახებოდა სამზარეულო მოწყობილობა და თვითნაკეთი სკივრები სხვადასხვა საოჯახო ნივთებით. უმეტესწილად ხის ჭურჭელი გამოიყენებოდა. ოჯახის წევრები ცალ-ცალკე ჭამდნენ. მამაკაცი არასოდეს დაჯდებოდა საჭმელად ცოლ-შვილთან ერთად.

XX საუკუნიდან ცვლილებები განიცადა როგორც კარმიდამომ, ისე დასახლების ტიპმა. შემცირდა დამხმარე ნაგებობების რიცხვი. შეიცვალა სახლის კონსტრუქცია, ფორმა და შიდა მოწყობილობა. ოთახები შიგნიდან ერთმანეთს დაუკავშირდა, მაგრამ შენარჩუნდა ცალკე გასასვლელი ეზოში. საყონალო სახლის შიდა ელემენტად იქცა. შეიცვალა ავეჯი, ჭურჭელი, ტრადიციული ჭურჭლიდან შენარჩუნდა სპილენძის სურა (კუმგან), ასევე, ხელის წისქვილები, თუჯის ქვაბები ღომისა და ფაფისთვის, წნული კალათები ყველისათვის, ზოგჯერ გვხვდება კარაქის სადღვებები. ადილეელთა ყოფისთვის შედარებით ახალი ელემენტია ხორბლის პური, ტრადიციულად სიმინდის ფქვილის ღომს (მამრი), ასევე რძის პროდუქტებს, ცხვრისა და ფრინველის ხორცს იყენებდნენ.

ადილე მამაკაცის ტრადიციული ტანსაცმელია განიერი შარვალი, ზედატანი (ჯან), ახალუხი (კეპტალ), ჩოხა (ციი), რომელიც ფართო სახელოებიანი, მუხლს ქვემოთ დაშვებული იყო. იკვრებოდა ლილებით და შემორტყმული ჰქონდა ტყავის ქამარი, ვერცხლის მოსართავებით. ძირითადად ყავისფერ ჩოხას მკერდზე სატყვიეები ჰქონდა. ატარებდნენ ხანჯალს, ნაბადს. თავსაბურავი სხვადასხვა სახის იყო (დაბალი და მაღალი ფაფახები, მაუდის ფესკები). ისინი დღემდეა ხმარებაში. ქალი ატარებდა ორ, შიდა მოკლე და ზევიდან გრძელ, ვიწრო პერანგს. კოჭებთან დავიწროებულ შარვალს. ქალიშვილები — კორსეტს. პერანგზე იცვამდნენ მოკლე კოფთას მკერდზე მასიური ვერცხლის (ან ლითონის მოვერცხლილი), ზოგჯერ მოსვეადებული შესაკრავებით. კოფთას

სირმავედნენ. ქალის კაბა (საი) ჭრილით ჩოხას ჰგავდა. მუქი ფერის იყო, კიდებზე მოსირმული და ნაქარგობით დამშვენებული. ატარებდნენ ვერცხლის, ლითონის ან ნაჭრის ქამრებს. გარეთ გასვლისას იხურავდნენ შალს. ქორწინებამდე გოგონები ერთ ან რამდენიმე ნაწნავს ატარებდნენ. გათხოვილი ქალები თმას მოსახვევში იკრავდნენ. ბავშვის გაჩენის შემდეგ ატარებდნენ ნიკაპქევმ შეკრულ მოსახვევს.

ადილეელთა წამყვანი დარგი იყო მინათმოქმედება. ძირითადად მოჰყავდათ ქერი, ფეტვი, ხორბალი და სიმინდი. სამეურნეო იარაღები მარტივი იყო: ხის სახნისი რკინის პირით, ნამგალი, ცელი. მარცვლეულს ინახავდნენ დაწულ, თიხით შელესილ სათავსებში (სიმინდს — შეულესავში). ფქვავდნენ ხელის საფქვაკით. განვითარებული იყო მებაღეობა (ცნობილი იყო ადილეური ვაშლი და მსხალი), ასევე — მევენახეობა. მნიშვნელობით მინათმოქმედებას ოდნავ ჩამორჩებოდა მესაქონლეობა (უპირატესად მეცხვარეობა, მეთხეობა, მეცხენეობა, შედარებით ნაკლებ მსხვილფეხა საქონლის მოშენება). მეცხენეობა ეროვნულ საქმიანობას წარმოადგენდა, მაგრამ XIX საუკუნიდან მან თანდათან დაკარგა მნიშვნელობა. მისდევდნენ მეფრინველეობას, მეფუტკრეობას. გარკვეული მნიშვნელობა ჰქონდა ნადირობას. ხელოსნობის დარგებიდან განვითარებული იყო სამჭედლო და საფეიქრო საქმე.

ადილეელთა საზოგადოება პატრიარქალური იყო. სასოფლო თემები (კუაჯ, ჰსიხო) პატრონიმიულ ჯგუფებად იყო დასახლებული. დაცული იყო ეგზოგამია. ძირითად სოციალურ ერთეულს პატარა ოჯახი წარმოადგენდა. ოჯახში ქალის უფლებები შეზღუდული იყო ადათობრივად და შარიათით. ქალი არ მონაწილეობდა საზოგადოებრივ საქმიანობაში, მაგრამ საოჯახო მეურნეობაში მთავარ როლს ასრულებდა. იგი განაგებდა საკვებ პროდუქტს, მას ებარა ბავშვების აღზრდა. ქალი დიდ როლს ასრულებდა მესისხლეთა შერიგებისას და შვილად აყვანის ჩვეულებაში. ადილეური ეგზოგამიური ქორწინება მონოგამიურიც იყო. ქორწინება მშობელთა წინასწარი შეთანხმებით წყდებოდა. იცოდნენ ქალის მოტაცებაც. სასიძო იხდიდა ყალიმს, შარიათით ასევე

დამკვიდრებული იყო გარკვეული ფულადი ვალდებულება (კე-ბინ-ხაკი), რომელიც პატარძლის პირადი საკუთრება იყო. ლევირატი დიდი ხნის მანძილზე მოქმედი ჩვეულება იყო. განქორწინება დაშვებული იყო, მაგრამ გაყრის შემთხვევაში შვილები მამის სახლში რჩებოდნენ, ქალის მშობლების ოჯახში მიბრუნება კი დიდ სირცხვილად ითვლებოდა.

ადილეელები ხელმძღვანელობდნენ ადათით (ადილე ხაბზე), რომლის ძირითადი ქარგა ისლამამდელი წარმოშობისაა. ადათობრივი სასამართლო საქმის სიტყვიერ გარჩევას გულისხმობდა. სასამართლო საჯარო იყო. ორივე მხარეს მათ მიერვე არჩეული წარმომადგენლები ჰყავდა, ინვევდნენ მონშეებს. თუ ადათში მსგავსი პრეცედენტი არ არსებობდა, მაშინ ადათის საერთო პრინციპების მიხედვით გამოჰქონდათ გადაწყვეტილება (მასლაგათი), რომელიც დროთა ვითარებაში ადათში გადადიოდა. მძიმე დანაშაულის (მკვლელობა, ძალადობა, დაჭრა და სხვ.) საკითხი სისხლის აღებით წყდებოდა. დაშვებული იყო ე.წ. „სისხლის გამოსასყიდი“. ადილეურ სამართალზე გავლენა იქონია მუსლიმანურმა შარიათმა, მაგრამ ადათი მაინც მნიშვნელოვან როლს ასრულებდა ყოფაში.

ადილეელთათვის დიდი მნიშვნელობის მქონე იყო სტუმარ-მასპინძლობის ჩვეულება. იგი წმინდა მოვალეობად ითვლებოდა. მტრისთვისაც არ შეიძლებოდა უარის თქმა, თუ ის თავშესაფარს ითხოვდა. სტუმარი ხელშეუხებელი იყო. მისი მიღებისას იცავდნენ განსაკუთრებულ ეტიკეტს. სტუმარს ჭამის წინ და შემდეგ ბანდნენ ხელებს, თუ მასპინძელი სტუმარზე ახალგაზრდა იყო მასთან ერთად სუფრასთან არ დაჯდებოდა, იდგა და თვალყურს ადევნებდა რომ ყველაფერი დროზე მიერთმიათ, თუ სტუმარ-მასპინძელი ერთად ისხდნენ, მასპინძელს არ ჰქონდა უფლება სტუმარზე ადრე შეენწყვიტა ჭამა და ა.შ. ასევე მნიშვნელოვანი ჩვეულება იყო უფროსების პატივისცემა. სასოფლო სამეურნეო თუ სხვა საქმიანობისას მიღებული იყო ურთიერთდახმარების ფორმები, პირველ რიგში, გვაროვნული ნიშნით. გაძიძავებისა და ძმადნაფიცობის ჩვეულებების გარდა, არსებობდა შვილად აყვა-

ნის ჩვეულება, ძმად ან დად მიღება და სხვ.

ადრეულ შუა საუკუნეებში ადიღეელებთან გავრცელდა ქრისტიანობა, რომელიც ოფიციალური კულტის უფლებებით სარგებლობდა. შეონდათ საკათედროები და ჰყავდათ ეპისკოპოსები. ქრისტიანობის არსებობის კვალი დღემდე შეიმჩნევა (კვირის დღეების სახელები, ჯვრის კულტი და სხვ.). XVI საუკუნიდან ყირიმელი თათრების გავლენით ადიღეელებში გავრცელდა სუნიტური ისლამი, რომელმაც სინკრეტული ხასიათი შეინარჩუნა. დღემდეა შემორჩენილი საერთო ადიღეური ღვთაებები მეხისა და ელვის ღმერთი (შიბლე), ნაყოფიერების ღვთაება (სოზერეშა), მესაქონლეობის მფარველები (ემიშა, ახინა, ხაკუსტამა), მჭედლობის მფარველი (ტლეშა) და სხვ. ასევე შემორჩენილია წმინდა ტყეები. გვალვის დროს იციან მაგიური რიტუალების შესრულება და სხვ.

ადიღეელებს გააჩნიათ მდიდარი ფოლკლორი (ნართების ეპოსი, ზღაპრები, სასიმღერო კულტურა, ცეკვები). აქვთ ტრადიციული თამაშები (ქვის ანევა, სროლა, ჭიდაობა, სირბილი, ხტომა, დოლი და ჯირითი).

ჩერქეზები

ჩერქეზები (თვითსახელწოდებაა ადიღე), ადიღეელები და ყაბარდოელები სხვადასხვა ხალხად განიხილებიან. თუმცა თავდაპირველად ეს ერთი ჩრდილო-დასავლეთ კავკასიელი ინდიგენური ხალხი იყო. ისინი თავს ადიღეის უწოდებენ, თურქულად კი ჩერქეზები ჰქვიათ. ამავე სახელით არიან ცნობილი ევროპაშიც.

XIV-XV საუკუნეებში ჩერქეზებმა გაიფართოვეს საცხოვრებელი არე შავი ზღვის სანაპიროდან სამხრეთით და აღმოსავლეთით. ამ დროს მათ გამოეყვნენ ყაბარდოელები. ადიღეელები ისლამზე XVI საუკუნეში ყირიმელი თათრების გავლენით მოექცნენ, მაგრამ ისლამმა ფესვები ღრმად ვერ გაიდგა. მათ ჩამოაყ-

ალიბეს ფეოდალური საზოგადოება, არისტოკრატიის, თავისუფალი მეთემეებისა და მონების შემადგენლობით.

XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან ისინი აწარმოებდნენ ომებს რუსეთის წინააღმდეგ, მაგრამ შამილის ამბოხებისთვის მხარი არ დაუჭერიათ.

ჩერქეზეთი და ადიღე საბოლოოდ რუსულ მმართველობას დაექვემდებარა და მათი სოციალური სტრუქტურა დაირღვა. ადიღეელთა 90%-ზე მეტი ოტომანთა იმპერიაში გადავიდა. დღეს მილიონ ადიღეზე მეტი ცხოვრობს თურქეთში, წინა აზიასა და აშშ-ში. დღეს ოფიციალურად მაინც ჩერქეზები და ადიღეელები ორ განსხვავებულ ხალხად არიან აღქმული. ჩერქეზების ნახევარზე მეტი ადიღეში ცხოვრობს, როგორც ადიღეელები, ერთი მეოთხედი კი ყარაჩაი-ჩერქეზეთში, როგორც ჩერქეზები, ცხოვრობენ აგრეთვე რუსულ პროვინციებში — კრასნოდარსა და სტავროპოლში. ორივე ჯგუფი აბსოლუტურ უმცირესობას წარმოადგენს თავიანთ რეგიონებსა და რესპუბლიკებში. მათი ახლო ნათესავი — შაფსულები — კიდევ ცხოვრობენ შავი ზღვის სანაპიროზე, მათი სახელი შემოსავლის ორიგინალურ საშუალებას — ცხენების გამოყვანას უკავშირდება.

ჩერქეზები როგორც ადიღეების საერთო სახელწოდება, წერილობით წყაროებში პირველად იხსენიება XIII საუკუნეში. ამ სახელწოდებით მოიხსენიებდნენ საბჭოთა ხელისუფლების პირველ წლებამდე. ჩერქეზებს სსრკ-ში უწოდებენ ყარაჩაი-ჩერქეზეთის ავტონომიური ოლქის მოსახლეობას (მათ შორის ყაბარდოელების წინაპრებსაც, რომლებიც ყუბანში გადასახლდნენ XIX ს. I მეოთხედში). ლაპარაკობენ ყაბარდოულ-ჩერქეზულ ენაზე, რომელიც განეკუთვნება კავკასიური ენების აფხაზურ-ადიღეურ ჯგუფს. ჩერქეზებს უწოდებენ აგრეთვე თავიანთ თავს XIX საუკუნეში ოსმალეთში გადასახლებული კავკასიელი მთიელები — ადიღეელები, აფხაზები, ოსები და ა.შ. საზღვარგარეთულ ლიტერატურაში ეთნონიმი ჩერქეზი დღემდე იხმარება, როგორც ყველა ადიღეს სახელწოდება.

ყაბარდოელთა ნაწილი XIX საუკუნის პირველ ნახევარში გა-

დავიდა ყუბანის ზემო წელზე და დღეს ისინი შეადგენენ ჩერქეზ ხალხს. ჩერქეზთა ძირითადი მასა ყარაჩაი-ჩერქეზეთში მდინარეების — დიდი და პატარა ზელენჩუკის — აუზებში ცხოვრობს. ძველად ტერმინი „ჩერქეზი“ უფრო ფართო ცნება იყო და აღნიშნავდა ჩრდილო კავკასიაში მოსახლე ყველა ადიღეს, ე. ი. თანამედროვე ადიღეებს, ყაბარდოელებს და ჩერქეზებს. მათ შეინარჩუნეს საერთო სახელი ადიღე, ყაბარდოელები თავს აგრეთვე ყებერდების უწოდებენ.

ყაბარდოელები

ყაბარდოელების თვითსახელწოდებაა ყებერდეი, ადიღე. ისინი ადიღეელების აღმოსავლეთ შტოს წარმოადგენენ. ცხოვრობენ ყაბარდო-ბალყარეთის ჩრდილო და ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, აგრეთვე ადიღეს, ყარაჩაი-ჩერქეზეთსა და ახლო აღმოსავლეთის ზოგიერთ სახელმწიფოში. ყაბარდოელების ენა ყაბარდოულ-ჩერქეზული (ბაკსანური დიალექტის საფუძველზე), ეკუთვნის დასავლეთ კავკასიური (აფხაზურ-ადიღეური) ენების ოჯახის ადიღეურ შტოს. მას აქვს სხვადასხვა დიალექტები და კილოები: დიდი ყაბარდული, მოზდოკური, ბესლენური, ყუბანო-ზელენჩუკური, მცირე ყაბარდოული. დამწერლობა 1936 წლიდან რუსულ გრაფიკულ საფუძველზეა. ყაბარდოელებს ადიღეელებსა და ჩერქეზებთან საერთო წარმომავლობა აკავშირებთ. დიდია მსგავსება მათ ენასა და კულტურის ელემენტებს შორის.

ყაბარდოელების სოფლები ძირითადად სტეპებში და მთისწინა ზოლშია განლაგებული. მათი დასახლება (კუაჟე) წნული ღობით ან არხებით გამოყოფილი, არათანაბრად განაწილებული საკარმიდამო ნაკვეთების პატარა ჯგუფს წარმოადგენდა. მათ გარს ერტყა ბალები და მინდვრები. კარმიდამო წნულით ან დაბალი ქვის ზღუდით შემოღობილი ვრცელი ეზო იყო, რომლის სიღრმეში იდგა საცხოვრებელი სახლი. ეზოში განლაგებული იყო ძირითადად წრიული ფორმის სამეურნეო ნაგებობები (მარცვ-

ლეულის სათავსი, თავლა, საქათმე და სხვ.). საცხოვრებელ ეზოს ეკვროდა ეზო და სადგომი საქონლისთვის, ასევე საკარმიდამო ნაკვეთი სიმინდითა და ბოსტნეულის ნათესებით. შეძლებულთა ნაკვეთში იდგა აგრეთვე სპეციალური ე.წ. საყონალო ნაგებობა (ვალკე ეზოთი. საცხოვრებელი სახლი (უნე), ხის მორებისგან იყო ნაშენი, წკნელებით შეკრული და თიხით შელესილი თიხისვე იატაკით. გადახურვა ორფერდა ან ოთხფერდა ჰქონდა და ლერწმით, ჩალით ან თივით იყო დაფარული. სახლი ერთსართულიან სწორკუთხა ნაგებობას წარმოადგენდა, ერთი ან რამდენიმე ოთახით. ყოველი ოთახის კარი ეზოში გამოდიოდა. ფანჯრები ხის დარაბებით იკეტებოდა. ოთახების რაოდენობას საქონწინო ნყვილების რაოდენობა განსაზღვრავდა. მთავარი ოთახი (უნე-შხო) მშობლებისა და დაუოჯახებელი შვილებისთვის იყო განკუთვნილი. ნაკლებ შეძლებულები საყონალოდ სახლის ერთ ოთახს გამოყოფდნენ. სახლის შიდა მოწყობილობა საკმაოდ უბრალო იყო. ოთახის სიღრმეში იდგა ოჯახის უფროსის ხის სანოლი. დღისით ლოგინს სპეციალურ თაროებზე ან ოთახის კუთხეში მდგარ სკივრში ინახავდნენ. სანოლზე აფარებდნენ ხალიჩას ან თექას და დღისით ტახტის ფუნქციას ასრულებდა. სახლის უკანა კედელზე განთავსებული იყო თაროები, ტანსაცმლის სკივრებისა და ლოგინებისთვის. კედლები მორთული იყო ხალიჩებითა და იარაღით, კედელზე ტანსაცმელსაც ჰკიდებდნენ. გვერდითი კედლის თაროებზე ეწყო საოჯახო ნივთები და ჭურჭელი. კედელზე ჰკიდებდნენ დაბალ სამფეხა მაგიდებსაც, რომლებსაც მხოლოდ ჭამის დროს გამოიყენებდნენ. კაცები ჩვეულებრივ დაბალ ხის სკამებზე ისხდნენ, ქალები ბალიშზე ან ტყავზე.

საჭმელად ჯერ მამაკაცები სხდებოდნენ, შემდეგ ქალები და ბავშვები.

საყონალოს მოწყობილობაც სხვა ოთახების მსგავსი იყო, იმ განსხვავებით, რომ იქ არ იყო სამეურნეო ნივთები და კედელზე მუსიკალური ინსტრუმენტები ეკიდა. ეს ოთახი სტუმრებისთვის იყო განკუთვნილი, ამავე დროს იგი ოჯახის მამაკაცების თავშეყრის ადგილსაც წარმოადგენდა. დღისით დიდი ოთახი ქალებ-

ის განკარგულებაში იყო და იქ ოჯახის უფროსის ნახვა სირცხვილად ითვლებოდა. თუ სტუმრები არ ჰყავდათ, ოჯახის დაუქორწინებელი ვაჟები საერთოდ საყოფაცხოვრებო იძინებდნენ. ქალსტუმრებს უნეშოში იღებდნენ. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაიწყო ცვლილებები ტრადიციულ ყოფაში. სახლებში გაჩნდა ხის ჩარჩოში ჩასმული შემინული ფანჯრები, ხის იატაკი და ჭერი, აივნები. დაიწყო ქვის სახლების შენება კრამიტისგან დასაწყისით. სახლის შიდა მონყობილობაში გაჩნდა ფაბრიკული ნაწარმი. იგივე დარჩა საკარმიდამო ნაკვეთის საერთო სახე, მისი სიდიდე, ნაგებობების განლაგება და შემადგენლობა.

მამაკაცის ტრადიციული ტანსაცმლის შემადგენელი ნაწილი იყო ჩოხა-ახალუხი, მარტივი ჭრილის, თასმით შეკრული შარვალი, ნაბადი (ძირითადად, გრძელი, მოკლე ნაბადებს მწყემსები იყენებდნენ), ფაფახი ან თექის ფარფლებიანი ქუდი, ტყავის ან თექის ფეხსაცმელი და ტყავის ქამარი ვერცხლის ბალთით. ქალის კოსტიუმი რთული იყო ფორმით. იგი შედგებოდა გრძელი, სწორი, უმეტესწილად წითელი ან წარინჯისფერი პერანგის (ჯანე), შარვლის, მუქი წითელი, შავი, იშვიათად ლურჯი ახალუხის მსგავსი კოფთის (რომელიც მკერდზე იკვრებოდა 20-მდე წყვილი მასიური ვერცხლის შესაკრავით) და გრძელი, ჩოხის მსგავსი კაბისგან (დოსცი). მაღალი წრის ქალიშვილები ატარებდნენ ტყავის კორსეტს. ასაკოვანი ქალების კაბა დაბამბული იყო. ახალგაზრდები ხმარობდნენ შალს.

თავსაბურავს სხვადასხვა ფორმა ჰქონდა. გოგონა მოსახვევით ან თავმოხდილი დადიოდა, ქალიშვილი იხურავდა ე.წ. "ოქროს ქუდს", რომელსაც ატარებდნენ პირველი ბავშვის დაბადებამდე. იგი წარმოადგენდა მაღალ ქუდს, ოქროს ან ვერცხლის სირმით ან ნაქარგობით, კონუსისებრი ან ბრტყელი ბოლოთი. ქუდზე ზევიდან იხურავდნენ თხელ აბრეშუმის მოსახვევს, რომლის ბოლოსაც ყელზე იხვევდნენ. ბავშვის დაბადების შემდეგ ატარებდნენ შუბლის მხარეს განსაკუთრებული კვანძით შეკრულ პატარა მოსახვევს, ზევიდან შალს, ისე რომ თმები არ გამოჩენილიყო. ფეხზე ეცვათ ტყავის ან ტარსიკონის, ხავერდითა და ვერცხლით განყოფილი, მაღალქუსლიანი ფეხსაცმელი. ყოფაში

ტრადიციული ტანსაცმლის ელემენტებიდან შემორჩენილია მამაკაცის თავსაბურავი და ნაბადები.

ყაბარდოელებისთვის პურის შემცველი იყო ხორბლის სქელი უმარილო ფაფა (პასტა), რომელსაც ცივად, ნაჭრებად დაჭრილს მიირთმევდნენ. რძის პროდუქტებიდან გავრცელებული იყო მუავე რძე, ყველი, არაჟანი, კარაქი. მოიხმარდნენ საქონლისა და ცხვრის ხორცს, ქათამს, ინდაურს, თაფლს.

ყაბარდოელების ძირითადი სამეურნეო დარგები იყო გადარეკვითი მესაქონლეობა და სახნავი მიწათმოქმედება. ძირითადად აშენებდნენ ცხენებს, მსხვილფეხა რქოსან პირუტყვს, ცხვარს, თხებს. საქონელი ზაფხულში მთის საძოვრებზე ჰყავდათ, ზამთარში სტეპებში. XIX საუკუნემდე საქონელი (ხარები და ცხვრები) ფულადი ერთეულის როლს ასრულებდა. დიდი მნიშვნელობა ჰქონდა მეცხენეობას. ყაბარდოელებმა გამოიყვანეს საჯდომ-სასაპალნე ცხენის ერთ-ერთი უძველესი ჯიში – ყაბარდოული ცხენი. იგი გამოირჩეოდა თვინიერებითა და ამტანობით და ცნობილი იყო ჩრდილო კავკასიის გარეთაც. ძველად ყაბარდოელები ცხენის ხორცსა და რძეს საკვებადაც იყენებდნენ. ცხენს დიდი დატვირთვა ჰქონდა ტრადიციულ ყოფაში. ქორწილებზე, დაკრძალვისას, საველე სამუშაოების დასრულებისას იმართებოდა დოლი. ცხენების დამლა (დამილე) თავდაპირველად საგვარო ნიშანი იყო. საგლეხო რეფორმის გატარების შემდეგ მეცხენეობის მნიშვნელობა თანდათან შემცირდა. მესაქონლეობის დარგებიდან საკმაო როლს თამაშობდა მეცხვარეობა. აშენებდნენ აგრეთვე შინაურ ფრინველს (ქათამსა და ინდაურს).

მესაქონლეობასთან ერთად განვითარებული იყო მიწათმოქმედება. მოჰყავდათ მარცვლეული კულტურები. ხნავდნენ მძიმე ხის სახნისით, რომელიც ახლოსაა ქართულ და უკრაინულ სახნისთან. სამეურნეო იარაღებიდან გამოიყენებოდა ნამგალი, ცელი. მარცვლეული ინახებოდა დანულ სათავსებში, ასევე დანულ, თიხით შიგნიდან გალესილ კალათებში. მარცვლეულს ხელის საფქვავებით ფქვავდნენ, რომელიც ყოველ ოჯახს ჰქონდა. იყო ასევე მცირე წყლის წისქვილებიც. შრომის დანაწილება

მკაცრად იყო განსაზღვრული. ხვნა-თესვა მამაკაცთა საქმე იყო. ხვნის დროს ქალებს საერთოდ ეკრძალებოდათ ველზე გამოჩენა. მოსავალსაც ძირითადად მამაკაცები იღებდნენ. ხელის საფქვავე-ბზე ქალები მუშაობდნენ. მინათსარგებლობის წესი სათემო იყო — ყოველწლიურად ნაწილდებოდა ნაკვეთები სოფლის უბნების მიხედვით, უფრო იშვიათად უბნებს შორისაც. ნაკვეთი გამოიყოფოდა ყოველ სახლზე (ეზოზე). ხვნის დაწყებისას (გაზაფხულზე) მამაკაცები ველზე გადიოდნენ და ქოხებში ცხოვრობდნენ ხვნა-თესვის დამთავრებამდე. იცოდნენ მინის დასვენება.

საკმაოდ ძველი და კარგად განვითარებული მეურნეობის დარგი იყო მეფუტკრეობა. თაფლი საკმაოდ მნიშვნელოვან საკვებ პროდუქტს წარმოადგენდა. სკა კონუსისებრ თიხით შელესილ კალათას წარმოადგენდა, მრგვალი ძირით. მას ამაგრებდნენ დაბალ სკამზე ან სადგარზე და ზევიდან თივით ფარავდნენ. ზაფხულში სკები საძოვრებზე გადაჰქონდათ. სკების სოფელში დაბრუნებისას და თაფლის აღების დროს იმართებოდა დღესასწაული.

ყაბარდოში ხელოსნობის დარგებიდან განვითარებული იყო ნაბდებისა და უნაგირის წარმოება. ამზადებდნენ ასევე ქუდებს, თოკებს, მაუდს, ქერას. განვითარებული იყო ტყავის დამუშავება (მზადდებოდა ფეხსაცმელი, თასმები ცხენის აღვირისთვის, მათრახები). ყაბარდოული ტყავის ნაწარმი გამოირჩეოდა ნამუშევრის სიფაქიზით, სიმყარით და მოქნილობით. უნაგირისა და ლაგამის დამზადებაზე რამდენიმე ოსტატი მუშაობდა. უნაგირი ხისგან მზადდებოდა, მერე აკრავდნენ ტყავს, მჭედელი ამუშავებდა ლითონის დეტალებს, ოქრომჭედელი ამკობდა ვერცხლით. მჭედლები ამზადებდნენ სამინათმოქმედო იარაღების ლითონის ნაწილებს. განვითარებული იყო იარაღის წარმოება.

გავრცელებული იყო ხის დამუშავებაც. ლერწმის, ტირიფისა და თხილის წნელისაგან წნავდნენ სხვადასხვა ნივთებს. წნავდნენ აგრეთვე სახლის კედლებსა და სათავსოებს, ლობეებს, სკებს, კალათებს. ამ საქმიანობით ძირითადად მამაკაცები იყვნენ დაკავებული. ხისგან მზადდებოდა ავეჯი, ჭურჭელი, მრგვალი მაგიდები (ანა), ლანგრები, ჯამები, აკვნები. კვეთდნენ ქვაზეც.

იცოდნენ საფლავის ქვებზე მცენარეული მოტივების ამოკვეთა და დაფერვა, ასევე საყოფაცხოვრებო საგნების ამოკვეთა. ქალები დაკავებული იყვნენ საფეიქრო საქმით (მოსირმვა, ქარგვა, ქსოვა, მატყლის დამუშავება). დღესაც ფართოდ არის გავრცელებული ფარდაგების წვნა ჭაობის ბალახებისგან. განვითარებული იყო საიუველირო საქმე.

ყაბარდოული გვარი ერთმანეთთან სისხლისმიერად და სამეურნეო-ეკონომიკური თვალსაზრისით დაკავშირებული ადამიანების ერთობას წარმოადგენდა. სოფელში (აული) გვარები უბნებად სახლობდნენ და სასოფლო სასაფლაოზეც საგვარო უბნების მიხედვით იკრძალებოდნენ. საზოგადოებრივ-საოჯახო ურთიერთობები პატრიარქალური იყო. გავრცელებული იყო სისხლის აღების, შვილად აყვანის, გაძიძავების, ქალის მოტაცების, ყალიძის გადახდის, სტუმარმასპინძლობის, ყონალობის ჩვეულებები.

XIX საუკუნემდე არსებობდა დიდი პატრიარქალური ოჯახი (ბინიშხუ). იგი მოიცავდა საერთო მეურნეობის მქონე სამ-ოთხ თაობას. ოჯახის უფროსი (თჰამდა) განაგებდა საოჯახო საქმეებს. ქორწინება მკაცრად ეგზოგამიური იყო. ეგზოგამია ვრცელდებოდა ხელოვნურად დანათესავებულებზეც. საქორწინო წეს-ჩვეულებები რამდენიმე ეტაპისგან შედგებოდა. საცოლის არჩევის და მისი ნათესავებისგან თანხმობის მიღების შემდეგ თანხმდებოდნენ ყალიძაზე. შემდეგ ეწყობოდა ნიშნობა. დათქმულ დროს ხდებოდა ყალიძის ნაწილის გადახდა. გარკვეული დროის შემდეგ კი პატარძალი მიჰყავდათ. ნეფე-პატარძალი ვაჟის სხვადასხვა მეგობრის ოჯახში ბინავდებოდა და ერთმანეთს ღამით მალულად ხვდებოდა. მასპინძელ ოჯახებთან შემდგომი ურთიერთობა სისხლით ნათესაურს უტოლდებოდა. გარკვეული დროის შემდეგ პატარძალი გადაჰყავდათ ქმრის ოჯახში ცალკე ოთახში (ლაგუნა). აუცილებელი იყო ახლობლებთან "შერიგების" რიტუალის შესრულება. მის შესრულებამდე საქმრო თავს არიდებდა ნათესავებთან და აულის უხუცესებთან შეხვედრას. ცერემონია ღამით ტარდებოდა. ახალდაქორწინებული მიდიოდა მამასა და სოფლის უხუცესებთან და ისინი უმასპინძლდებოდნენ, ორი-სამი დღის შემდეგ იმართე-

ბოდა სადილი დედასა და სხვა ქალებთან. ლაგუნაში ერთი კვირის მანძილზე ყოფნის შემდეგ ტარდებოდა პატარძლის უნეშობი შეყვანის რიტუალი. თავდახურულ პატარძალს ქალების თანხლებით უნეშობი შეყვანისას აძლევდნენ თაფლისა და კარაქის ნაზავს და აყრიდნენ თხილსა და ტკბილეულს. ქორწილიდან რამდენიმე ხნის შემდეგ პატარძალი მიემგზავრებოდა თავის მშობლებთან და გარკვეული დროის შემდეგ (ძველად ბავშვის დაბადების შემდეგ) ბრუნდებოდა ქმრის სახლში და ერთვებოდა სამეურნეო საქმიანობაში. ქმარი ცოლს მხოლოდ ღამით აკითხავდა, დანარჩენ დროს საყონალოში ან მამაკაცთა მხარეს ატარებდა. ცოლის ქონებას წარმოადგენდა საქორწილო საჩუქრად მიღებული საქონელი. ცოლ-ქმარი ერთმანეთს სახელით არ მიმართავდა. ქალს არ ჰქონდა უფლება მამაკაცებთან დამჯდარიყო, ქმართან ერთად ეჭამა, დაწოლილიყო ქმრის მოსვლამდე და ა. შ. ქმრის გარდაცვალების შემთხვევაში იგი მაზლს მიყვებოდა ცოლად. სხვაზე გათხოვებისას ბავშვები მამის სახლში რჩებოდნენ.

ყაბარდოელები სუნიტური ისლამის მიმდევრები არიან. ისლამი ყაბარდოში XVIII საუკუნეში თურქებისა და ყირიმელი თათრების გავლენით გავრცელდა საზოგადოების ზედა ფენებში. მანამდე ყაბარდოელებში ქრისტიანობა იყო გავრცელებული. ქრისტიანობა VI-VII საუკუნეებში გავრცელდა ბიზანტიისა და საქართველოს გავლენით. ქრისტიანობის კვალი ჩანს კვირის დღეებისა და ზოგიერთი ღვთაების სახელწოდებაში. მოზდოკსა და მის მიმდებარე ტერიტორიაზე მცხოვრები ყაბარდოელები მართლმადიდებლები არიან (მათ მართლმადიდებელ ჩერქეზებს უწოდებენ). მაგრამ არც ქრისტიანობას და არც ისლამს არ გამოუდევნია სრულად მანამდე არსებული რწმენა-წარმოდგენები. თავყანს სცემდნენ მთებს (მაგალითად, იალბუზი — ბედნიერი მთა, სულებით დასახლებულად ითვლებოდა), ტყეების, გარეული ცხოველებისა და მონადირეების მფარველ (მაზითხა), ელვის (შიბლე), მეომართა და მოგზაურთა მფარველ (ზეკუთხა), მჭედელთა და რკინის მფარველ (თლეჰმა) ღვთაებებს. ცალკეულ მფარველ ღვთაებებთან ერთად არსებობდა წარმოდგენა სიცოცხ-

ლის შემქმნელ ღმერთზე (თჰაშხო). იმქვეყნიური ცხოვრების შესახებ წარმოდგენები მუსლიმანურს შეესატყვისება. მუსლიმანურია დაკრძალვის წესიც იმ გამონაკლისით, რომ საფლავის ქვებზე გამოხატავენ იმ საგნებს, რაც შეიძლება დაჭირებოდა იმ ქვეყნად გარდაცვლილს. უფრო ადრე იცოდნენ ამ საგნების ხის გამოსახულებების საფლავზე დაწყობა. ჰქონდათ მიწისზედა დასაკრძალი ნაგებობები — ქვის აკლდამები. ბევრი რელიგიური ჩვეულება დაკავშირებული იყო სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობასთან (მაგ., წვიმის გამოწვევის რიტუალები, კალიის წინაღმდეგ მიმართული რიტუალი და სხვ.) სასოფლო-სამეურნეო საქმიანობის დასაწყისი და დასასრული მსხვერპლშენირვით აღინიშნებოდა. იცოდნენ ურაზის (ერთთვიანი მარხვის) დაცვა. გავრცელებული იყო სხვადასხვა მაგიური ქმედებები, მათ განსაკუთრებით ხშირად მკურნალობის საჭიროებისას მიმართავდნენ (მაგ., ჰქონდათ ამულეტები, მალარიის შემთხვევისას იცოდნენ გველის ტყავის დანვა. განსაკუთრებული წესები არსებობდა ბატონებისა და მშობიარობის დროს). საზოგადოების სოციონორმატიული კულტურა რეგულირდებოდა ტრადიციული ეთიკითა და ეტიკეტით, რომელიც სინთეზირებულია სუნიტურ ისლამთან.

აბაზები

აბაზების თვითსახელწოდებაა აბაზა. ისინი ყარაჩაი-ჩერქეზეთსა და ყაბარდო-ბალყარეთში მცხოვრები მცირერიცხოვანი ხალხია. ლაპარაკობენ ადიღურ-აფხაზური შტოს აბაზურ ენაზე, რომელსაც ორი ეთნოგრაფიული ჯგუფის შესატყვისი დიალექტი აქვს: ტაპანთური და აშხარული.

აბაზთა უძველეს საქმიანობას ნადირობა და ბენვეულის რენვა წარმოადგენდა. აგროვებდნენ თაფლს, მოგვიანებით განვითარდა მეფუტკრეობა. XIX საუკუნიდან მეურნეობის წამყვან დარგად გადარეკვითი მესაქონლეობა იქცა. აშენებდნენ ცხვარს, თხას, ძროხას, კამეჩს, ცხენებსა და ვირებს. მიწათმოქმედება დამხმარე

დარგს წარმოადგენდა. მოჰყავდათ ფეტვი, ჭვავი. ფეტვისგან მზადდებოდა სქელი ფაფა (ბისტა), რომელიც პურის მაგივრობას სწევდა, და ხშიად (მგალ). სამინათმოქმედო იარაღები მარტივი იყო. არ იცნობდნენ სარწყავ მინათმოქმედებას. მეურნეობის დამხმარე დარგი იყო შინამრეწველობა. ამზადებდნენ ნაბდებს, ქეჩას, ამუშავებდნენ ტყავს. განვითარებული იყო მჭედლობა. ამზადებდნენ სამეურნეო და საომარ იარაღებს.

აბაზების სოფელი საერთო ზღუდის შიგნით მოქცეულ არათანაბრად გაფანტული ეზოებისგან შედგებოდა. სოფელი იყოფოდა უბნებად. აბაზური ტრადიციული სახლი თიხით შელესილი ნუნულია, იგი ერთ ან ორ ოთახს მოიცავდა და ჩალით იყო გადახურული. კერა შიდა კედელთან იყო მოთავსებული. კედლების გასწვრივ იდგა ხის ან თიხის ტახტები, რომლებიც ქეჩით ან ბალიშებით იყო განწყობილი. კედლები მორთული იყო ბენვეულით, ფარდაგებით, იქვე ეკიდა ტანსაცმელი და იარაღი. სახურავის ქვეშ ჰკიდებდნენ სიმინდის შეკვრებს. სახლს არ ჰქონდა ფანჯრები, სინათლე კედელში დატანებული პატარა ღრიჭოებიდან და კარებიდან შემოდოდა. XX საუკუნის დასაწყისიდან შეიცვალა სახლის ტიპი, დაიწყეს სამოთახიანი, შეთეთრებულ კედლებიანი სახლების შენება.

სხვა კავკასიელი ხალხების მსგავსად აბაზებთანაც გავრცელებული იყო ათალიკობის, ყონალობის, სისხლის ალების ჩვეულებები. საზოგადოებრივი და ოჯახური ურთიერთობები პატრიარქალური იყო. XIX საუკუნიდან უმთავრესად მცირე ოჯახი იყო გავრცელებული. მკაცრად იყო დაცული უფროს-უმცროსის იერარქია. იცოდნენ ქალის მოტაცება, არსებობდა ყალიმის გადახდის ჩვეულება. გავრცელებული იყო მრავალცოლიანობა.

XVII-XVIII საუკუნეებში ნოღაელთა გავლენით აბაზებში გავრცელდა სუნიტური ისლამი, მაგრამ დიდხანს შემორჩა ადიღეელთა მსგავსი ისლამამდელი წარმოდგენები. ძლიერი იყო მონადირეთა ღვთაებისა და სამჭედლო საქმის კულტი. აბაზურ ფოლკლორში დადასტურებულია გადმოცემები ნართებზე, განვითარებულია მუსიკალური ფოლკლორი (სასიმღერო-ინსტრუმენტული).

ოსები

ოსების საკუთარი სახელებია ირონ, დიგორონ (შემორჩენილია ასევე თვითდასახელებები თულაგ და ხუსაირაგ). ოსების რუსული და ევროპული სახელწოდება ქართული ოსიდან (ოგსი) მომდინარეობს. ოსები ლაპარაკობენ ოსურ ენაზე, რომელიც შედგება ირონული და დიგორული დიალექტებისგან და განეკუთვნება ინდოევროპულ ენათა ოჯახის ირანულ ენათა ჩრდილო-აღმოსავლურ ჯგუფს. ოსების უმეტესობა ცხოვრობს რუსეთის ფედერაციაში ჩრდილო ოსეთის რესპუბლიკა ალანიაში, სადაც უმრავლესობას წარმოადგენენ.

ოსები ირანულად მოლაპარაკე შერეული წარმოშობის ტომობრივი გაერთიანების შთამომავლები არიან, რომლებიც ცენტრალური აზიიდან მოვიდნენ IV საუკუნეში. ოსთა ეთნოგენეზი ჩრდილო კავკასიის მთიან რაიონებში მიმდინარეობდა. ანთროპოლოგიური და კულტურული თვალსაზრისით ისინი კავკასიის სხვა ხალხებთან ავლენენ მსგავსებას, რაც ხანგრძლივი ეკონომიკური, პოლიტიკური და კულტურული ურთიერთობის შედეგი უნდა იყოს. XIII-XIV საუკუნეებში ოსებმა თავაურის, ქურთათის, ალაგირის და დიგორის საზოგადოებები ჩამოაყალიბეს. 1920-24 წლებში ოსეთი შედიოდა მთიელთა რესპუბლიკაში, შემდეგ მიიღეს ავტონომიური ოლქის, 1936 წლიდან კი ავტონომიური რესპუბლიკის სტატუსი. დღეს ჩრდილო ოსეთის რესპუბლიკა (ალანია) რუსეთის ფედერაციის შემადგენლობაშია, დედაქალაქია ვლადიკავკაზი.

ოსეთში დასახლების ორ ტიპი იყო გავრცელებული: მთური და ბარული. მთაში სოფელი (კაუ) შედარებით პატარა იყო. აქ საცხოვრებელი სახლი გვაროვნული დასახლების გამაგრებულ კომპლექსს წარმოადგენდა, რომელშიც შედიოდა ქვის გალავნის შიგნით მოქცეული საცხოვრებელი სახლი (ხადარ), თავდაცვითი კოშკი და სამეურნეო ნაგებობანი. ასეთი კომპლექსის მახლობლად იყო განთავსებული საგვარეულო სასაფლაო და სალოცავი (ძუარ). ბარის დასახლებები გამოირჩეოდა მრავალრიცხოვნობით

და ქუჩებიც დაგეგმარებული იყო. სახლები ქვის ან ხის იყო, ერთ ან ორსართულიანი. ორსართულიან საცხოვრებელ სახლში ქვედა სართული საქონლისთვის და სამეურნეო დანიშნულებისთვის იყო გამოყოფილი, ზედა კი საცხოვრებლად. ქვის ნყობა მშრალი იყო, სიცარიელეს მიწით, იშვიათად თიხით ან კირქვის ხსნარით ავსებდნენ. სართულებშორის გადახურვა ხის იყო, სახლს ხის კარები ჰქონდა. ბრტყელი მინატკეპნილი, ბანიანი გადახურვა ბოძებს ეყრდნობოდა. სახლის იატაკი მიწის, იშვიათად ხის იყო. საცხოვრებელი ოთახის კედლები ილესებოდა და შეთეთრდებოდა. ფანჯრების ნაცვლად იყო ღრიჭოები, რომლებიც ქვის ფილებით ან ხის დაფებით იხურებოდა. ორსართულიან სახლებს ხშირად ფასადის მხრიდან აივნები ჰქონდათ. სახლები მრავალ-ოთახიანი იყო. ყველაზე დიდი ოთახი (ხაძარ) ერთდროულად სასადილოც იყო და სამზარეულოც. აქ ატარებდა ოჯახი დროის დიდ ნაწილს. ხაძარის ცენტრში იყო კერა ღია საკვამურით, კერის თავზე ეკიდა ჯაჭვი ქვაბისთვის. კერა და ჯაჭვი წმინდა საგნებად ითვლებოდნენ, აქ ლოცულობდნენ. კერა იყო ოჯახის ერთიანობის სიმბოლო. კერა ყოფდა ხაძარს ქალისა და მამაკაცის მხარეებად. მამაკაცთა მხარეს კედელზე ჰკიდებდნენ იარაღს, რქებს, მუსიკალურ ინსტრუმენტებს. აქ იდგა ოჯახის უფროსისთვის განკუთვნილი, ხის, მოჩუქურთმებული, ნახევრად მრგვალი სავარძელი. ქალების მხარეს იყო განთავსებული საოჯახო ნივთები. დაქორწინებულ ვაჟებს ოჯახით ცალკე საძინებელი ოთახები (უატი) ჰქონდათ გამოყოფილი, ზოგიერთ სახლში ასევე გამოყოფილი იყო სასტუმრო ოთახი (უაზაგდონ).

თავდაცვითი კოშკები ქვისაგან იგებოდა, მათ ოთხკუთხა პირამიდის ფორმა ჰქონდათ და სამ-ხუთსართულიანი იყო. კოშკის კედლები ყრუ და მყარი იყო, შესასვლელი მხოლოდ მეორე სართულის სიმაღლეზე ჰქონდა. ზედა სართულების კედლებს სათოფურები დაუყვებოდა. ასეთი კოშკის პირველი სართული სამეურნეო დანიშნულების იყო, ზედა სართულები საცხოვრებლად გამოიყენებოდა, ბოლო კი სათვალთვალოდ. მთაში აშენებდნენ აგრეთვე გამაგრებულ საცხოვრებლებს ან საცხოვრებელ კოშკე-

ბს (განახ), რომლებიც თავდაცვითი კოშკების ტიპის იყო, ოღონდ გაცილებით ფართო და გეგმაში კვადრატული. სახლი-სიმაგრე შიგნიდან ილესებოდა და იღებებოდა. საცხოვრებელ კოშკს დატანებული ჰქონდა პატარა ზომის ფანჯრები. პირველი სართული აქაც სამეურნეო იყო, მეორე სართულზე იყო მოთავსებული ხაძარი, მესამეს კი თავდაცვითი ფუნქცია ეკისრებოდა. მთებში აშენებდნენ აგრეთვე ერთიანი კედლით შემოსაზღვრულ, თავდაცვითი, საცხოვრებელი და სამეურნეო ნაგებობებისგან შემდგარ კომპლექს-სიმაგრეებს (გალუან). ასეთ სიმაგრეებში დიდი პატრიარქალური საოჯახო თემები ცხოვრობდნენ.

ტყიან ადგილებში გავრცელებული იყო ხის სახლები. მოგვიანებით გაჩნდა ორსართულიანი მრავალ-ოთახიანი სახლები, რომელთა პირველი სართული ქვის იყო, მეორე კი ხის. ასეთ სახლებში პირველი სართული ზამთარში ოჯახის საცხოვრებლად გამოიყენებოდა, ან ბელელი იყო განთავსებული. მეორე სართულს ფართო დახურული აივანი ჰქონდა და საზაფხულო საცხოვრებელი იყო. სახლის გადახურვა ოთხფერდა იყო, მკვეთრი დაქანებით. ასეთივე სახლები გვხვდება დაბლობშიც და მთიან და მთისწინა ზოლშიც.

მთისწინეთსა და დაბლობში გავრცელებული იყო ასევე წნული სახლები, რომელსაც ერთ, ძირითადად ეზოს მხარეს ჰქონდა კარები და პატარა ფანჯრები. სახლი თიხით ილესებოდა და ათერთებდნენ. სახურავი ფიცრებით იკვრებოდა და ჩალა ეფინებოდა. ასეთი სახლები, ერთ, ორ, ან სამოთახიანი იყო. დაბლობში დამახასიათებელი იყო სახლებზე დახურული სათავსის (უარონდონ) მიდგმა, რომელშიც სამეურნეო იარაღები და საოჯახო ნივთები ინახებოდა, ზაფხულში კი სამზარეულოს მოვალეობას ასრულებდა. ეზოში ცალკე იდგა სასიმინდე. დაბლობში მცხოვრები ოსების საცხოვრებლის თავისებურება ის იყო, რომ იგი ფასადით ეზოსკენ იყო მიქცეული, ყრუ კედლით კი ქუჩისკენ. ჩვეულებრივ სახლები ეზოს სიღრმეში იდგმებოდა. XIX ს. ბოლოდან დაიწყო მაღალ ფუნდამენტზე მდგარი აგურისა და ხის, კრამიტით გადახურული სახლების შენება, ხის ჭერითა და იატაკით, დიდი

შემინული ფანჯრებით. ასეთი სახლის ოთახებს ცალკე გასასვლელები ჰქონდათ ღია ან შემინულ ვერანდაზე. ეზო შემოღობილი იყო მაღალი ქვის ღობით. სახლები ნაგრძელებული ან კვადრატული იყო და ფასადით ქუჩისკენ იდგა. სახეცვლილ ტრადიციულ საცხოვრებელში უცვლელი დარჩა ვერანდა და მიშენებული საზაფხულო სამზარეულო კერით. ტრადიციული ავეჯიდან გამოყენება სამფეხა დაბალი მაგიდა (ფინგ), ჭურჭლიდან ხის სასმისები, ყანნები და სხვ.

ოსების ტანსაცმელი ტრადიციული ჩრდილო კავკასიური ტანსაცმლის მსგავსია. მამაკაცის კოსტიუმი შედგებოდა ჩოხის (ცუხა), ახალუხის (კუირატ) და შარვლისგან (სალბარ). ზამთარში იცვამდნენ ქურქს, ნაბადს. მამაკაცის თავსაბურავი იყო ფაფახი ან ქერის ფართოფარფლებიანი ქუდი. ქალის ტანსაცმელი იყო წინ ჩაჭრილი გრძელი კაბა (კაბა), გრძელი და განიერი, ზოგჯერ ვინო სწორი სახელოებით, ასეთ შემთხვევაში ხელებზე იცვამდნენ განიერ და გრძელ ხავერდის ან აბრეშუმის სახელურებს. კაბის შიგნით ეცვათ კაბის ფერისაგან განსხვავებული ფერის ქვედაკაბა. სამკერდეზე აკერებდნენ მოოქროვილ სამშვენისებს. ატარებდნენ ნაქარგობით დამშვენებულ ფართო ქამარს. ქამრის ქვეშ იმაგრებდნენ წინსაფარს. ქალებს თავზე ეხურათ მრგვალი, დაბალი ხავერდის ქუდი, ზევიდან კი მსუბუქი მოსახვევი. გოგონები თავსაბურავს არ ატარებდნენ. ფეხზე ეცვათ ტარსიკონის ფეხსაცმელი. საზეიმო ტანსაცმელი შემკული იყო ნაქარგობით.

საკვებად გამოიყენება ბოსტნეული, ხორცეული და ცომეული კერძები. ამზადებდნენ ხორციან, კარტოფილიან, ყველიან, ლობიოიან და კომბოსტოიან ღვეზელებს. ტრადიციული კერძია ძიკა (ფქვილში შერეული ყველი). ინტენსიურად გამოიყენება რძის პროდუქტები. სასმელებიდან აღსანიშნავია ხორბლის ან ქერის ლუდი.

ოსების ძირითადი საქმიანობა მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა იყო. დაბლობ რაიონებში მოჰყავდათ ხორბალი, სიმინდი, ქერი, ჭვავი და სხვ. გავრცელებული იყო ხვნის სამმინდვრიანი სისტემა. ხნავდნენ ნიჩბისმაგვარი რკინის სახნისიანი ხის კავით

(ძივირ), რომელშიც წყვილი ხარი ებმოდა. გავრცელებული იყო ასევე ქართული ორხელას ტიპის სახნისები. რელიეფის შესაბამისად არსებობდა ტერასული ნაკვეთები. შედარებით გვიან განვითარდა მევენახეობა და მებალჩეობა. მთაში მიწათმოქმედებასთან ერთად მისდევდნენ მესაქონლეობას. აშენებდნენ როგორც მსხვილფეხა, ასევე წვრილფეხა რქოსან პირუტყვს. მისდევდნენ ნადირობას და მეფუტკრეობას. განვითარებული იყო ხეზე, ქვასა და ძვალზე კვეთა, ლითონის მხატვრული დამუშავება (გრავირება, კვეთა, სევადი), ქარგვა, მეხალიჩეობა, ტყავის დამუშავება. XIX საუკუნემდე მეურნეობა ნატურალური ხასიათის იყო. სახლში მზადდებოდა საჭირო იარაღი, ჭურჭელი, ავეჯი და ტანსაცმელი.

ოსური ოჯახი პატრიარქალური იყო. ახლო მონათესავე ოჯახები ქმნიდნენ პატრონიმიას, რომელთა საერთო წინაპრიდან მომდინარე რამდენიმე პატრონიმიის გაერთიანება ქმნიდა გვარს (მიგაგ). ოჯახი ძირითადად მონოგამიური იყო, თუმცა მუსლიმ ოსებში არსებობდა პოლიგამიური ოჯახებიც. ნომინალური ცოლის მოყვანის უმთავრესი მიზეზი უშვილობა ან მუშახელის ნაკლებობა იყო. გავრცელებული იყო ლევირაცი. XX საუკუნის დასაწყისში ჯერ კიდევ არსებობდა დიდი ოჯახები. ოჯახს უძღვებოდნენ ოჯახის უფროსი მამაკაცი (ხისტარ, ხიცაუ) და უფროსი ქალი (ეფშინ). ოჯახს საერთო მეურნეობა ჰქონდა. შრომა დანაწილებული იყო სქესობრივ-ასაკობრივი ნიშნით. საქორწინო ურთიერთობებში მკაცრად იყო დაცული ეგზოგამია. იცოდნენ ქალის მოტაცება. ქორწინებისთვის დანესებული იყო გადასახადი (ურვადი). მუსლიმან ოსებს ურვადის გარდა დანესებული ჰქონდათ საქორწინო შეთანხმებით საცოლისათვის გამოყოფილი ფულადი თანხა (ფეჩახი), რომელიც ქალს ქმრის მიზეზით გაყრის შემთხვევაში მიეცემოდა. უმეტეს შემთხვევაში ვაჟის მშობლები ირჩევდნენ სარძლოს. თუ ახალგაზრდა თვითონ შეარჩევდა საცოლეს, მეგობრის ან ნათესავის მეშვეობით გააგებინებდა ოჯახის უფროსს და თანხმობის შემთხვევაში დაინყებოდა მაჭანკლობა. მაჭანკლები შეიძლება მხოლოდ საქმროს ნათესავი ან მეზობელი

მამაკაცები ყოფილიყვნენ. ისინი საცოლის ოჯახის გვარის უფროსებთან მოითათბირებდნენ. საცოლესაც ეკითხებოდნენ აზრს, მაგრამ მას ჩვეულების მიხედვით დუმილით უნდა ეპასუხა. საპატარძლოს ოჯახის დათანხმების ნიშნად წარმოითქმებოდა სიტყვა „გადაწყვიტეთ“ და მაჭანკლები ოჯახში დატოვებდნენ რაიმე იარაღსა და გარკვეულ ფულად თანხას. ამის შემდეგ ქორნილის ჩაშლა აღარ შეიძლებოდა. წინააღმდეგ შემთხვევაში ეს სისხლის აღების საბაზი გახდებოდა. დანიშნული ქალიშვილი თავს არიდებდა საქმროს სახლის მიდამოში გავლას, მისი გვარის წარმომადგენელ უხუცესებთან შეხვედრას და სხვ. ქორნილი შემოდგომით, სამეურნეო სამუშაოების დამთავრების შემდეგ იმართებოდა. ქორნილის დღეს საქმრო მაყრების დიდ ჯგუფთან ერთად მიდიოდა საცოლის სახლში. ოღონდ შიგნით არ შედიოდა, არამედ იქვე ნაცნობებთან ჩერდებოდა (სადაც საქმრო იმყოფებოდა იმ სახლს ფისიმს უწოდებდნენ). პატარძლის სახლში მაყარს მასპინძლობდნენ. პატარძალი არაფერში არ მონაწილეობდა. თუ ახალგაზრდები ერთი სოფლიდან იყვნენ, მაშინ ქეიფი ერთი დღე გრძელდებოდა საპატარძლოს სახლში, სხვა შემთხვევაში ორი დღე. პატარძლის წაყვანის წინ სრულდებოდა მისი კერასთან გამომშვიდობების რელიგიური რიტუალი, რაც კერის სულის (საფოს) თაყვანისცემასთან იყო დაკავშირებული. ოჯახის უფროსი დაილოცებოდა, ხელისმომკიდე და პატარძალი კერას სამჯერ შემოუვლიდნენ, ხელისმომკიდე ამოღებული ხმლით შეეხებოდა კერის ჯაჭვს და დაილოცებოდა, შემდეგ პატარძალს სიმღერით გამოაცილებდნენ. მაყრის ნაწილი – ახალგაზრდა მამაკაცები, კიდევ ცოტა ხანს რჩებოდნენ, რათა გამოსასყიდი გაეღოთ მათთვის მოტაცებული იარაღისთვის და უნაგირებისთვის. ქრისტიან ოსებთან საპატარძლო ეკლესიაში მიჰყავდათ ჯვრისდასანერად. საქმროს ოჯახში შესვლას თოფის სროლით და სიმღერით აღნიშნავდნენ. პატარძალი ხელისმომკიდეს შეჰყავდა მისთვის განკუთვნილ ოთახში, სადაც იგი ქორნილის ბოლომდე რჩებოდა. საქმრო ხელისმომკიდის სახლში იმყოფებოდა და მხოლოდ გვიან ღამით, მოცეკვავე ახალგაზრდობის დაშლის შემდეგ შეჰყავდა იგი

ხელისმომკიდეს პატარძალთან. სიძე დილით ადრე შეუმჩნევლად ისევ ხელისმომკიდის სახლში ბრუნდებოდა. მეორე დღეს საღამოს ხელისმომკიდეს პატარძალი ხაძარში შეჰყავდა, მიიყვანდა კერასთან და შეახვედრებდა დედამთილს. ქორნილიდან რამდენიმე დღეში ახალგაზრდებს ჩართავდნენ სამეურნეო საქმიანობაში. პატარძლის ქცევა პირველ ხანებში მკაცრად რეგლამენტირებული იყო. მას არ ჰქონდა ხმამაღლა ლაპარაკის, ქმრისა და უფროსი ნათესავებისადმი სახელით მიმართვის უფლება და სხვ. პატრიარქალური ურთიერთობების ამსახველია ბავშვებთან თავშეკავებული ქცევა და ვაჟის დაბადებისადმი უპირატესობის მინიჭება.

ბიზანტიისა და საქართველოს გავლენით VI საუკუნიდან ოსებში გავრცელდა ქრისტიანობა, X საუკუნიდან იგი ოფიციალურ რელიგიად გამოცხადდა. XVII-XVIII საუკუნეებში დიგორში მცხოვრებმა ოსებმა ისლამი მიიღეს, რომელიც ყაზარდოდან შემოვიდა. დღეს ოსების უმეტესობა მართლმადიდებელი ქრისტიანია, მცირე ნაწილი კი სუნიტი მუსლიმანი. დღემდე შემორჩენილია მონოთეისტურ რელიგიებამდე არსებული ხალხური რწმენა-წარმოდგენები. განსაკუთრებით ძლიერია კერის, როგორც თემის მთავარი ღვთაების კულტი, წინაპართა კულტი, კეთილი და ბოროტი სულების რწმენა, აგრარული კულტები და სხვ. სულების სამყოფელს და თვით სულებსაც ჰქვია ძუარ. ძუარი არის ზოგადოსურიც და საგვაროც. ძუართან სრულდებოდა ლოცვა და მსხვერპლშენირვა (კუვდ). ოსურ პანთეონში უმაღლესი ღვთაებაა ხუცაუ. ღვთაებებიდან გამორჩეულია უასტერჯი (წმ. გიორგის კულტთან სინკრეტიზებული, მამაკაცების, მეომრებისა და მოგზაურთა მფარველი და ქურდებისა და დამნაშავეების დამსჯელი წინარექრისტიანული ღვთაება). თაყვანს სცემენ უაცილას (ნაყოფიერების ღვთაება), მაირამს, ალარდის.

ოსთა შეხედულებით მზის ჩასვლისას იკეტებოდა გარდაცვლილთა სამეფო და აუცილებელი იყო მიცვალებული მანამდე დაკრძალულიყო. დაკრძალვაზე ყველა ახლო მდებარე სოფლიდან მოიყრიდნენ თავს. იმართებოდა დოლი. იცოდნენ გარდაცვლილთათვის მსხვერპლშენირვა, საყოფაცხოვრებო ნივთების გატანება.

საყოველთაოდ ცნობილია ოსური ნართული ეპოსი. მუსიკალური ინსტრუმენტებიდან გავრცელებული იყო არფა, ფანდური, სალამური. უკრავდნენ მამაკაცები. ცეკვებიდან აღსანიშნავია წიმიდი, ტიმბილ კაფტი (ლეკურის ნაირსახეობა), როგ კაფტი (თითის წვერებზე ცეკვა), კასგონ კაფტი და სხვ.

ინგუშები

ინგუშების თვითსახელწოდებაა ღალლა. ეს არის კავკასიის ინდიგენური მოსახლეობა, რომლებიც ჩეჩნების მონათესავეა ენითაც და კულტურითაც. ინგუშთა უმეტესობა ცხოვრობს ინგუშეთის რესპუბლიკაში, რომელიც 1992 წელს შეიქმნა (დედალაქი ნაზრანი).

ინგუშთა დასახლებები განლაგებული იყო მთების დამრეც ფერდობებზე ან ღრმა ხეობებში. ისინი ერთმანეთთან და გარეშე სამყაროსთან ვიწრო ბილიკებით იყვნენ დაკავშირებული. სოფლებში, რომლებიც ძირითადად 6-9 კომლისგან შედგებოდა, ერთი პატრონიმის წევრები ცხოვრობდნენ. ზოგჯერ რომელიმე გვარს რამდენიმე ახლომდებარე სოფელი ეკავა. ყველა სოფელში იყო თავდაცვითი, საცხოვრებელი ზოგან კი – საგუშაგო კოშკები. გავრცელებული საცხოვრებელი იყო ორსართულიანი ქვის სახლი, ქვედა სამეურნეო და ზედა საცხოვრებელი სართულებით. ზოგ სახლს ჰქონდა საყონალო (სასტუმრო) ოთახი. იგი შენდებოდა ცალკე, საცხოვრებლისგან მოშორებით. საყონალო ჩვეულებრივ შედგებოდა საცხოვრებელი ოთახისა და დერეფნისგან. ინგუშურ სახლში გასათბობად და საჭმლის მოსამზადებლად გამოიყენებოდა საერთო ოთახში მოთავსებული კერა. ავეჯიდან ტრადიციული იყო გრძელი ხის სკამები და დაბალი სამფეხა მრგვალი მაგიდები. კარადის მოვალეობას კედელში დატანებული თახჩები ასრულებდა, სადაც განთავსებული იყო სადღესასწაულო სპილენძის და მინის ჭურჭელი. გვხვდება სამსართულიანი საცხოვრებელი კოშკები, რომელიც მუხის კარით ან ქვის ფილით იკეტებოდა. კოშკს ღრიჭოსმაგვარი ფანჯრები ჰქონდა, რომლებიც დარაბებით იკეტებოდა. ქვედა სართული აქაც საქონლისთვის იყო განკუთვნილი. მე-

ორე და მესამე, საცხოვრებელი იყო. თითოეულ ოჯახს ცალკე ოთახი ჰქონდა. თავდასხმისდორს ასეთი კოშკი სიმაგრედ იქცეოდა. ხშირად კოშკები ახლოს იყო ერთმანეთთან განლაგებული და საერთო ქვის ლობით შემოღობილი. ასეთი სიმაგრეები ინგუშების გარდა გვხვდება ოსებთან, ჩეჩნებთან, დაღესტანსა და კავკასიის სხვა რაიონებში. ინგუშთა დასახლების პრინციპი ბარშიც ისეთივე იყო, როგორც მთაში. თავდაპირველად მამულის ტიპის დასახლებები იყო გავრცელებული, შემდეგ გზებისა და მდინარეების გასწვრივ სახლდებოდნენ. გვარები სოფელში უზნებად ნაწილდებოდნენ. ბარში გავრცელებული იყო რუსული ხატას ტიპის სახლი – წნული სახლი ორფერდა ჩალის სახურავით, ორი ოთახისაგან შემდგარი. მოგვიანებით მიშენებების გზით ასეთი სახლიდან გაჩნდა გრძელი სამ-ხუთოთახიანი სახლი, ოთხფერდა გადახურვით. ოთახები გადახურულ აივანზე გამოდიოდა, რომელიც მთელ სახლს გაუყვებოდა. ასეთ სახლში ჩვეულებრივ დიდი ოჯახი ცხოვრობდა. სახლის ცენტრალურ ნაწილში საერთო ოთახის გვერდით (რომელშიც ოჯახის უფროსი ცოლითა და უმცროსი შვილებით ცხოვრობდა და ამავდროულად სამზარეულოდაც გამოიყენებოდა) მდებარეობდა საყონალო. სახლს ჰქონდა საერთო ოთახის უკანა კედელზე მიდგმული ბუხარი. ბარში გავრცელებული იყო აგრეთვე კვადრატული ხის ან ქვის სახლები, ერთმანეთში გამავალი ოთახებით. სახლი ჩვეულებრივ მაღალი წნული ან ფიცრული ლობით შემოღობილი ეზოს სიღრმეში იდგა. ეზოშივე იდგნენ სამეურნეო ნაგებობანი: თავლა, ბოსელი, ფარდული საქათმეები და სხვ.

ინგუშთა ტანსაცმელი ჩეჩნებისა და ოსების ტანსაცმლის მსგავსია. მამაკაცის ტრადიციულ კოსტიუმს ავსებდა მაღალი, ზევიტკენ გაფართოებული ფაფახი. ქალები, ჩრდილო კავკასიის ბევრი ხალხისგან განსხვავებით, ატარებდნენ მოკლე ცხვრის ქურქებს.

საკვებ რაციონში ჭარბობდა რძის პროდუქტები და ხორციული. ამას მოგვიანებით დაემატა ცომეული. მთაში ქერის პური მზადდებოდა, ბარში სიმინდისა, ხორბლის ფქვილი არ იყო ყოველ-

დღიური მოხმარების პროდუქტი და მხოლოდ დღესასწაულებზე იყენებდნენ. სადილობის ბოლოს მიღებული იყო ხორცის ნახარშის დაღვრა.

ინგუშების ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა მესაქონლეობა და მინათმოქმედება იყო. მთაში წამყვანი დარგი მესაქონლეობაა. ბარისაგან განსხვავებით აქ სახნავ-სათესი კერძო, ხოლო ტყე და საძოვრები სათემო საკუთრება იყო. ბარში მინა მთლიანად სათემო საკუთრება იყო. ყოველ სამ-ექვს წელიწადში ერთხელ ხდებოდა გადანაწილება კომლების მიხედვით, მიუხედავად სულადობისა. მთაში სახნავი ტერასისებრად იყო განლაგებული. მინა ინმინდებოდა და ნოყიერდებოდა. მოჰყავდათ ხორბალი, ქერი, ფეტვი, კარტოფილი, ნაწილობრივ სიმინდი. ბარში მთავარი კულტურა სიმინდი იყო. მოსავალს იღებდნენ ნამგლით. მისდევდნენ მებაღეობასაც. მესაქონლეობა ორიენტირებული იყო როგორც მსხვილფეხა, ასევე წვრილფეხა საქონლის მოშენებაზე. ჰყავდათ ძროხები, ხარები, კამეჩები, თხები, ცხენები და ვირები. ყველაზე მეტი ჰყავდათ ცხვარი. გავრცელებული იყო გადარეკვითი მესაქონლეობის ფორმა. იცოდნენ შრომის დანაწილება. დამხმარე დარგებიდან განვითარებული იყო ქვაზე კვეთა, მებაღეობა და სხვ.

დიდხანს იყო შემორჩენილი დიდი ოჯახი, პატრონიმია, ლევირატი. დიდი ოჯახის უფროსი იყო უფროსი მამაკაცი, მისი სიკვდილის შემდეგ უფროსობა უფროს ვაჟზე გადადიოდა, ზოგჯერ კი უფროს ძმაზე. ოჯახის უფროსი ანაწილებდა საქმეს მამაკაცებს შორის, ქალებს შორის კი უფროსი ქალი. ოჯახის უფროსი ერთპიროვნულად განაგებდა ქონებას. დიდი ოჯახის გაყოფა ადათის მცოდნე უხუცესების ჩარევით ხდებოდა. არ იყოფოდა და პატრონიმიის საერთო ქონებას წარმოადგენდა ლუდის სახარში ქვაბები. ზოგჯერ გაყოფილი ოჯახები ერთ კოშკში რჩებოდნენ საცხოვრებლად. პატრონიმიის წევრები ეხმარებოდნენ ერთმანეთს სამეურნეო საქმიანობაში, მათი მოვალეობა იყო სისხლის აღება, დიდ გვარებს ცალკე სასაფლაოები ჰქონდათ, პატრონიმიული ნაკვეთებით. დიდ პატივს სცემდნენ უფროსებს (მამაკაცსაც და

ქალსაც). პატარა ოჯახიც პატრიარქალურ ურთიერთობებზე იყო დაფუძნებული. გაყრისას ქალს მარტო მისი მზითვეი ეძლეოდა, ბავშვები მამას რჩებოდა. მეუღლეები ერთმანეთს სახელით არ მიმართავდნენ და სხვ.

ქორწინება ეგზოგამიური იყო, როგორც გვარის, ასევე სოფელს შიგნით. ქორწინება სისხლით და არა სისხლისმიერ ნათესავებთან იკრძალებოდა მერვე-მეთორმეტე მუხლამდე. არ შეიძლებოდა დედის და ბებიების (ორივე მხრიდან) გვარის ქალზე დაქორწინება. ქორწინებისთვის საჭირო იყო, როგორც მამის, ისე პატრონიმიის უფროსის თანხმობა. იცოდნენ მცირეწლოვანთა დანიშვნა, გავრცელებული იყო მოტაცების ჩვეულება. ქალისთვის იხდიდნენ გადასახადს. ნიშნობის შემდეგ ქორწილამდე ახალგაზრდები ერთმანეთს თავს არიდებდნენ. ქორწილის დღეს საპატარძლოს სახლში მაყარი მიდიოდა და მოჰყავდათ, მასთან ერთად მოჰქონდათ მზითვეი. ქმრის ოჯახში შესვლამდე პატარძალი ფეხს აბიჯებდა ცოცხს, აქვე ხვდებოდა მას დედამთილი და სიტკბოსა და სირბილის დასაბედებლად კოვზით მიანვდიდა თაფლსა და კარაქს. ამის შემდეგ პატარძალს მისთვის განკუთვნილ კუთხეში სვამდნენ და იქ რჩებოდა ქორწილის დამთავრებამდე. იცოდნენ პატარძლისთვის კალთაში პატარა ბიჭის ჩასმა შვილიერების სასურველად. ქორწილი სამი დღე გრძელდებოდა. მასში არ მონაწილეობდა არც ნეფე, იგი ნათესავის ან მეგობრის სახლში იმალეობდა და სახლში მხოლოდ ქორწილის დამთავრების შემდეგ მოვიდოდა ხელისმოკიდებთან ერთად. ქორწილიდან ორი კვირის შემდეგ პატარძალი ოჯახის ქალიშვილებთან და ახალგაზრდა რძლებთან ერთად პირველად გადიოდა წყალზე. ამ რიტუალის შემდეგ იგი ერთვებოდა საოჯახო მეურნეობაში. განსაკუთრებით ზეიმობდნენ ვაჟიანობას. სახელს ახალშობილს სპეციალურად გამართულ წვეულებაზე რომელიმე ნათესავი მამაკაცი ურჩევდა.

ინგუშებში ქრისტიანობა გავრცელდა XI საუკუნეში. დღემდე შემორჩენილი ქრისტიანული ძეგლების ნაშთები. XVIII საუკუნის დასაწყისიდან დაიწყო გავრცელება ისლამმა, მაგრამ ფეხი

მხოლოდ XIX საუკუნის ბოლოსთვის მოიკიდა. ინგუშები სუნიტი მუსლიმანები არიან, ძირითადად კადირიის ტარიკატს ეკუთვნიან. ამასთან, შემორჩენილია წინარექრისტიანული რწმენა-წარმოდგენების ელემენტები (ნაყოფიერების მფარველ მიატცელის კულტი და სხვ.)

ჩეჩნები

ჩეჩნების თვითსახელწოდებაა ნოხჩი. ისინი ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ინდიგენურ მოსახლეობას წარმოადგენენ, რომლებიც ინგუშებთან ერთად ქმნიან ვეინახურ ჯგუფს. ჩეჩნები ძირითადად ცხოვრობენ ჩეჩნეთის ავტონომიურ რესპუბლიკა იჩქერიაში, ასევე დაღესტანსა (აკიელი ჩეჩნები) და ცენტრალურ აზიაში. თავდაპირველად ჩეჩნების საცხოვრებელი ტერიტორია იყო მთა, სადაც ისინი დამოუკიდებელ ტერიტორიულ ჯგუფებად სახლობდნენ. XV-XVI საუკუნეებში ჩეჩნებმა დაიწყეს დაბლობში – მდინარე თერგისა და მისი შენაკადების – სუნჯისა და არლუნის ველზე ჩამოსახლება.

დაბლობში დამახასიათებელი იყო გზისპირული დასახლება: მდინარეების ნაპირებზე ან დიდი გზების გასწვრივ გრძლად გადაჭიმული დასახლებები, ასეთი დასახლება შედგებოდა ერთი გრძელი ქუჩისა და მისი გადამკვეთი რამდენიმე გადასახვევისაგან. სახლები წნული ღობით იყო შემოსაზღვრული, ერთმანეთთან ახლოს იდგა და ტაიპურ უბნებს ქმნიდა. ტყიან რაიონებში ძირითადად მცირე ტაიპურ დასახლებებად სახლდებოდნენ. წნულით შემოღობილ ნაკვეთში შედიოდა სახლი, ხილის ბაღები და ნათესები. მთიან რაიონებში დასახლება გამოირჩეოდა დიდი სიმჭიდროვით. ეზოები ჩვეულებრივ მეზობელი სახლის სახურავზე გამოდიოდა. სოფლებს ერთმანეთთან ვიწრო ბილიკები აკავშირებდა, მთიან რაიონებში ბორბლიანი ტრანსპორტის გზები არ იყო, გარდა ე. წ. „სამეფო გზისა“, რომელიც სტრატეგიული მიზნებით გაიყვანეს ჩეჩნეთის დაბლობიდან ავარელთა სოფელ ბოთლისამდე, და გროზნოდან ითუმ-ყალემდე.

საცხოვრებლის ძირითადი ტიპი იყო, როგორც წესი, ორი ოთახისგან შემდგარი (ოთახებს შორის ვიწრო დერეფნით), ორფერდა გადახურვიანი, შესასვლელთან გადმოკიდებულ სახურავიანი სახლი. მოგვიანებით ჩამოყალიბდა გრძელი სწორკუთხა, აივანზე ცალკე გასასვლელების მქონე რამდენიმე ოთახისაგან შემდგარი სახლი. აივანი მთელ სახლს გასდევდა. ჩვეულებრივ ერთ-ერთი ოთახი იყო საყოფაცხოვრებელი, რომელიც სხვა ოთახებისაგან გამოირჩეოდა მორთულობით. აქ ათავსებდნენ საუკეთესო ნივთებს, საზეიმო ჭურჭელს, თექას, ხალიჩებს და სხვ. XIX საუკუნიდან დაბლობ და ტყიან რაიონებში ჩნდება კვადრატული სახლი ოთხფერდა გადახურვით და ერთმანეთში გამავალი ოთახებით. გრძელი და კვადრატული სახლები პატარა ქვის ფუნდამენტზე იდგმებოდა. გავრცელებული იყო როგორც ქვის, ისე წნული ნაგებობები. კვადრატული სახლები, ხშირად ადგილობრივი წარმოების აგურისგან შენდებოდა. ხურავდნენ კრამიტით. მთიან რაიონებში დამახასიათებელი იყო მთელ მთიან კავკასიაში გავრცელებული ორსართულიანი ქვის სახლები, სადაც ქვედა სართული საქონლისათვის იყო განკუთვნილი, ზედა სართული კი, რომელიც ჩვეულებრივ ოროთახიანი იყო, საცხოვრებლად გამოიყენებოდა. სინათლე ოთახში კედელში დატანებული პატარა ჭრილებიდან შედიოდა. მთიან რაიონებში (უმეტესწილად დასავლეთ ჩეჩნეთში) გავრცელებული იყო უხეშად თლილი ქვით აგებული თავდაცვითი კედლები, საცხოვრებელი, თავდაცვითი, საგუმაგო და საბრძოლო კოშკები (XIV-XVIII სს.). საცხოვრებელ კოშკში, რომელიც სამი იარუსისგან შედგებოდა, დიდი ოჯახი ან პატრონიმია ცხოვრობდა. იგი ჩვეულებრივ ხუთიარუსიანი თავდაცვითი კოშკის გვერდით იდგა. იარუსები ხის კიბით ერთიანდებოდა. კოშკს პირამიდის ფორმა ჰქონდა და ზედა იარუსებზე სათოფურები იყო დატანებული. შემორჩენილია ხეობის შესასვლელებში და სხვა სტრატეგიულ ადგილებში აშენებული საგუმაგო კოშკები. საცხოვრებელს ჰქონდა თავისებური ბუხარი (ტაუხ). მისი ქვედა ნაწილი ქვებით შემოფარგლულ ნახევრადწრიულ კერას წარმოადგენდა, ზედა ნაწილი პირამიდის მსგავსი იყო. ბუხ-

არს ორივე მხრიდან თიხით შელესილი წნული კედლები ჰქონდა. ტრადიციული ჩეჩნური ავეჯი შედგებოდა ხის ტახტების, გრძელი სკამებისა და სამფეხა დაბალი მაგიდებისგან. ეზოში, ფარდულში ან ზოგჯერ სახლში მოთავსებულ სამზარეულოში დგამდნენ ორგანოფილებიან ქვის ღუმელს (კიურკ), რომლის ერთ განყოფილებაში ცეცხლი ინთებოდა, მეორე კი სიმინდისა და ხილის (კერძოდ მსხლის) გასაშრობად გამოიყენებოდა. მოგვიანებით გავრცელდა რუსული ღუმელი. სამზარეულო ჩვეულებრივ სახლშია განთავსებული, მაგრამ ზოგჯერ ამ მიზნით გამოიყენებოდა ეზოში მდგარი პატარა ოროთახიანი ნაგებობა. სხვა სამეურნეო ნაგებობანი სახლისგან მოშორებით იდგა. სამეურნეო ნაკვეთისაგან სახლი და ეზო წნული ღობით გამოიყოფოდა.

გადასაადგილებლად გამოიყენებოდა პატარა ხის ორბორბლიანი ურემი, რომელშიც წყვილ ხარს აბამდნენ, დაბლობში გავრცელებული იყო მაღალბორბლიანი, ცხენშებმული ურემი. გადაადგილებისა და გადაზიდვის საშუალება იყო აგრეთვე ცხენი.

ჩეჩნების ტრადიციული ტანსაცმელი სხვა კავკასიელთა მსგავსია. მამაკაცები ატარებდნენ ჩოხა-ახალუხსა და ქვევით დავიწროებულ შარვალს. ქალები — გრძელ პერანგს, განიერ კოჭთან შეკრულ შარვალს, გრძელ და განიერ სახელოებიან კაბას ქამრით. ხნიერი ქალები ქამარს არ ხმარობდნენ. საქორწილო-გამოსასვლელი კაბა ყოველდღიურისგან გამოირჩეოდა ჩაჭრილი სახელოებით და ვერცხლის მორთულობით. თავს იკრავდნენ შალის ან აბრეშუმის მოსახვევით, ასაკოვნები მოსახვევის შიგნით პატარა თავსაფარს (ჩოხტა) ატარებდნენ, რომელშიც იმალებოდა ნაწნავები. ასეთივე მოსახვევი გავრცელებული იყო დაღესტანშიც.

ჩეჩნების რაციონი ძირითადად ცომეული კერძებისგან შედგება. ვეინახთა გამორჩეული კერძია გალნაშ, რომელიც სიმინდის ფქვილისგან მზადდება და მოხარშულ ხორცთან და დანაყილ ნიორთან ერთად ჭამენ. ინტენსიურად გამოიყენება სიმინდის ფქვილი, რომლისგანაც ამზადებენ ფაფებსა და წვნიანებს. ხშირად პური უმეტესად ხორბლის, ზოგჯერ სიმინდის (ძველად კი

ძირითადად ქერის) ფქვილის იყო. გავრცელებულია ყველის, კარტოფილის, თაღამის და სხვ. შიგთავსიანი ღვეხელები. ხორცის კერძები მრავალფეროვნებით არ გამოირჩევა. ძირითადად მირთმევენ მწვადს და მოხარშულ ხორცს, უპირატესად ზამთარში.

ჩეჩნები მისდევდნენ მინათმოქმედებასა და მესაქონლეობას. გავრცელებული იყო მთის ტიპის მინათმოქმედება, ტერასული სისტემით და ბარის მაღალნაყოფიერი მინათმოქმედება (ძირითადად მემარცვლეობა). დაბლობში მინის მესაკუთრე სასოფლოთეში იყო და მის შიგნით თავისუფალი მინათსარგებლობის წესი არსებობდა. მოგვიანებით, სახნავ-სათესი ნაკვეთები პერიოდულად გადანანილდებოდა კომლობრივად. საძოვრები და ტყეები საერთო სარგებლობაში იყო. ხვნის დანყების წინ ყოველ მეხუთე წელს სოფელი უბნების მიხედვით ირჩევდა ერთ რწმუნებულსა და სამ მის თანაშემწეს. ისინი სახნავ მიწებს ხარისხის მიხედვით სამ ზონად (უარესი, საშუალო და უკეთესი) ყოფდნენ და ანანილებდნენ. ასევე ნანილდებოდა სათიბები, ოღონდ ყოველწლიურად. მთაში მინისმფლობელობის სისტემა და თავად მინათმოქმედების კულტურა განსხვავებული იყო. აქ სახნავ-სათიბი კერძო მფლობელობაში იყო, სათემო საკუთრება კი მხოლოდ საძოვრები და ტყეები. დაბლობში მოჰყავდათ ძირითადად სიმინდი, ხორბალი, ქერი და ფეტვი, მთაში ძირითადი კულტურა იყო ქერი. მთაში მინას ანაყოფიერებდნენ, დაბლობში გამართული იყო მცირე სარწყავი არხები. ჩეჩნების სახნავ იარაღს ბევრი ჰქონდა საერთო მეზობლების სახნისებთან. დაბლობში გავრცელებული იყო ქართული ტიპის ხის გუთანის. სალენი დაფებიც საერთო კავკასიური ტიპის იყო. გადასაზიდად გამოიყენებოდა ურემი და ციგა. პრაქტიკაში დამკვიდრებული იყო სანათესაო და სამეზობლო ურთიერთდახმარების ფორმები. დაბლობში მემინდვრეობის გარდა განვითარებული იყო მებალეობა, მებალჩეობა. მთაში მოჰყავდათ ნიორი და ხახვი, მისდევდნენ მეფუტკრეობას. მაგრამ ნამყვანი დარგი მთაბარული ფორმის მესაქონლეობა იყო, საილალო გადარეკვითი მეურნეობით. თუ დაბლობში მსხვილფეხა რქოსან პირუტყვს აშენებდნენ, მთაში განვითარებული იყო მეცხ-

ვარეობა, ასევე მეცხენეობა, რომელმაც მოგვიანებით დაკარგა თავისი მნიშვნელობა და შესუსტდა.

მეურნეობის დამხმარე დარგებიდან განვითარებული იყო შინამრეწველობა. ამზადებდნენ ნაბდებს, თექის ნაკეთობებს, ხალიჩებს (ისტანგ), რომლებიც ჩეჩნური სახლის აუცილებელ ატრიბუტს წარმოადგენდა. ამზადებდნენ მაუდს, ამუშავებდნენ ტყავს, ხეს, მისდევენ მექოთნეობას. განვითარებული იყო ლითონის (ვერცხლის, სპილენძის) დამუშავება, ამზადებდნენ იარაღს. ყველა სოფელში იყვნენ სხვადასხვა დარგის ოსტატები, ცნობილი იყო ხელოსნობის დიდი ცენტრებიც (მაგ., სოფლები შატოი, ავატი და სხვ.). დამხმარე როლს ასრულებდა ვაჭრობა. შინამრეწველობის ნაწარმითა და საქონლით ვაჭრობდნენ გასალეზბის ისეთ დიდ ბაზრებში როგორც იყო მოზდოკი, გროზნო, ყიზლარი, ხასავიურტი. მოგვიანებით დაიწყეს ნავთობის მოპოვება-გადამუშავება.

ჩეჩნური საზოგადოება პატრიარქალური იყო. საზოგადოება იყოფოდა ტაიპებად. სოფლები რამდენიმე ტაიპით იყო დასახლებული. ტაიპის წევრები ერთი წინაპრისგან მომდინარეობდნენ. ყოველ ტაიპს ჰყავდა უხუცესი. უხუცესები მართავდნენ სასოფლო თემს. ტაიპები უფრო მცირე ჯგუფებად (ნეკე ან გარ) იყოფოდნენ, რომლებიც 10-50 მონათესავე ეზოებისაგან შედგებოდა. დიდი ტაიპები ბევრი ნეკესგან შედგებოდა, ისინი საერთო საძოვრებით და ტყით სარგებლობდნენ. მთებში შემორჩა ასევე თუხუმები – რამდენიმე ტაიპის გაერთიანება. ზოგ თუხუმს საკუთარი დიალექტი ჰქონდა. იცავდნენ სტუმარმასპინძლობისა და სისხლის აღების ჩვეულებებს.

ჩეჩნური ოჯახის მმართველი უხუცესი მამაკაცი იყო. მისი ავტორიტეტი ასაკთან ერთად შრომის ორგანიზაციის უნარით განისაზღვრებოდა. ოჯახის მართვა სოლიდარობის პრინციპს ემყარებოდა. ერთპიროვნული მმართველობა ისლამის გავრცელებასთან ერთად დამკვიდრდა საოჯახო ყოფაში. მიუხედავად ამისა, ოჯახის შიგნით არსებული ურთიერთობები, ასევე აღზრდის წესები და ქცევის ტიპები ტრადიციული ადათობრივი ნორმე-

ბით რეგულირდებოდა და არა შარიათით. ოჯახის ძირითადი ფორმა პატარა ოჯახი იყო. დაშვებული იყო ლევირატი. ცოლს ჰქონდა საკუთრება, რაც მისი სიკვდილის შემთხვევაში მის ნათესავებს და არა შვილებსა და ქმარს მიეკუთვნებოდათ. დაშვებული იყო გაყრა და ხელმეორედ ქორწინება. საქორწინო ურთიერთობებში აკრძალვა მხოლოდ სამი თაობის ნათესავებზე ვრცელდებოდა. სხვა მხრივ, ქორწინება დაშვებული იყო ერთი ტაიპისა და ნეკეს წარმომადგენელთა შორისაც კი ინგუშებისგან განსხვავებით, რომლებიც მკაცრ ეგზოგამიას იცავდნენ.

ქორწინების აუცილებელი ატრიბუტი იყო გარკვეული გადასახადი (კებინი), რომლის ერთ ნაწილსაც გაყრის შემთხვევაში ცოლისთვის განკუთვნილი საკუთრება (ურდო) წარმოადგენდა. კებინი შეიცავდა ფულს, საქონელს, სხვადასხვა ფასეულ ნივთებს. გავრცელებული იყო მოტაცების ჩვეულება. გარიგებით ქორწინების შემთხვევაში, ქორწილამდე დანიშნულები ერთმანეთს ერიდებოდნენ. რამდენიმე დღიან ქორწილს (ლოგზარ) საქმროს ოჯახში იხდიდნენ. პატარძალი მაყარს მოჰყავდა, სოფელში შემოსვლას თოფის სროლით აღნიშნავდნენ. პატარძალი მისთვის განკუთვნილ სპეციალურ ოთახში შეჰყავდათ, სადაც ნათესავი ქალებით გარშემორტყმული ქორწილის ბოლომდე რჩებოდა. არც საქმრო იღებდა მონაწილეობას ქორწილში. იგი მეგობრის ან ნათესავის სახლში, ზოგჯერ კი ტყეში იმალებოდა. ქორწილის შემდეგ რამდენიმე ხანი იგი მხოლოდ მალულად ღამით მიდიოდა ცოლთან. ქორწილში სტუმრები ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ ჯირითში, ცეკვაში, სიმღერაში, გონებამახვილობაში და ა.შ. ცეკვა ეზოში იმართებოდა, სადაც წრეზე სხდებოდნენ, ერთ მხარეს მამაკაცები, მეორე მხარეს ქალები. ცეკვებსაც და ქორწილსაც სპეციალურად გამოყოფილი პირი (შნალ) უძღვებოდა, ორი თანაშემწის (თხამდა) დახმარებით. ქორწილში მონაწილეობდნენ მასხარები (ჯუხურგ) და თოკზე მოსიარულენი (პელხუო). ქორწილის ბოლოს სრულდებოდა პატარძლის წყალზე გაყვანის წესი, მას თან მიჰქონდა ნამცხვრებიანი ლანგარი და წყლის სურა. წყაროსთან მისული პატარძალი ნემსით ჩხვლეტდა ნამცხვრებს და წყალში

ყრიდა, შემდეგ დოქით ამოჰქონდა. დოქის მხარზე შემოდგმისას თოფს ისროდნენ, ზოგჯერ ნამცხვრებსაც ესროდნენ. მხოლოდ ამის შემდეგ შეიძლებოდა პატარძალი ახალი ოჯახის სამეურნეო საქმიანობაში ჩაერთოთ.

პატრიარქალურ-გვაროვნული ურთიერთობები დაბადებასთან დაკავშირებულ ჩვეულებებშიც აისახა. მშობიარობის ვადის დადგომისას ქმარი სახლიდან მიდიოდა და მხოლოდ ბავშვის დაბადების შემდეგ ბრუნდებოდა. დაბრუნებული გარკვეული ხანი ცოლს არ ელაპარაკებოდა. ქალი ხშირად მამის სახლში მიდიოდა სამშობიაროდ. ვაჟიანობა უფრო მეტად უხაროდათ, ვაჟის დედას მეტი პატივით ექცეოდნენ, მისი მდგომარეობა ოჯახში მყარდებოდა. ბავშვის დაბადების აღსანიშნავად გამართულ ქეიფზე მამის ერთ-ერთი ნათესავი სახელს არქმევდა ახალდაბადებულს. ჩეჩნებში ადათის გარდა, ურთიერთობებს არეგულირებდა მასლაგათი (მედიატორთა სამართალი) და შარიათი (სასულიერო სამართალი).

ჩეჩნეთში ქრისტიანობა საქართველოდან გავრცელდა VIII საუკუნეში. დღემდე შემორჩენილია, ძველი ეკლესიებისა და ჯვრების ნაშთები (ძირითადად არლუნის ხეობაში). ქრისტიანული კულტის კვალი ზოგ ჩვეულებაშიც ჩანს. XVI საუკუნიდან ძირითად რელიგიად თანდათანობით სუნიტური ისლამი იქცა, რომელიც დალესტინიდან გავრცელდა. ისლამის მნიშვნელობა განსაკუთრებით გაიზარდა შამილის დროს. მიუხედავად ამისა, სუფიური ისლამის გავრცელებამ შესაძლებელი გახადა შენარჩუნებულიყო უძველესი რწმენა-წარმოდგენები. ყველა სოფელსა და საზოგადოებას თავისი მფარველი ღვთაება ჰყავდა. გავრცელებული იყო სხვადასხვა სახის კულტები. დაკრძალვის ჩვეულებებში შეთავსებულია მუსლიმური და ხალხური შეხედულებები. მუსლიმურია განბანვის, სასაფლაოზე წასვენების, საფლავის მოწყობის და დაკრძალვის წესი. დაკრძალვის დღეს იციან ქელებს გამართვა. დაკრძალვა ხალხმრავალია. განსაკუთრებული როლი ჰქონდა ხმით მოტირალ ქალს. მუსლიმური წესის მიხედვით მიცვალებულს გარდაცვალების დღესვე კრძალავენ. ომში მოკლულს ისევე კრძა-

ლავენ როგორც იყო, განბანისა და სუდარის გარეშე. მის საფლავზე საფლავის ქვის გარდა დროშასაც აღმართავდნენ. მიცვალებულს, როგორც წესი, მამაკაცები მიაცილებენ, ქალები პროცესიას სოფლის გარეთ აღარ მიჰყვებიან. ქვრივი ერთი წელი შავების ატარებს. დაკრძალვის მეორე დღეს იმართება დიდი ქელები. ინგუშებისა და ოსებისგან განსხვავებით, დალესტინის ხალხების მსგავსად, ჩეჩნებთან შედარებით მცირე რაოდენობის დღეები უკავშირდება გარდაცვლილთა ხსენებას.

ჩეჩნებისა და ინგუშების მუსიკალურ ფოლკლორს ახასიათებს დიატონური წყობა. ხალხური მელოდიები ჟანრულად მრავალფეროვანია: ჰეროიკულ-ეპიკური სიმღერები – ილი, ილეში, რომელსაც მამაკაცები ასრულებენ. მამაკაცთა საგუნდო სიმღერას განეკუთვნება ნაზმა (ორ და სამ ხმიანი), ქალთა სიმღერებია ეშარში, ხალხარანი, იიში. გავრცელებული საკრავებია დეცკ-ფანდური, შედაგი (სალამური), ზურნა, მაა (რქის საკრავი), ვოტა, ჟირგია, ცუზამი. ფართოდაა გავრცელებული აღმოსავლური გარმონიკა, რომელზეც სხვა ინსტრუმენტებისგან განსხვავებით, ძირითადად ქალები უკრავდნენ.

დალესტინის ხალხები

დალესტინის ავტონომიური რესპუბლიკა (დედაქალაქი მაჰაჩყალა) შედის რუსეთის ფედერაციის შემადგენლობაში. დალესტინში დაახლოებით 30 ეთნიკური და ეთნოგრაფიული ჯგუფი ცხოვრობს დამოუკიდებელი ენებითა და 70-მდე დიალექტით. მათგან ყველაზე მრავალრიცხოვანი არიან ხუნძები, დარგუელები, ყუმუხები, ლეზგები, ლაკები, თაბასარანელები, ნოლაელები.

დალესტინური ენები მრავალრიცხოვანი მონათესავე ენების ჯგუფს წარმოადგენს. იგი შედის იბერიულ-კავკასიურ ენათა ოჯახში. დალესტინური ენები სამი ქვეჯგუფისგან შედგება, ესენია: 1. ხუნძურ-ანდიურ-დიდოური, 2. ლაკურ-დარგუული და 3. ლეზგიური. ქვეჯგუფის ენები, თავის მხრივ, მოიცავენ კილოებს.

პირველ ქვეჯგუფში ხუნძურია მხოლოდ სამწერლობო ენა და იგი ასრულებს ჯგუფში სალიტერატურო ენის ფუნქციას. მეორე ჯგუფში ორივე ენა სამწერლობოა, ამასთან, დარგული დიალექტებისგან შედგება. მესამე ქვეჯგუფში შემავალი ენებიდან სამწერლობოა ლეზგიური და თაბასარანული. ამ ჯგუფის თავისებურება ისაა, რომ აქ მოქცეული ენები მნიშვნელოვნად სცილდება ლეზგიურ ნორმას.

დალესტნის ტერიტორიაზე მცხოვრები ხალხები, მიუხედავად მთელი რიგი თავისებურებებისა, შეიძლება ყოფისა და კულტურის თვალსაზრისით ზოგადად ერთად დახასიათდნენ. მსგავსია მთის სასოფლო დასახლება, სადაც სახლები ტერასულად, ერთმანეთთან მჭიდროდაა ნაგები. დალესტანში მეურნეობა ნატურალური ხასიათის იყო. დალესტნის ხალხების განსხვავებული მახასიათებელია ენდოგამიური ქორწინების არსებობა, რაც არ გვხვდება არც ერთ სხვა კავკასიელ ხალხში. ქორწინება დალესტანში დაშვებული იყო ნათესაურ ჯგუფს შიგნით, მხოლოდ ერთი დედ-მამის შვილებს შორის იკრძალებოდა. ფეოდალურ-პატრიარქალური ურთიერთობები დალესტანში არათანაბრად იყო განვითარებული სხვადასხვა რეგიონში. დალესტნის ტერიტორიაზე არსებობდა რიგი ფეოდალური სამფლობელოები, რომელთაც განაგებდნენ შამხლები, ხანები, უნმიები და სხვ. ფეოდალური იერარქიის კიბეზე უფრო დაბალ საფეხურს ბეკები, უფრო ქვევით ჩანკები წარმოადგენდნენ. სასულიერო ნოდების წარმომადგენლები იყვნენ ყადი, მოლა და სხვ. დამოკიდებული ფენა იყო გლეხები: უზდენები, ჩაგარები და რაიატები (ყმები) და მონები. გვარი (თუხუმი) არ წარმოადგენდა სამეურნეო თვალსაზრისით ერთიან კოლექტივს. მთელ დალესტანში განსახლების ტერიტორიული პრინციპი იყო გავრცელებული და სამეურნეო-პოლიტიკურ ერთეულს სასოფლო თემი (ჯამაათი) წარმოადგენდა. ჯამაათი რამდენიმე თუხუმისგან ან რამდენიმე წვრილი დასახლებული პუნქტისგან შედგებოდა. დიდი ოჯახი დალესტნის რუსეთთან შეერთების დროისთვის უკვე აღარ არსებობდა. მცირე ოჯახი პატრიარქალური იყო. დალესტნის ბარში განვითარებული იყო მინათ-

მოქმედება, მთაში მესაქონლეობა. კარგად იყო განვითარებული ხელოსნობის დარგები: სამჭედლო და საიუველირო საქმე, ხალიჩების ქსოვა, ნაბდებისა და კავკასიური მაუდის დამზადება და ხეზე მხატვრული ჭრა. დალესტნელთა ყოფა შარიათითა და ადათით რეგულირდებოდა. მუსლიმანური სალოცავების გარდა დალესტნის ტერიტორიაზე შემორჩენილია ადრე ფეოდალური ხანის ქართული მართლმადიდებლური ეკლესიები.

ხუნძეპი

ხუნძების თვითსახელწოდებაა მაარულალ. ისინი დალესტნის ყველაზე დიდ ეთნიკურ ჯგუფს ქმნიან. მათ მუსლიმანობა XI საუკუნისთვის არაბთა გავლენით მიიღეს და XIII საუკუნეში ოქროს ურდოს ექვემდებარებოდნენ. კავკასიონის მაღალმთიანეთის დაბლობებზე მათ დააარსეს სახანო, რომელიც რუსეთის პროტექტორატის ქვეშ მოექცა XIX საუკუნეში. ავარიის სახანოს დალესტნის სხვა გაერთიანებებთან შედარებით ყველაზე ახლო ურთიერთობა ჰქონდა საქართველოსთან. ჯერ კიდევ VIII-XIV სს. დალესტანში გავრცელდა ქართული კულტურა, ქართული ანბანის საფუძველზე შეიქმნა ხუნძური ენის პირველი წერილობითი ძეგლი. ხუნძეთში დღემდეა შემორჩენილი ქართული მონასტრების ნაშთები. ხუნძები მნიშვნელოვან როლს ასრულებდნენ მიურიდისტულ მოძრაობაში და რუსეთის კავკასიური დაპყრობების წინააღმდეგ ბრძოლაში.

ხუნძების სოფლები მთის მჭიდრო დასახლებას წარმოადგენს. სახლები ერთმანეთთან მიჯრითაა ნაგები ისე, რომ ერთის სახურავი მეორე სახლის ეზოა. განაპირა სახლები ისე იყო ნაშენი, რომ სოფლის გარშემო შემოვლებულ კედელს წარმოადგენდნენ, საომარი კოშკებით, რომლებიც ამავე დროს საგუშაგო კოშკებიც იყო. კოშკები ექვს-შვიდ სართულიანი იყო. საცხოვრებელი სახლი წარმოადგენდა გაუთლელი ქვებით ნაგებ ოთხკუთხა ნაგებობას ბრტყელი გადახურვით, შესადუღებელ მასალად მიწის ხს-

ნარი გამოიყენებოდა. სახლი ან ფუნდამენტზე ან კლდოვან გრუნტზე შენდებოდა. სახურავი ბანური იყო, რომელსაც ყოველი წვიმის შემდეგ ტკეპნა სჭირდებოდა. ქვედა სართული სამეურნეო დანიშნულების იყო, აქვე იყო განთავსებული ზამთარში საცხოვრებლად გამიზნული ოთახი. მეორე სართულზე, სადაც ერთიდან სამამდე საცხოვრებელი ოთახი იყო, გარეთა კიბით ადიოდნენ. ოთახების კარები გამოდიოდა გალერეაში, სადაც ჩვეულებრივ ხის ტახტი და რამდენიმე ხის სკამი იდგა. სამოთახიან სახლში შუა ოთახი დერეფნის როლს ასრულებდა, მის შიდა კედელთან მარცვლეულის სათავსი იდგა. გვერდითა კედლებს გაუყვებოდა ჭურჭლის თაროები და სხვა სათავსები, ზედა თაროზე სადღესასწაულო ჭურჭელს აწყობდნენ. მისაღები ოთახი ხალჩებით და იარაღით იყო მორთული. ერთ კედელთან იყო მიდგმული ტახტები სტუმრისა და თავად ოჯახის უფროსისთვის. კერა ჩვეულებრივ ცენტრში იყო მოთავსებული და ოთახს ყოფდა მარჯვენა მამაკაცების, მარცხენა ქალების, შიდა ბავშვების და წინა შეშისა და ფიჩხის დასაწყობ მხარეებად.

ხუნძი მამაკაცის ტრადიციული ტანსაცმელი იყო ტუნიკისებრი პერანგი, შარვალი, ჩოხა-ახალუხი, ნაბადი და მოსასხამი ქურქი, რომელსაც საყელო და ვიწრო ცრუ სახელოები ჰქონდა, თავსაბურავად — ფაფახი. თავისებურია ხუნძი მამაკაცის ქურქი. ქალის კოსტუმი შედგებოდა ტუნიკისებრი კაბა-პერანგისგან (გორდე), რომელსაც ქამრით ატარებდნენ. ქალის თავსაბურავი იყო ჩიხტი (ჩუხტო), რომელსაც მოსახვევით იკრავდნენ. ზოგან ჩიხტს შუბლის მხარეს ჰქონდა ლითონის მოსართავეები.

ხუნძების ძირითად სამეურნეო დარგს მესაქონლეობა წარმოადგენდა. ძირითადად მისდევდნენ მეცხვარეობას, ასევე ჰყავდათ მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, მცირე რაოდენობით ცხენი. განვითარებული იყო ხელოსნობა. ამუშავებდნენ ლითონს. ამზადებდნენ ხანჯლებს, ვერცხლის და სპილენძის ჭურჭელს, ქამრებს, ვერცხლის საიუველირო ნაწარმს, კეთდებოდა გრავიურა, ხევადი, ხეზე ვერცხლის ან სპილენძის მავთულით ინკრუსტაცია. იცოდნენ ხისა და ლითონის ჭედვა, იარაღის მოვერცხლვა, სპილოს ძე-

ლით, ოქროს ჭედურობით, ღრმა გრავიურითა და სევადით მორთვა. განვითარებული იყო ვაჭრობა და სეზონური მუშაობა.

ხუნძებმა შეინარჩუნეს ტრადიციული სასოფლო თემი, სასოფლო კრება და უხუცესთა საბჭო. სასოფლო თემი (ბო) მოიცავდა რამდენიმე ნათესაურ ჯგუფს თუხუმს, კიბილს (ძირი). სასოფლო თემის წევრები თანასწორუფლებიანად ითვლებოდნენ. შენარჩუნებული იყო სათემო საკუთრება საძოვრებზე, სათიბებსა და მინდვრებზე. ხელისუფლების უმაღლეს ორგანოდ სასოფლო კრება (ჯამაათი) ითვლებოდა. საკმაო გავლენას ფლობდნენ ბეგები და ხანები, ასევე მუსლიმი სასულიერო პირები (ყადები და დიბირები). მათი ძალაუფლების ეკონომიკურ საფუძველს ვაკუფები წარმოადგენდნენ.

ხუნძებთან ქორწინება ჩვეულებრივ სოფელში ნათესაური ჯგუფის შიგნით ხდებოდა. აკრძალვა მხოლოდ ღვიძლ ძმებთან და დებთან ქორწინებას შეეხებოდა. ზოგ რაიონში იცოდნენ მცირეწლოვანთა დანიშვნა. ნიშნობისას ვაჟის მამა საპატარძლოს მშობლებთან პატივსაცემ ნათესავეებს გზავნიდა. მაჭანკლებს საზეიმოდ მიჰქონდათ ლანგრით მრგვალი პური ყველით და ტკბილეული. მათ საპატარძლოს დედა მასპინძლობდა. ნიშნობის დარღვევა სისხლის აღების საფუძველი შეიძლებოდა გამხდარიყო. ქორწინებზე პატიჟებდნენ მთელ სოფელს. ქორწინის დღე სიძის ერთ-ერთი ამხანაგის სახლში აღინიშნებოდა. ირჩეოდა ცერემონიის გამგებელი. ის ჩვეულებრივ სიძის რომელიმე ამხანაგი იყო. მეორე დღეს დღესასწაული სიძის სახლში გადაინაცვლებდა, სადაც მეგობარი გოგონების თანხლებით გადავიდოდა პატარძალი. მას დედამთილი ხვდებოდა, რაიმე საჩუქარს გადასცემდა და სახლში შესვლას სთხოვდა. მასვე შეჰყავდა პატარძალი მისთვის სპეციალურად მომზადებულ ოთახში, აქ რჩებოდა იგი თავის მეგობრებთან ერთად ქორწინის ბოლომდე. პატარძალს სახე დაფარული ჰქონდა. მამამთილს და მამლებს არ ჰქონდათ მის ოთახში შესვლის უფლება. ქორწინის მანძილზე სიძე მეგობრების გარემოცვაში უნდა ყოფილიყო, მას მეთვალყურეობდნენ „მოტაცების“ აღსაკვეთად. მის „მოტაცებას“ ნათესავეები ცდი-

ლობდნენ, რათა თავიანთ სახლში გაეგრძელებინათ ქორწილი, ხშირად სიძეს ქალები, პატარძლის მეგობრები იტაცებდნენ და გამოსასყიდს ითხოვდნენ. ჩვეულების მიხედვით სიძეს წინააღმდეგობა არ უნდა გაენია „მომტაცებლებისთვის“. წვეულების შემდეგ ყველანი გამოდიოდნენ მოედანზე მუსიკის (ზურნისა და დოლის) თანხლებით საცეკვაოდ. ახალდაქორწინებულები ერთი წელი ან პირველი ბავშვის დაბადებამდე სიძის მშობლებთან ცხოვრობდნენ, შემდეგ შესაძლებლობის ფარგლებში მათ გამოუყოფდნენ სახლს, მიწის ნაკვეთს, საქონელს და სხვ. ოჯახში ყველაზე დიდ სიხარულს ვაჟის დაბადება წარმოადგენდა. პირველი მშობიარობის წინ ქალი მიდიოდა თავისი მშობლების სახლში, სადაც 20-30 დღე რჩებოდა. მომდევნო მშობიარობისას უკვე ქმრის სახლში რჩებოდა, მაგრამ ქმარი მიდიოდა სახლიდან. მშობიარეს დედა ეხმარებოდა. ბავშვის დაბადებას თოფის სროლით აღნიშნავდნენ. კლავდნენ ცხვარს, ნათესავებს უმასპინძლებოდნენ და ერთად არჩევდნენ ბავშვის სახელს. ქალის როლი საზოგადოებრივ ცხოვრებაში უმნიშვნელო იყო. იგი არ მონაწილეობდა კრებებში, დღესასწაულებზე. ოჯახი მკაცრად პატრიარქალური იყო. ქმარი განაგებდა ყველაფერს, შვილების ბედის ჩათვლით. მისი საკუთრება იყო მთელი ქონება, თუ ოჯახს საშუალება ჰქონდა იგი ცალკე ოთახში ცხოვრობდა, ქალები და ბავშვები კი ერთად. ვაჟები დედასთან ცხოვრობდნენ სრულწლოვანებამდე, ე. ი. 15 წლამდე, შემდეგ გადადიოდნენ მამის კუთხეში.

საბჭოთა პერიოდში ხუნძებად იწოდებოდნენ ანდიურ-დიდოური (ცეზური) მოდგმის ხალხები, რომლებიც შედგებიან ანდიელების (საკუთარი სახელი ყვანალი), ბოთლიხელების, ლოდობერიელების, ჭამალალების, ბაგულალების, ტინდიელების, კარატელების, ახვახელების, დიდოელების, ხვარშიელების, ჰუნზიბელების, არჩიბელებისგან, თუმცა მათი ენა ლეზგურ ჯგუფს განეკუთვნება. ეს ხალხები ეთნიკურად ენათესავებიან ხუნძებს, მათთვის დამახასიათებელია საერთო ტერიტორია, საერთო ენა (ე.წ. თემის ენა – ბოლმან, რომელიც საფუძვლად დაედო ხუნძურ სალიტერატურო ენას), ყოფისა და კულტურის მსგავსება. თუმ-

ცა ანდიურ-დიდოური ხალხებისა და არჩიბელების სახლში სალ-აპარაკო ენა განსხვავებულია და ისინი ინარჩუნებენ მატერი-ალური და სულიერი კულტურის გარკვეულ თავისებურებებს. მათი სამეურნეო საქმიანობა მსგავსია, ზოგიერთი სპეციფიკური მახასიათებლის გამოკლებით. მაგალითად, ანდიელები აწარმოებენ შავი აბრეშუმისებრი მატყლის ნაბდებს, ასევე მარილს; ბოთლიხელები განთქმული არიან მეთუნეობით.

არსებობს განსხვავებები საცხოვრებლის ტიპებშიც. ბევრ დასახლებაში გვხვდება ქართული წარმომავლობის საგნები საცხოვრებლის შიდა მონყობილობისთვის, ასევე ქართულის მსგავსი სამშენებლო ელემენტები (მაგ., ყავრით გადახურვა და სხვ.). ანდიელების სახლს ქვის ლობით შემოსაზღვრული ეზო აქვს, ეზოშია განთავსებული ბოსელი, ბელელი და სხვ. აქვე იდება შეშა, თივა. საცხოვრებელ სახლს აქვს გალერეა და კედლის კერა. დიდოელებთან გვხვდება მთის ფერდობში შეჭრილი მაღალი სახლები ორფერდა გადახურვით, სადაც ცვედა სართული საქონლის სადგომად გამოიყენება, მეორე თივის სათავსოდ, ზედა სართული კი საცხოვრებლად. არჩიბელების საცხოვრებელში მეორე სართული ზამთრის საცხოვრებელი იყო, რომლის ბუნებრივ დამატბობლად პირველ სართულზე განთავსებული ბოსელი იქცეოდა. ზამთრის საცხოვრებელი ძალიან ბნელი და დაბალი იყო, თბებოდა შუა ცეცხლით, აქვე მზადდებოდა საჭმელი, თუ სახლი სამსართულიანი იყო მესამე სართული საზაფხულო საცხოვრებელი იყო. ბოთლიხელებთან ბელელი სახლის გარეთ იყო განთავსებული და სპეციალურ ქვის კედლებზე ან შემადლებაზე იდგმებოდა. ბაგულალების ტრადიციული სახლი ერთსართულიან ნაგებობას წარმოადგენდა, რომელსაც ხუნძური სახლისგან განსხვავებით ეზო ჰქონდა. ეზოში იდგა ბოსელი, ბელელი და სხვა სამეურნეო ნაგებობები, ზოგჯერ ბელელი სახლის სახურავზე აჰქონდათ. ზოგიერთ სოფელში საომარი კოშკების გარდა, აშენებდნენ განსაკუთრებულ სწორკუთხა, ორსართულიან სიმაგრეებს (ხალა), რომლებსაც ერთი გასასვლელი ჰქონდა და წყალი თიხის მილებით მიეწოდებოდა. კარატაელთა საცხოვრებელი ერთსართულიანი, ქვის შენობა იყო, მიწისქვეშა

ბოსლით. სხვადასხვა ჯგუფებს ახასიათებდათ თავისებურებები ტანსაცმელში: მაგ., ბაგულაღელი ქალების ჩიხტი ვერცხლის სასაფეთქლებიანი იყო, არჩიბელი ქალების ჩიხტს ვერცხლის მონეტები ამშვენებდა, ბოთლიხელები ე.წ. რქიან ჩიხტს ატარებდნენ, დიდოელ ქაღალს გამოარჩევდა დიდი საყურეები საკიდებით. თუმცა თანდათან ლოკალური თავისებურებები გაქრა და დღეს ტრადიციული ტანსაცმელი ყოფაში აღარ გამოიყენება. შეიცვალა საცხოვრებლის ტიპიც: თანამედროვე სახლი ორსართულიანია აივნით, სამეურნეო ნაგებობების ზომა შემცირდა და საცხოვრებელთან ერთად ერთ კომპლექსში მოექცა.

ლაკები

ლაკების თვითსახელწოდებაა ლაკ, უფრო ადრინდელი ლაზი-ყუმუხ. ლაკები ჩრდილო-აღმოსავლეთ კავკასიის ინდიგენურ მოსახლეობას წარმოადგენს. ისინი ძირითადად ცხოვრობენ ცენტრალური დაღესტნის ტერიტორიაზე. ლაკების ენაა ლაკური. სუნიტი მუსლიმანები არიან. XIV საუკუნიდან ლაზი-ყუმუხთა ხაკანატი შედარებით დამოუკიდებელი ისლამური ცენტრი იყო მაღალი კულტურით. იგი დასუსტდა და საბოლოოდ დაიშალა XVII საუკუნეში. XIX საუკუნის დასაწყისში ლაკთა ტერიტორია რუსეთის გამგებლობის ქვეშ მოექცა. ლაკები თავდაპირველად ნებაყოფლობით, მოგვიანებით კი იძულებით იქნენ ჩამოსახლებული ცენტრალური დაღესტნის დაბლობებში. ლაკების მატერიალური და სულიერი კულტურა დაღესტნის სხვა ხალხების კულტურის მსგავსია.

ლაკებთან დიდხანს შენარჩუნდა გვაროვნულ-თემობრივი ურთიერთობები. გვარი — თოხუმი, შედგებოდა ერთი ან რამდენიმე კულისგან (გვარი ვინრო მნიშვნელობით). კული თავის მხრივ პატრონიმეობად (უსურსუ) იყოფოდა. ეს იყო მცირე ოჯახების ჯგუფი, რომელთაგან თითოეულს ცალკე მეურნეობა ჰქონდა, ერთმანეთის ახლო ნათესავები იყვნენ, ახლოს ცხოვრობდნენ და მუდმივ ურთიერთობაში იყვნენ.

ლაკური სოფელი (შარ), იყოფოდა უბნებად (მახლა ან ჟამი-ატ). თითოეულ მახლას, თავისი მეჩეთი, სასაფლაო და მამაკაცთა თავშეყრის ადგილი (კურჩა) ჰქონდა, ჰყავდა თავისი უხუცესი (ვაკილ). სოფელს ჩვეულებრივ ჰქონდა სოფლის ქვევით მდებარე წყარო. ბევრ სოფელს ჰქონდა მრგვალი, ხელოვნური ტბორი, რომელიც წვიმის წყლით ივსებოდა და საქონლის დასარწყლულე-ბლად, ზაფხულში კი ბავშვების საჭყუმპალაოდ გამოიყენებოდა. ლაკების საცხოვრებელი სახლი მცირედ განსხვავდება დაღესტნის სხვა ხალხების სახლებისგან. იგი ორსართულიანია, მეორე სართულზე აუცილებელი გალერეით, ბრტყელი გადახურვით, პატარა შიდა ეზოთი. სახლის შესასვლელთან კედელში ატანდნენ ქვას სახლის აშენების თარიღითა და არაბულ ენაზე შესრულებული რელიგიური წარწერით. სახლის შესასვლელში ჰკიდებდნენ ხარის რქებს. პირველი სართულის ნაწილი, ძველად კი მთელი სართული საქონლისთვის იყო განკუთვნილი, მოგვიანებით მან სამეურნეო დანიშნულება შეიძინა. დღეს საცხოვრებლად გამოიყენება. მეორე სართულზე ეზოდან ადიოდა ხის კიბე. ერთ-სართულიანი მინაშენების სახურავი დამატებით ეზოებად გამოიყენებოდა, აქ ისხდნენ, მუშაობდნენ, ზაფხულში კი ეძინათ კიდევ. მეორე სართულის სახურავზე ზაფხულში ნეხვს ფენდნენ გასაშრობად. ერთ-ერთ ოთახში კედელთან კეთდებოდა ნახევარმეტრიანი ამაღლება, რომელიც იატაკთან ერთად ხალიჩებით იფინებოდა. მასზე ეძინათ და ჭამდნენ ბალიშებზე ფეხმორთხმით მსხდომნი. ხის მასალის სიმცირის გამო მეორე სართულის იატაკიც თიხატკეპნილი იყო. საცხოვრებელი ოთახის კედლები ხალიჩებით და იარაღით იყო მორთული. ოთახის გასანათებლად იყენებდნენ კვარს, ან ქონისა და ნავთის სანათურებს, მოგვიანებით ნავთის ლამპებს.

მამაკაცის ტრადიციული ტანსაცმლის რამდენიმე ელემენტი, კერძოდ ნაქსოვი ფეხსაცმელი, ფაფახი და ქამარი დიდხანს შემორჩა ყოფაში. ქალების ტრადიციული კოსტიუმი შედგება თეთრი აბრეშუმის მკერდზე ღრმაჭრილიანი, გრძელი კაბისაგან, რომელსაც გრძელი, მთელ სიგრძეზე ჩაჭრილი სახელოები ჰქონდა. ასეთი

კაბის შიგნით ატარებენ იგივე ნაჭრის კოფთას დამდგარი საყელო-
თი და შარვალს. თავზე იხურავდნენ დიდ მოქარგულ მოსახვევებს.
ქალები და ბავშვები ატარებდნენ ცრუ სახელოებიან, მოკლე, ცხ-
ვრის ტყავის ქურქებს. ბავშვებს აცმევდნენ ასევე ფერადი ნაჭრე-
ბის ნაკუნებისგან შეკერილ ქურქებს, რომლებსაც ზურგსა და მხრე-
ბზე ვერცხლის მონეტები ჰქონდათ მიკერებული.

ლაკების საკვები ძირითადად რძისა და ხორცის პროდუქტებ-
ისგან და ცომეულისგან შედგებოდა, მოგვიანებით დაემატა
რაციონს კარტოფილი და სხვა ბოსტნეული.

ლაკების ძირითადი საქმიანობა გადარეკვითი მესაქონლეო-
ბა (უმთავრესად მომთაბარე მეცხვარეობა, ასევე მსხვილფეხა
რქოსანი საქონლისა და ცხენების მოშენება) იყო. მიწათმოქმედე-
ბას დაბლობ რაიონებში მისდევდნენ და მას დამხმარე დარგის
მნიშვნელობა ჰქონდა. დაკავებული იყვნენ ასევე მეფუტკრეო-
ბით. განვითარებული იყო ხელოსნობა (საიუველირო საქმე,
ლითონის, ქვის, ტყავის დამუშავება, მეთუნეობა). გავრცელებუ-
ლი იყო ხელოსნების საშოვარზე სიარული და ვაჭრობა. გადაადგ-
ილების საშუალებად გამოიყენებოდა ურემი, ცხენი, ვირი.

ლაკების საქორწინო ჩვეულებები დაღესტნის სხვა ხალხების
მსგავსი იყო. ლაკები უპირატესობას ანიჭებდნენ ენდოგამიურ
ქორწინებას. საპატარძლოსთან გზავნიდნენ სასიძოს დედას, დას
ან სხვა ნათესავ ქალს, თანხმობის მიღების შემთხვევაში საბოლოო
შეთანხმებისთვის მამაკაცები მიდიოდნენ. მთავარი საკითხი ყალ-
იმის რაოდენობის განსაზღვრა იყო. ზოგჯერ ნიშნობიდან ქორ-
წილამდე ერთი-ორი წელი გადიოდა. სასიძოს ეკრძალებოდა ქორ-
წილამდე საპატარძლოს ნახვა და მასთან საუბარი. ქორწილამდე
40 დღით ადრე სასიძო უგზავნიდა საპატარძლოს საქორწილო
კაბას, ბეჭდებს და სხვა ნივთებს, სამაგიეროდ იღებდა ქისას, ცხ-
ვირსახოცს და ა.შ. ქორწილი წვეულებით იწყებოდა, რომელსაც
სასიძოს პატივისცემად ერთ-ერთი მისი მეგობარი მართავდა. სა-
ლამოს სასიძო სტუმრებითურთ სახლში ბრუნდებოდა და იქ იმა-
რთებოდა ცეკვები. სასიძო მხიარულებაში არ მონაწილეობდა და
თამადასა და საპატიო სტუმრებთან ერთად სუფრასთან იჯდა.

ხელისმომკიდები ჯოხის მხარზე დარტყმით ირჩევდნენ მაყარს.
მაყარი მუსიკის თანხლებით მიდიოდა პატარძლის სახლში და მის
გამოსვლას ელოდებოდა. პატარძალი არ ჩქარობდა საქმროს სახ-
ლში წასვლას. ბოლოს თეთრ ტანსაცმელში გამოწყობილი და-
ფარულსახიანი პატარძალი, მეგობარი გოგონებისა და ნათესავი
მამაკაცების თანხლებით გამოდიოდა მშობლების სახლიდან. მა-
ყარი მას მუსიკით ეგებებოდა და მიჰყავდათ საქმროს სახლში. იქ
მისულებს შესასვლელში ხვდებოდათ დიდი კოცონი, რომლის
გვერდის ავლითაც შედიოდა პატარძალი სახლში. მას შეჰყვებოდ-
ნენ ქალები და გოგონები, თანმხლები მამაკაცები საქმროს ეზო-
ში არ შედიოდნენ. პატარძალს ხვდებიან საქმროს მშობლები,
ახედებენ სარკეში და დედამთილი კოცნის შუბლზე. სახლში შესვ-
ლისას პატარძალს გადასცემენ საჩუქრებს. იგი შეჰყავთ ოთახში,
სადაც ფარდის უკან დამრიგებელ ნათესავ ხნიერ ქალთან ერ-
თად რჩება. პატარძლის მაყარი მისი მშობლების სახლში ბრუნ-
დება, საქმროს მხარე კი აგრძელებს ქეიფს საქმროს სახლში.
შუალამისთვის პატარძალთან მოდის საქმრო მეგობრის თანხ-
ლებით. საქმრო-პატარძალი, მისი ნათესავი ქალი და საქმროს
მეგობარი სვამდნენ ერთ ბოთლ ტკბილ ღვინოს, რის შემდეგაც
წვეუ-პატარძალს მარტო ტოვებდნენ. ქორწილი ორი-სამი დღე
გრძელდებოდა. შემდეგ პატარძალი გაჰყავდათ წყაროზე წყლის
მოსატანდ. მისი თანმხლები ქალი ტკბილეულით უმასპინძლდე-
ბოდა ახალგაზრდებს, რომლებიც ცდილობდნენ ხელი შეეშალათ
პატარძლისთვის წყლის აღებაში. სახლში დაბრუნებული პა-
ტარძალი წყალს პირველად ქმარს ასმევდა. ამ რიტუალის შეს-
რულების შემდეგ პატარძალი ერთგებოდა ოჯახის სამეურნეო
საქმიანობაში. მშობიარობის მოახლოებისას მომავალი დედის
უახლოესი ნათესავები ჩვილისათვის ამზადებდნენ აკვანს, საბ-
ნებს და სხვა აუცილებელ ნივთებს. მშობიარეს ეხმარებოდა ბები-
აქალი, რომელსაც საფასურს ხორბლით უხდიდნენ. მშობიარო-
ბის გასაიოლებლად იცოდნენ მელოგინის მეჩეთიდან მოტანილი
თივით შებოღვა, შელოცვილი წყლის მიცემა. ბავშვის დაბადე-
ბიდან მეშვიდე დღეს ახალდებადებულის მშობლები წვეულებას

მართავდნენ. ამ დღეს არქმევდა ბავშვს სახელს მოლა. ორიდან შვიდ წლამდე სრულდებოდა წინადაცვეთის რიტუალი.

გავრცელებული იყო სისხლის ალების ჩვეულება. მკვლელობის შემთხვევაში, პირველ ყოვლისა, უხუცესი ცდილობდა დაეთანხმებინა დაზარალებული მხარე აელო სისხლის საზღაური. თუ შერიგება ვერ შედგებოდა, მაშინ მკვლელს გადასცემდნენ დაზარალებულ გვარს. მოგვიანებით დაწესდა მკვლელის 5-7 წლით სოფლიდან გასახლება, ამ პერიოდში დაზარალებულებს შეეძლოთ შური ეძიათ ისე, რომ მათ პასუხს არ მოკითხავდნენ. ამ დროის გასვლის შემდეგ კი მკვლელი დაბრუნდებოდა სოფელში და ხანთან გამოცხადდებოდა, რომელიც შეკრებდა მოკლულის ნათესავებს, დაანახებდა მათ ზურგით მდგარ მკვლელს და გამოაცხადებდა მას ხელშეუხებლად, რის შემდეგაც შურისძიება წყდებოდა. ზოგჯერ მკვლელი მოკლულის დედასთან მივიდოდა მალულად, თეთრ გადასაფარებელმობხვეული და იძულებით ძუძუზე კბილს დაადგამდა, რითაც იგი მოკლულის ძუძუმტე ხდებოდა და მისი მოკვლა აღარ შეიძლებოდა. სისხლის ალება დაჭრის შემთხვევაშიც სავალდებულო იყო. საზღაური სხვადასხვა იყო იმის მიხედვით თუ რა იარაღი იქნებოდა გამოყენებული და რა სახის იქნებოდა ჭრილობა. მტკიცე იყო სტუმარმასპინძლობის ჩვეულებები და ურთიერთდახმარების (მარშა) ვალდებულებები.

ლაკები სუნიტი მუსლიმანები არიან. ისლამი მათ შორის არაბების გავლენით გავრცელდა, საბოლოოდ ფეხი XIII-XIV საუკუნეებში მოიკიდა. წინარეისლამური წარმოდგენებიდან შემორჩენილია გარკვეული კვალი. კერძოდ, ღმერთი აღინიშნება სიტყვით „ზალუ“ სიტყვასიტყვით ბატონი. შემორჩენილია გაზაფხულზე პირველი ხნულის გაჭრის აღნიშვნის დღესასწაული (ხარას შავუ — სახვნელად გასვლა), მოსავლის ალების წინ „პურის ალების“ დღესასწაული (კურნიესა), შემოდგომაზე, ცხვრის პარსვის დაწყების წინ დღესასწაულის გამართვა. საგაზაფხულო დღესასწაულების დროს იცოდნენ „ქვების ომის“ გამართვა, რომელშიც მოზარდების გარდა ზოგჯერ უფროსებიც მონაწილეობდნენ. მართავდნენ დოლს. ერთმანეთს ეჯიბრებოდნენ ქვების სროლა-

ში, სიმძიმის აწევაში, ხტუნვა-სირბილში, ჭიდაობაში, ხის ხმლებით ფარიკაობაში, ზოგი სოფელი განთქმული იყო ბაგირზე მოსიარულეებითა და აკრობატებით, თამაშობდნენ ჭადრაკის ნაირსახეობას.

ძველი ეპიკური ჟანრის ფოლკლორული ნაწარმოებებიდან აღსანიშნავია ლაკური „ფარტუ ფატიმა“. გავრცელებული იყო ხალხური მომღერალ-მუსიკოსის (აშუკი) ხელოვნება. მუსიკალურ ინსტრუმენტებზე (ჩონგური, ზურნა, დოლი, დაირა, თარი, ქამანჩი, და სხვ.) ძირითადად მამაკაცები უკრავდნენ.

დარგუელები

დარგუელები (თვითსახელწოდებაა დარგან) ყოფილა და კულტურით მონათესავე ხაიდაყებსა (საკუთარი სახელი ხაიდაყ) და კუბაჩელებთან (საკუთარი სახელი ურბუგან) ერთად რიცხოვნებით მეორე ხალხია დაღესტანში. მათი სალიტერატურო და სამწერლობო ენა დარგუელია, თუმცა სამივე ჯგუფი ლაპარაკობს დიალექტზე. XIX საუკუნის პირველ ნახევრამდე დარგუელები თავისუფალ თემებად ცხოვრობდნენ და ხაიდაყის უწმიას ემორჩილებოდნენ. მოსახლეობის ძირითად მასას თავისუფალი მეთემეები (უზდენები) შეადგენდნენ, ჰყავდათ ყმები (რაიათი) და მონებიც (ყული).

დარგუელთა დასახლება რიცხოვრივად სხვადასხვა იყო (იყო როგორც 100 კომლამდე, ისე 700-ზე მეტკომლიანი სოფლებიც). სოფელი ზღვის დონიდან რაც უფრო მაღლა მდებარეობდა, მით უფრო მჭიდროდ იყო დასახლებული და საფეხურებრივი, ამფითეატრისებური დაგეგმარება ჰქონდა. სახლები ერთმანეთზე იყო მიდგმული და ქვედა სახლის სახურავი ზედა სახლის ეზოს ფუნქციას ასრულებდა. სახლები ჩვეულებრივ ორ-ოთხ, ან ზოგჯერ ექვს სართულიანები იყო. დაბლობში ფასადით ეზოსკენ მიქცეული სახლები ერთსართულიანი იყო. სოფლებს ჰქონდა წყარო და მასთან მიმდებარე პატარა მოედნები. ზოგ სოფელს საერთო მოხ-

მარების საცხოობი ღუმელიც ჰქონდა, რომელიც ქალთა თავშეყრის ადგილი იყო. სახლებს ქვის ან გამოუნვაკი აგურისგან აშენებდნენ და თიხის ხსნარით ადულაბებდნენ. იცოდნენ მშრალი ნყობით აგებაც. იატაკი თიხატკეპნილი, იშვიათად ხის იყო. სახლს ფასადის მხარეს გაღერეა ან ღია აივანი ჰქონდა. რამდენიმე სართულიან სახლებში საცხოვრებლად ჩვეულებრივ ზედა სართულები გამოიყენებოდა, ქვედას კი საჯინიბოს, ბოსლის ან სხვა სამეურნეო დანიშნულება ჰქონდა. ზოგ რაიონში ბოსელს სახლისგან მოშორებით აშენებდნენ. დაბლობ რაიონებში ოთახები სიგრძეზე იყო განლაგებული ერთმანეთის მიყოლებით და თითოეულს ცალკე გასასვლელი ჰქონდა აივანზე. იშვიათად ოთახები ერთმანეთს დამატებითი კართაც უკავშირდებოდა. მთიან რაიონებში ოთახების განლაგება ფერდობის თავისებურებებს შეესატყვისებოდა და შეიძლებოდა ოთახი ხუთკუთხა, ან მრგვალკუთხეებიანიც ყოფილიყო. ოთახები მორთული იყო ხალიჩებით, ხელოსნური ნაწარმით და სხვ.

დარგუელი მამაკაცის ტანსაცმელი ზოგად კავკასიური ტიპისაა (ჩოხა-ახალუხი, წინდები). ტრადიციული ტანსაცმლის ელემენტებიდან დღემდე გამოიყენება ფაფახები, ნაბდები, ნაქსოვი ორნამენტური წინდები, ცხვრის უმკლავებო და ცრუმკლავიანი ტყაპუჭები ქალებისთვის და მამაკაცებისთვის, ქალის ტუნიკისმაგვარი კაბა, ქალისა და მამაკაცის შარვალი და ქალის თავსაკრავები.

დარგუელთა საკვები დაღესტნის სხვა ხალხების მსგავსია. ყველაზე გავრცელებული ცხელი კერძებია ხორცის წვნიანი და ხინკალი. რაციონი შედგებოდა ხორცისა და რძის პროდუქტებისგან (ერბო, კარაქი, ცხვრის ყველი), გამოიყენებოდა ღუმის ქონი. მოგვიანებით დაემატა კარტოფილი და ბოსტნეული. ტკბილეულიდან ტრადიციულია თაფლით, შაქრითა და კარაქით შეზავებული დანაყილი სელის მარცვლები.

დარგუელები ტრადიციულად მესაქონლე ხალხი იყო. მისდევდნენ გადარეკვით მესაქონლეობას. ჰყავდათ ცხვარი, მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი, ცხენები, ჯორები, ვირები. განვითარებული იყო მცირე მასშტაბის მთური ტერასული მიწათმოქმედე-

ბა. იცოდნენ მინის განოციერება. მინას ამუშავებდნენ გუთნითა (გუთან) და კავით (დურაზ). მოჰყავდათ მარცვლეული კულტურები: ხორბალი, სიმინდი, ქერი. არსებობდა ურთიერთდახმარების ფორმები (ბულხა). თითქმის არ იცნობდნენ მებოსტნეობას. განვითარებული იყო ხელოსნობა. ზოგიერთ სოფელში მამაკაცები მხოლოდ ხელოსნობას, კერძოდ ლითონის დამუშავებას მისდევდნენ. ამზადებდნენ ოქროს, ვერცხლისა და სპილენძის სამკაულებს და ნივთებს. განვითარებული იყო აგრეთვე ხეზე და ქვაზე კვეთა, ქეჩის დამზადება.

დარგუელებმა დიდხანს შეინარჩუნეს დიდი ოჯახის სტრუქტურა, სოფლის საბჭო, უხუცესთა საბჭო. დარგუელი სოფელი წარმოადგენდა სასოფლო თემს, რომელიც იყოფოდა დიდ და მცირე ნათესაურ ჯგუფებად (თოხუმები და ჟინსები). საერთო სათემო საკუთრებაში იყო საძოვრები, ტყეები, ნყლები და სხვა. ჟინსების საერთო საკუთრებაში იყო მარცვლეულის საშრობი ქურა, ზოგჯერ წყლის წისქვილებიც. თოხუმების და ჟინსების წევრები ერთად ამუშავებდნენ მიწებს. ქალები მონაწილეობას არ იღებდნენ საზოგადოებრივ საქმიანობაში, საერთო სასოფლო დღესასწაულებზე ქალებს არ ჰქონდათ უფლება დალაპარაკებოდნენ მამაკაცს, არც ქმარს მიმართავდნენ სხვების თანდასწრებით. ამასთან, არსებობდა მხოლოდ ქალების დღესასწაულებიც, სადაც მამაკაცები არ მონაწილეობდნენ. ასევე არსებობდა „ქალების სახლი“ და „გოგონების სახლი“, სადაც იკრიბებოდნენ ქალები დროის ერთად გასატარებლად. ოჯახში მამაკაცი იყო მესაკუთრე და ერთპიროვნული გამგებელი, ქონებიდან ქალს მხოლოდ მზითვეი ეკუთვნოდა. ჯერ მამაკაცს უნდა ეჭამა და მერე ქალს, ქმრის მოსვლამდე ქალს არ უნდა დაეძინა. მამაკაცის საქმე იყო ხვნა-თესვა და მესაქონლეობა, ქალს ებარა ბავშვების აღზრდა, თუმცა ზრდასრული შვილების ბედს მამა წყვეტდა. ქორწინება ენდოგამური იყო, უპირატესობა ენიჭებოდა ქორწინებას თოხუმის და ჟინსის შიგნით. შეძლებულ ფენებში პრაქტიკაში იყო მრავალცოლიანობა, სამეურნეო საქმიანობას პირველი ცოლი უძღვებოდა. არსებობდა მრავლჯერადი ხელის თხოვნის ჩვეულებ-

ბა (მაჭანკლები რამდენჯერმე უნდა მისულიყვნენ საპატარძლოს მშობლებთან).

დარგულთა სოფლები მდიდარია არქიტექტურული ძეგლებით: საფლავის ქვები, რელიეფები, პიქტოგრაფიული ნახატები.

დარგულები ისლამზე მერვე საუკუნეში მოექცნენ არაბთა გავლენით. ისინი სუნიტი მუსლიმანები არიან.

ლეზგები

ლეზგების თვითსახელწოდებაა კიურინ, ლეზგიარ. ლეზგები ცხოვრობენ ძირითადად დაღესტნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში და აზერბაიჯანში მდინარე სამურის აუზში, სასაზღვრო რაიონებში. ლაპარაკობენ ლეზგიურ ენაზე.

ლეზგიური სოფელი (ხურ) მჭიდრო დასახლების ტიპისაა, რომელიც უბნებად (მიაგლე) იყოფა. ტრადიციული სახლები, შიდა დაკეტილი ეზოთი და ეზოს გარეთ გამავალი ფანჯრების სიმცირით სიმაგრეების მსგავსია. მთაში სახლები ერთმანეთს ეკვროდა, დაბლობში განლაგებულ სოფლებში დასახლება ისეთი მჭიდრო არ იყო. მთაშიც და ბარშიც გავრცელებული იყო ერთსართულიანი, ბრტყელგადახურვიანი სახლები, სასტუმრო ოთახით, სამზარეულოთი და აივნით. ლეზგიური სახლი გეგმაში მართკუთხედს, სამფერდა ოთხკუთხედს ან კვადრატს ქმნიდა შუაში ეზოთი. სასტუმრო ოთახის იატაკი და კედლები ხალიჩებით იყო დაფარული, კედლის ნიშებში აწყობდნენ ლოგინს. სამზარეულო ოთახში იყო მოთავსებული კედლის ბუხარი და თიხის, ხალიჩებით დაფარული ტახტი, კედლებზე ჰკიდებდნენ სპილენძის ჭურჭელს.

ლეზგიური ტრადიციული ტანსაცმელი დაღესტნის სხვა ხალხების ტანსაცმლის ანალოგიურია. მამაკაცის კოსტიუმი შედგება პერანგის, ჩოხა-ახალუხის (ჩუხვა), შარვლის, კარაკულის ან ცხვრის ტყავის ფაფახისა (ბარმაკ) და ქურქისგან. ქურქი ორნაირი ჰქონდათ: გრძელი, ცრუ სახელოებით (კავალ), და უფრო მსუბუქი (კურტ). ნაბდების ნაცვლად ხმარობდნენ ქერის მოსასხ-

ამს (ლიგ). ლეზგიური კოსტიუმის დამახასიათებელი ელემენტია მატყლისგან მჭიდროდ ნაქსოვი, ორნამენტირებული, ცხვირანული ჩექმა და ნაქსოვი, ფერად ორნამენტიანი წინდები. ქალის ტანსაცმელია თეთრი შიდა პერანგი, წითელი, ყვითელი, შავი ან ცისფერი შარვალი, იგივე ფერების გრძელი კაბა, ახლუხი, ნაქსოვი წინდები, რომელიც ხშირად უფეხსაცმლოდ აცვიათ, და ცრუსახელოებიანი ქურქი.

ლეზგიურ საკვებ რაციონში სჭარბობს ხორცისა და რძის პროდუქტი. ხორცეული კერძებიდან გავრცელებულია ქაბაბი, მწვადი, ბოზბაში და სხვ. ყოველდღიური საკვებია სხვადასხვა გულიანი (ხორცის, ხაჭოს, კვერცხის, ბალახეულის) ხინკალი, ფლავი და ფენოვანი (ყველის, ხაჭოს, ქიშმიშის, ბრინჯის ან ნიგვზისგულიანი) ღვეზელი.

ლეზგების ძირითადი საქმიანობა იყო მიწათმოქმედება და მესაქონლეობა. მიწათმოქმედება მთისწინა ზოლის ნამყვანი დარგი იყო. განვითარებული იყო მებალეობა. მისდევდნენ გადარეკვით მესაქონლეობას (ძირითადად ჰყავდათ ცხვარი, ასევე თხა, კამეჩი). მეურნეობის დამხმარე დარგი იყო შინამრეწველობა (მისდევდნენ მეხალიჩეობას), იცოდნენ საშოვარზე სიარული.

ლეზგიური ოჯახი პატრიარქალურია. იგი შედგება ცოლ-ქმრის, ბავშვების, ერთ-ერთი მეუღლის მშობლების და დაუქორწინებელი და-ძმებისგან და დაქვრივებული რძლისგან. ქორწინება ენდოგამიურია: ქორწინდებოდნენ ნათესაურ ჯგუფებს შიგნით. იცოდნენ ბავშვების დანიშვნა. ასევე ქალის მოტაცება. სხვა შემთხვევაში ქორწინებას წინ უძღოდა მაჭანკლობა და მშობლების შეთანხმება. სასიძოს ახლო ნათესავი წინადადებით მივიდოდა საპატარძლოს სახლში. თანხმობის შემთხვევაში საპატარძლოსთან მიჰქონდათ ფლავი, ბეჭედი, მოსახვევი და თანხმდებოდნენ გამოსასყიდის რაოდენობაზე. ამის შემდეგ ქორწილამდე სასიძო საპატარძლოს არ უნდა შეხვედროდა. ქორწილი საქმროსა და საპატარძლოს სახლებში ცალ-ცალკე წვეულებით იწყებოდა. ხდებოდა საპატარძლოსა და საქმროს მხარეებს შორის ბრძოლის ინსცენირება. საქმრო ქორწილის დაწყებისთანავე ერთ-

ერთი ნათესავის ან მეგობრის სახლში მიდიოდა და იქ მხიარულობდა მეგობრებთან ერთად. შემდეგ იგი თავისი მაყრებით მუსიკითა და ცეკვით მივიდოდა საპატარძლოს სახლში, ეს უკანასკნელი გარკვეული დროის მანძილზე უარობდა სახლის დატოვებას, საბოლოოდ მოსახვევით სახედაფარული პატარძალი ურმით ან ცხენით მიჰყავდათ სასიძოს სახლში. პროცესიას წინ ქორწილის გამგებელი მიუძღოდა, მერე მოდიოდნენ მუსიკოსები, სასიძო ამხანაგებითურთ და სხვა სტუმრები. ბოლოს მოდიოდა პატარძალი, ხნიერი ნათესავი ქალისა და ერთი მეგობრის თანხლებით, მას მოჰყვებოდა მზითევი. საქმროს სახლთან მიახლოებულ პატარძალს მეზობელი სახლებიდან ესროდნენ ფულს, თხილს, კანფეტებს, შაქრის ნატეხებს. სახლში შესვლისას პატარძალი მარჯვენა ფეხს ადგამდა კარაქიან კოვზს, შემდეგ შეჰყავდათ ოთახში და მზითვის სკივრზე სვამდნენ, სადაც უნდა მჯდარიყო ჩუმად მთელი ქორწილის მანძილზე. შუალამისთვის მოვიდოდა საქმრო, რომელიც დილით მდინარეზე წავიდოდა საბანაოდ და შემდეგ მთელ დღეს ამხანაგთან ან ნათესავთან ატარებდა. გარკვეული დროის შემდეგ ახალდაქორწინებულები ერთვებოდნენ ოჯახის სამეურნეო საქმიანობაში. დიდ სიხარულად მიიჩნეოდა ვაჟის დაბადება. ბავშვის დაბადების წინ მამა სახლიდან მიდიოდა და მახრობლისგან შეიტყობდა შვილის დაბადების ამბავს. სახელს ბავშვს უფროსი ნათესავი ურჩევდა, ხშირად ბავშვს გარდაცვლილი პაპის ან სხვა ნათესავის სახელს არქმევდნენ.

ლეზგები სუნიტი მუსლიმანები არიან VIII საუკუნიდან. ისლამი არაბთა გავლენით გავრცელდა. ლეზგთა რწენა-წარმოდგენებში დღემდეა შემორჩენილი წინარეისლამური შეხედულებების კვალი. მაგალითად, ალაჰის მნიშვნელობით იხმარება სიტყვა - გუცარ, რომელიც, როგორც ჩანს, რომელიღაც ღვთაების აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო. ისლამამდელი ხასიათისაა გაზაფხლის ბუნიობის დღესასწაული, ყვავილების დღესასწაული მაისში, გვალვისას ან უამინდობისას გარკვეული რიტუალების შესრულება (მამაკაცთა მსვლელობა დაფერილი შუბებით და ერთმანეთის განუნვა, გოგონების მსვლელობა თოჯინით), წმინდა მთის თაყ-

ვანისცემა, ავი თვალისგან დასაცავად ნალების, ძაღლისა და ცხენის თავის ქალებისა და ძვლების გამოკიდვა ეზოში, მაგიური ქმედებები მშობიარობისას, სახლის შენებისას და სხვ. დაკრძალვა ლეკებთან დაღესტნის სხვა ხალხების მსგავსად გარეგნული ფორმით არ განსხვავდება მუსლიმანური წესისგან (გარდაცვლილს სუდარაში ახვევენ, საფლავში მარჯვენა მხარზე აწვენენ თავით დასავლეთისკენ).

ალულები

ალულები დაღესტნის სამხრეთ ნაწილში, ოთხ ხეობაში მცხოვრები ხალხია. ლაპარაკობენ ალულურ ენაზე, სალიტერატურო ენაა ლეზგური. ყოფითა და კულტურით ალულები ენათესავებიან ლეზგებს. მათი რელიგია სუნიტური ისლამია, რომელიც VIII-X საუკუნეებში გავრცელდა.

ალულური სოფლები სამი-ოთხი თოხუმისგან შედგებოდა და სასოფლო თემს ქმნიდა. თოხუმები 20-40 კომლს მოიცავდა. ყოველ თოხუმს თავისი საძოვრები, სათიბები და სასაფლაო ჰქონდა. თოხუმი ენდოგამიური იყო. თოხუმს გარე ქორწინება ძალიან იშვიათი მოვლენა იყო. ასეთი ცხოვრების წესი იწვევდა იზოლაციას, აკონსერვებდა ცალკეულ კილოებსა და დიალექტებს, ხელს უშლიდა ალულების ერთიან ხალხად ჩამოყალიბებას. ისინი ერთმანეთს სოფლების დასახელების მიხედვით მოიხსენიებენ.

სასოფლო თემს ჰყავდა უზუცესი. დიდი გავლენით სარგებლობდნენ ყადები და მოლები. სოფელი თოხუმების დასახელების მიხედვით იყოფა უბნებად. სოფლის ცენტრში მეჩეთი იყო. უბნები ძალიან მჭიდროდ იყო დასახლებული, სახლები მიჯრით იდგა. მეჩეთის წინა მოედანი ჯამაათის თავშეყრის ადგილი იყო. ზოგ სოფელს რამდენიმე მეჩეთი ჰქონდა, რომლებიც შეძლებულ თოხუმებს ეკუთვნოდა. ყველა სოფელში იყო თავდაცვითი კოშკები. ალულების საცხოვრებელი სახლი არქიტექტურული თვალსაზრისით არ განსხვავდებოდა მთიანი დაღესტნის სხვა ხალხებ-

ის სახლებისგან. განსხვავება მხოლოდ ის იყო, რომ აღუღელთა სახლი მამაკაცებისა და ქალების მხარედ კი არ იყოფა, არამედ ოჯახისა და სასტუმრო მხარეებად. ოთახს ფანჯრები არ ჰქონდა შუქი ოთხკუთხედი ღრიჭოებიდან შემოდის, რომლებიც გარედან ხის დარაბით იხურებოდა. საჭმელს ოთახის ცენტრში მდებარე კერის ცეცხლზე ამზადებდნენ. კვამლი სახურავიდან გადიოდა.

აღუღელთა ტანსაცმელი ლეზგურის მსგავსია და ზოგად კავკასიურ ელემენტებს შეიცავს: მამაკაცები ატარებდნენ ჩოხა-ახალუხს, ფაფახს, ნაბადს, შალის წინდებს, ქურქს. ქალების კოსტიუმიც ლეზგურისნაირია. ადრე ქალები თმას იფარავდნენ, დღეს თავმოხდილი დადიან.

აღუღელთა საკვებიც ლეზგების მსგავსია. ჭამენ ტრადიციულად ხალიჩიან იატაკზე მსხდარნი. სხვა კავკასიელებისგან განსხვავებით სუფრასთან არ იციან სადღეგრძელოების თქმა. განსხვავებულია სტუმრის მიღების წესიც. აღუღლები მანამ არ მიესალმებიან სტუმარს, სანამ იგი არ გაიხდის, იარაღს არ აიყრის და გარკვეული დროის მანძილზე საყონალოში არ გაჩერდება. აღუღლთა ტრადიციულ ყოფაში ძირეული ცვლილებები მოხდა საბჭოთა პერიოდში.

მეურნეობის მთავარი დარგია მესაქონლეობა, ძირითადად მეცხვარეობა, ნაწილობრივ მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვისა და ცხენების მოშენება. მისდევდნენ გადარეკვით მესაქონლეობას. მიწათმოქმედება (მემინდვრეობა, მებალეობა) მცირედ იყო განვითარებული, დადიოდნენ საშოვარზე.

აღუღლებთან დაფიქსირებული ერთი ჩვეულება განასხვავებს მათ დაღესტნის სხვა ხალხებისგან. კერძოდ, დიდი ოჯახის გაყოფისას, წილი ერგებოდათ წლების წინ გათხოვილ დებსაც. ისინი იღებდნენ მოძრავი ქონების ნაწილსა და მიწის ერთ წილს. ოჯახის გაყოფის შემდეგ ძმები გვერდიგვერდ სახლდებოდნენ.

რუთულელები

რუთულელები დაღესტანსა (ოცამდე სოფელი) და აზერბაიჯანში (ორი სოფელი) მცხოვრები მცირერიცხოვანი ხალხია, რომლებიც ლეზგიურ ენათა ოჯახს ეკუთვნიან. რუთულელებს საერთო საკუთარი სახელი არა აქვთ და ერთმანეთს სოფლების სახელწოდებების მიხედვით მოიხსენიებენ. მათი სოფლები ერთმანეთისგან მაღალი ქედებით არის გამოყოფილი და მჭიდრო კავშირები არ აქვთ. ეთნოგრაფიული თვალსაზრისით რუთულია რუთულელების გამოყოფა მდინარე სამურის აუზის სხვა მთიელი ხალხებისგან. ყოფითა და კულტურით რუთულელები ახლოს დგანან ლეზგებთან.

რუთულელების ძირითადი საქმიანობა მესაქონლეობა; ძირითადად გადარეკვითი მეცხვარეობა იყო, ჰყავდათ ასევე თხები, მსხვილფეხა რქოსანი საქონელი და ცხენები. მიწათმოქმედება, კერძოდ მემინდვრეობა სუსტად იყო განვითარებული. არ მისდევდნენ მებალეობასა და მებოსტნეობას. ამუშავებდნენ ქვასა და ხეს. გავრცელებული იყო საფეიქრო საქმე (მეხალიჩეობა, შალის წარმოება). ფოლკლორი, ცეკვები, მუსიკალური ინსტრუმენტები ლაკებისა და აზერბაიჯანელების მსგავსია. რუთულელები სუნიტი მუსლიმანები არიან. ისლამი მათ შორის VII-VIII საუკუნეში გავრცელდა.

თაბასარანელები

თაბასარანელები (თვითსახელწოდებაა თაბასარანი) დაღესტნის სამხრეთ აღმოსავლეთში მცხოვრები ხალხია. ლაპარაკობენ თაბასარანულ და ლეზგიურ ენებზე. ყოფითა და კულტურით ახლოს დგანან ლეზგებთან.

თაბასარანელები დაკავებული იყვნენ მესაქონლეობითა და მიწათმოქმედებით. მეურნეობა ნახევრად ნატურალური ხასიათის იყო. თესდნენ მარცვლეულ კულტურებს, ხნავდნენ კავით,

გამწვევ ძალად გამოიყენებდნენ წყვილ ხარს. ხვნა-თესვა მამაკაცების, მოსავლის აღება კი ქალების საქმედ მიიჩნეოდა. მესაქონლეობის დარგებიდან განვითარებული იყო მეცხვარეობა. დამხმარე დარგად იყო ხელოსნობა, განსაკუთრებით განვითარებული იყო მებალიჩეობა.

თაბასარანელთა სოფლები ლეზგურის მსგავსი იყო. სოფელი იყოფოდა უბნებად (მახლე). სახლები უმეტესწილად ორსართულიანი (ზოგან სამსართულიანი), ქვის იყო, გალერეით. საცხოვრებლად მეორე სართული გამოიყენებოდა. ფანჯრებს ჭერზე დატანებული ღიობები ცვლიდა. იატაკი მიწის იყო. ოთახი კერით თბებოდა, მის შიდა მორთულობას ხალიჩები, დასაჯდომი ბალიშები, კედლებზე დაკიდული იარაღი წარმოადგენდა. შეძლებულთა სახლებში ცალკე გამოიყოფოდა სასტუმრო ოთახი.

თაბასარანელი მამაკაცის ტანსაცმელი სხვა კავკასიელი ხალხების მსგავსია: ჩოხა-ახალუხი, შარვალი და ფაფახი. ქალის კოსტუმის ელემენტებია: ტუნიკისმაგვარი ყვითელი ან წითელი კაბა (ვალუაგ) და შარვალი. კაბას მონეტებიანი ვერცხლის ბალთიანი ქამარი ერტყა. ქალების თავსაბურავი იყო ჩიხტი, ზევიდან მოსახვევით.

თაბასარანელთა საზოგადოება პატრიარქალური იყო. გავრცელებული იყო სტუმართმოყვარეობის, სისხლის აღების ჩვეულება. ადათი სისხლის აღებას მოითხოვდა პირადი შეურაცხყოფის, მკვლელობის, დაჭრის, საზოგადოებრივი წესრიგის დარღვევის და სხვა შემთხვევებში.

გავრცელებული იყო მრავალცოლიანობა, იცოდნენ ქალის მოტაცება, ქალისთვის გამოსასყიდის გადახდა. დაშვებული იყო ნათესავეებს შორის ქორწინება. ხშირი იყო თაბასარანელებისა და ლეზგების ქორწინება, შედეგად თაბასარანელბში ლეზგიური ენა გავრცელდა. საპატარძლოს არჩევისას ყურადღება ექცეოდა მისი ოჯახის მატერიალურ მდგომარეობას. წინასწარი შეთანხმების შემთხვევაში ვაჟის დედა თვითონ გაუკეთებდა ვერცხლის ან ოქროს ბეჭედს საპატარძლოს მარჯვენა ხელის ნეკზე. ნიშნობაზე საპატარძლოს სახლში მიდიოდნენ საქმროს მამა და ბიძები,

პატივსაცემი ხნიერი ნათესავი მამაკაცითურთ, რომელიც მაქანკლის ფუნქციას ასრულებდა. მათ მოჰქონდათ შეთანხმებული თანხის ნაწილი, ასევე ტანსაცმელი და საჩუქრები პატარძლისათვის. ნიშნობის შემდეგ ახალგაზრდები საქმრო-საპატარძლოდ ითვლებოდნენ. რამდენიმე ხნის შემდეგ იმართებოდა ქორწილი, იგი იწყებოდა სასიძოს სახლში, სადაც წვეულება სამი დღე გრძელდებოდა. პარალელურად საპატარძლოს სახლშიც იმართებოდა წვეულება. მეორე დღეს სასიძოს სახლიდან მაყარი მიდიოდა საპატარძლოს სახლში. გზად კაცები ჯირითობდნენ. პირველი მახარობელი, რომელიც საპატარძლოს საქმროს მაყრის მოახლოებას შეატყობინებდა საჩუქრად მოსახვევს მიიღებდა, რომელსაც ცხენს ახვევდა ყელზე. საზეიმოდ გამონყობილი, აბრეშუმის მოსახვევით დაფარული პატარძალი ძმას ან ახლო ნათესავს გამოჰყავდა. მასთან მიჰყავდათ აღკაზმული ცხენი, რომელზეც პატარძალი სამჯერ შეჯდებოდა. პატარძალს თან ახლდა დამრიგებელი ქალი (ენგა) და პატარა ბიჭი. პროცესია ცეკვითა და სიმღერით მიემართებოდა საქმროს სახლისკენ. გზაში ახალგაზრდობა ისევ ეჯიბრებოდა ერთმანეთს ჯირითში. საპატარძლოს უკან მოჰყვებოდა მზითვეი (ხალიჩები, ბალიშები, ლეიბები, ზანდუკები, ტკბილეული). საქმროს სახლთან მიახლოებულ პატარძალს წვრილ მონეტას, შაქარს, ბურღულეულს აყრიდნენ და მდიდარ და ტკბილ ცხოვრებას უსურვებდნენ. პატარძალს შეეგებებოდნენ საქმროს დედა და და. ერთ-ერთი მათგანი მას ტკბილეულით სავსე ხონჩას მიაწვდიდა. შემდეგ შეიყვანდნენ ოთახში, სადაც ქალები იმყოფებოდნენ, დასვამდნენ საპატიო ადგილას, მოხდინდნენ მოსახვევს, შემოუყვანდნენ პატარა ბიჭს და კალთაში ჩაუსვამდნენ მომავალი ვაჟიანობის სანინდრად. შუალამისთვის ქალები მიდიოდნენ. პატარძალთან საქმროს მოსვლამდე მარტო დამრიგებელი რჩებოდა.

ქორწილიდან რამდენიმე დღის შემდეგ ლამაზად გამონყობილი პატარძალი ახალგაზრდა ქალებთან ერთად წყალზე მიდიოდა. მათ თან მიჰქონდათ ტკბილეული და წყაროსთან მყოფთ უმასპინძლდებოდნენ. ამის შემდეგ პატარძალი ჩაერთვებოდა სახლის სამეურნეო საქმიანობაში. ქალი სახლში მშობიარობდა ბებიასა-

ლის დახმარებით. ვაჟის დაბადებას დიდი ზეიმით ხვდებოდნენ, იხდიდნენ წვეულებას და ნაკლებ შეძლებულ ნათესავებს საჩუქრებს ურიგებდნენ. გოგონას დაბადება არ აღინიშნებოდა. ჩვილს სახელად ჩვეულებრივ რომელიმე გარდაცვლილი ნათესავის სახელს შეურჩევდნენ. ბავშვს ორწლამდე ძუძუს აწოვებდნენ, ორისამი წლის ბიჭს წინადაცვეთას უტარებდნენ. მრავალშვილიანი ქალი მეტი პატივისცემით სარგებლობდა ოჯახშიც და საზოგადოებაშიც. გაყრის შემთხვევაში შვილები მამას რჩებოდნენ. გაყრის მოთხოვნა ჩვეულებრივ მამაკაცს შეეძლო, ქალს ეს უფლება მხოლოდ ღალატის შემთხვევაში ჰქონდა.

თაბასარანელები სუნიტი მუსლიმანები არიან. თუმცა შემორჩენილია ისლამამდელი შეხედულებები. მეჩეთების გარდა სოფლებში იყო წმინდა ადგილები (პირი). ავადმყოფობისა და განსაკუთრებით უშვილობის შემთხვევაში ქალები პირს თხოვდნენ შემწეობას, ტოვებდნენ იქ საჭმელს, ხეებზე კიდებდნენ ტანსაცმლის ნაკუნებს. მიმართავდნენ მაგიურ ქმედებებსა და ბალახეულ წამლებს. ზოგიერთი ხე (მაგ., თხილის) წმინდა ხედ ითვლებოდა და არ ყრიდნენ. დაკრძალვა ჩვეულებრივ გარდაცვალების დღესვე ეწყობოდა. გარდაცვლილს ნათესავი და მეზობელი ქალები დაიტირებდნენ (იასს). მოლა ან ახლო ნათესავი მამაკაცი ლოცვებს კითხულობდა. გვამს განბანდნენ და სუდარაში ახვევდნენ. მოგვიანებით საფლავზე საფლავის ქვას დგამდნენ.

წახურები

წახურები ძირითადად დაღესტანში რუთულის რაიონის დასავლეთ ნაწილში მცხოვრები მცირერიცხოვანი ხალხია. ისინი ცხოვრობენ აგრეთვე აზერბაიჯანში. ლაპარაკობენ ლეზგიური ენობრივი ჯგუფის წახურულ ენაზე. წახურები სუნიტი მუსლიმანები არიან. წახურებისთვის ძირითადი სამეურნეო საქმიანობა მესაქონლეობა (ძირითადად, მეცხვარეობა) იყო. განვითარებული იყო ხელოსნობა და შინამრეწველობა. ამზადებდნენ ლითონ-

ნის ჭურჭელს, საიუველირო ნაწარმს, ამუშავებდნენ ქვას, ხეს, ტყავსა და მატყლს. ამზადებდნენ ხალიჩებს, ხურჯინებს, ქურქებს, ფეხსაცმელს, წინდებს და სხვ. მიწათმოქმედება სუსტად იყო განვითარებული, არ ჰქონდათ სარწყავი სისტემები, მხოლოდ ნიადაგის ზედა ფენას ამუშავებდნენ კავით. ძველი წახურული სახლი ორი ოთახისგან შედგებოდა. მათგან ერთი ზამთრის საცხოვრებელი იყო, მეორე კი ზაფხულის. მთელი ოჯახი ერთ ოთახში ცხოვრობდა. ზამთრის ოთახი (ბეგა) მიწური იყო და მისი იატაკი მიწის დონეზე ქვევით მდებარეობდა. ოთახის ცენტრში ერთი მეტრის სიღრმეზე ორმო (ლახა) ითხრებოდა, სადაც ინთებოდა ცეცხლი და მის გარშემო იკრიბებოდა ოჯახი. ცეცხლი რომ ჩაქრებოდა, ოჯახის წევრები ორმოში ითბობდნენ ფეხებს. ოთახს ფანჯრები არ ჰქონდა და სინათლე ან კვამლისთვის ჭერში დატოვებული ღიობიდან შემოდებოდა, ან გაღებული კარიდან. საღამოობით ოთახი შუა ცეცხლით ან ქონის სანათურით ნათებოდა. მოგვიანებით გაჩნდა ორსართულიანი, აივნისანი სახლები, ბრტყელი გადახურვით.

დღეს ჩვეულებრივ გავრცელებულია რამდენიმე ოთახიანი, აივნისანი საცხოვრებელი სახლები. სამზარეულო და სხვა სამეურნეო ნაგებობები საცხოვრებლისგან გამოცალკევებულია. მამაკაცების ტრადიციული ტანსაცმელი იყო ტუნიკისმაგვარი პერანგები, თავისებური თარგის განიერი შარვლები, ჩოხა-ახალუხი, გრძელი, ცრუსახელოებიანი ქურქი ან ნაბდები (რომლებსაც ძირითადად სამგზავროდ და აგრეთვე მეცხვარეებიც იყენებენ). ქალის კოსტიუმში შედის ასხმული ქვედაკაბა, წელში გამოყვანილი კოფთა და წინსაფარი. თავსაბურავად, დაღესტნის ხალხებისთვის დამახასიათებელი ჩიხტისა და მოსახვევის გარდა, იყენებენ ქუდ-ჩაჩს. შიდა ტანსაცმელი (ტუნიკისმაგვარი პერანგი, განიერი შარვალი და სხვ.) დაღესტნის სხვა ხალხების მსგავსია. ზამთარში ქალები იხვევენ შალს, ზაფხულში აბრეშუმის მოსახვევს.

ყუმუხები (თვითსახელწოდებაა ყუმუხ) ჩრდილო-აღმოსავლეთ დაღესტანში მცხოვრები ხალხია. ყუმუხური ენა განეკუთვნება თურქული ენების ყივჩაყურ ჯგუფს. ყუმუხები ერთ დროს რეგიონის ჩრდილო-აღმოსავლეთით დომინანტ ყივჩაყთა და ხაზართა ტომობრივი გაერთიანების ინდიგენურ შთამომავლებად მიიჩნევენ თავს. XV-XVI საუკუნეებში ყუმუხი შამხალის ფეოდალური მმართველობა ვრცელდებოდა ჩრდილო კავკასიის აღმოსავლეთ ნაწილზე. XIX საუკუნის დასაწყისში მათი საშამხლო საბოლოოდ გაუქმდა და რუსეთის გავლენის ქვეშ მოექცნენ. ანთროპოლოგიურად, ყოფისა და კულტურის ძირითადი მახასიათებლებით ახლოს არიან დაღესტნის სხვა მთიელ ხალხებთან. დაღესტნის სხვა ხალხებთან შედარებით ყუმუხებმა ყველაზე ნაკლებ შეინარჩუნეს ტრადიციული სამინათმოქმედო კულტურა და დასახლების ტიპი.

ყუმუხური სოფელი (იურტ, კეიტ) განლაგებული იყო ამალღებულ, მაგრამ ჰორიზონტალურ ტერიტორიაზე. გამონაკლისი იყო დაბლობში განლაგებული სოფლები და ახალშენები. საცხოვრებელი იყოფა სამ ტიპად: 1. ერთსართულიანი სახლი (ბირკატ უი), შედარებით დაბალ ფუნდამენტზე, სადაც იატაკი მიწის დონეზე ოდნავ მაღალი იყო, 2. ერთნახევარ სართულიანი სახლი (გოტერინკი უი) მაღალ ფუნდამენტზე, სადაც იატაკი მიწის დონესთან შედარებით გაცილებით მაღლა იყო და 3. ორსართულიანი სახლი (ეკინკატ უი ან ბიიკ უი). სახლები განსხვავებული გეგმის იყო, ზოგიერთი სახლი გრძელი იყო, ზოგი მართკუთხედის ფორმისა, სხვები სამი ფერდის მქონე სწორკუთხედისა. ყველა სახლს ფასადის მთელ სიგრძეზე გასდევდა გალერეა (პურხა, დოგა). სახლს მხოლოდ ეზოს მხრიდან ჰქონდა ფანჯრები. ყველა ოთახის კარი ღია აივანზე გადიოდა. ზოგიერთ სახლს ეზოში ჰქონდა ცალკე სასტუმრო ოთახი. გადახურვა ბრტყელი, თიხატყეპნილი იყო. მოგვიანებით დამკვიდრდა ორფერდა კრამიტის იშვიათად თუნუქის გადახურვა. სახლებს კედლის კერა ჰქონდათ. ინტერი-

ერის აუცილებელი ატრიბუტი იყო ხალიჩები. იცოდნენ ასევე კედლებზე იარაღის დაკიდება და ჭურჭლის გამოფენა.

ყუმუხი მამაკაცის ტანსაცმელი იყო ტუნუკისმაგვარი პერანგი, ქვევით დავინროებული შარვალი, წელში გამოყვანილი ახალუხი გრძელი ვიწრო სახელოებით (მოგვიანებით ახალუხი შეცვალა „კავკასიურმა პერანგმა“, რომელიც წინ იკვრებოდა), ჩოხა, ზამთარში ატარებდნენ გრძელ ცხვრის ტყაპუჭს, რომელიც სხვა მთიელების ტყაპუჭისგან იმით განსხვავდებოდა, რომ წელში გამოყვანილი იყო და ქვევით ფართოვდებოდა. ატარებდნენ ნაბდეებს, ნალებს, ყაბალახს, ცხვრის ფაფახს (მოგვიანებით გავრცელდა ნაჭერ გამოკრული ფაფახები, კარაკულის ფაფახები). ბიჭები 5-6 წლიდან ასეთივე ტანსაცმელს ატარებდნენ ნაბლისა და ყაბალახის გარდა, ზამთრობით იცვამდნენ სპეციალურ დაბამბულ ქურთუკებს. ქალის ტანსაცმელი უფრო მრავალფეროვანი იყო: შიდა ტანსაცმელი იყო მამაკაცების პერანგის მსგავსი პერანგი, ოლონდ უფრო გრძელი და განიერი ან აზლუდიანი პერანგი და შარვალი. კაბა (არსარ, პოლუშა, კაბალაი) რამდენიმე სახის იყო. ქალის ტანსაცმელი სეზონური არ იყო. თავი ნაკრული ჰქონდათ მოსახვევით. ატარებდნენ ქამრებსა და სხვადასხვა სახის სამკაულს (მძივებს, საყურეებს, ბეჭდებსა და სამაჯურებს).

ყუმუხების რაციონში შედის მრავალფეროვანი ხორცეული და ცომეული საკვები: ხინკალი, პილმენი (კიურზე), დოლმა, მწვადი, ბოზბაში, ღვეზელები (ჩუდუ). ასევე ამზადებენ სხვადასხვა სახის (ხორცის, რძის და სხვ.) წვნიანებს (შორპა), ფლავს (აშ). დიდი რაოდენობით იყენებენ ხახვს, წინაკას, ტყემლის მსგავს სანებელს ქლიავისა და ალურჩისგან, ან ასკილის სანებელს. ყუმუხები განთქმული არიან პურით (ეტმეკ) და ცომეულით. მარტო პურის შვიდი სახეობა აქვთ. ტკბილეულიდან პოპულარულია სხვადასხვა სახის ჰალვა. აცხოვენ ჰალვის გულიან ნამცხვრებს. მნიშვნელოვანი წილი მოდის ხილზე, ყურძენსა და კენკრეულზე. ღვინის გარდა ყურძნისგან ამზადებენ არაალკოჰოლურ სასმელებსა და შარბათს.

ყუმუხები ძველთაგანვე მისდევდნენ მინათმოქმედებას, იც-

ნობდნენ სამმინდვრიან სისტემას და ხელოვნურ რწყვას. ძირითადი სამეურნეო იარაღი იყო ხის სახნისი რკინის პირით. სხვა კავკასიელი ხალხებისგან განსხვავებით მიწას არ ანოყიერებდნენ. სამეურნეო სამუშაოებისას მნიშვნელოვანი იყო ნათესავთა და მეზობელთა ურთიერთდახმარება (ბულკა). ხვნისას იცოდნენ შეამხანაგება და გამწვევი საქონლისა და სამეურნეო იარაღის რიგრიგობით გამოყენება. მოჰყავდათ ხორბალი, სიმინდი და ქერი, ზოგიერთ რაიონში ბრინჯი. განვითარებული იყო მებაღეობა, მევენახეობა, მესაქონლეობა. მისდევდნენ მეფრინველეობას, მეფუტკრეობასა და მებაღეობას.

სოფლები სამეზობლო თემს წარმოადგენდნენ, რომელსაც გვაროვნული გაერთიანებები (თუხუმი) ქმნიდა. ოჯახი პატრიარქალური იყო. ოჯახის უფროსი ერთპიროვნულად წყვეტდა ოჯახის საკითხებს, იგი აქორწინებდა ვაჟებს და ათხოვებდა ქალიშვილებს თავისი შეხედულებისამებრ, განაგებდა ოჯახის ქონებას. ცოლის მზითვეიც მის განკარგულებაში იყო, ქალის ქცევა რეგულირებული იყო ადათითა და შარიათით. მას არ ჰქონდა გაყრის უფლება. ამასთან, უფროსი ქალი დიდი პატივისცემით სარგებლობდა ოჯახშიც და საზოგადოებაშიც. მაგალითად, სავალდებულო იყო მისი დროდადრო მონახულება, მას მამაკაცებთან ჯდომისა და ჭამის უფლებაც ჰქონდა. ახალგაზრდებს საუბარიც კი ეკრძალებოდათ, ერთადერთი შეხვედრის ადგილი წყაროები და სამეურნეო საქმიანობა იყო. ქორწინება მშობლების გადაწყვეტილებით ხდებოდა. არჩევანის გაკეთების შემდეგ იზავებოდნენ მაჭანკლები – საზოგადოებაში პატივცემული ადამიანები (ქალი ან მამაკაცი). თანხმობის შემთხვევაში ადგენდნენ ყალიმის ოდენობას. ყალიმში ფულის გარდა შედიოდა რამდენიმე ფუთი შაქარი, კარაქი, ტკბილეული და სხვა პროდუქტი. საჩუქრების გადაცემის წუთიდან ქალიშვილი პატარძლად ითვლებოდა. ქორწილამდე (ტოი) შეიძლებოდა საკმაო დრო გასულიყო. ქორწილიდან რამდენიმე დღეში პატარძალი ერთვებოდა ოჯახის სამეურნეო საქმიანობაში.

ყუმუხები მუსლიმანები არიან XI საუკუნიდან. მათ მრავალ-

ფეროვანი ფოლკლორი აქვთ: თქმულებები ნართებზე, ზღაპრები, ეპიკური და ისტორიული სიმღერები (აირი).

ნოღაელები

ნოღაელები (თვითსახელწოდებაა ნოღაი) ცხოვრობენ უმთავრესად სტავროპოლის მხარესა და დაღესტანში. ენა ნოღაური თურქული ენების ჩრდილო-დასავლეთი (ყივჩაყური) ჯგუფის ყივჩაყურ-ნოღაურ ენათა ქვეჯგუფს ეკუთვნის. მას სამი დიალექტი აქვს: ყარანოღაური, აჩიკულაკური და ყუბანური (აკნოღაური). ამ დიალექტებს შეესატყვისება ნოღაელთა ძირითადი ეთნოგრაფიული ჯგუფები: ყარანოღაელები (ცხოვრობენ ყარანოღაისა და ყიზლარის რაიონებში), აჩიკულაკელი ნოღაელები და ყარაჩაი-ჩერქეზეთში მცხოვრები ნოღაელები. დამწერლობა არაბული იყო, 1928 წელს ლათინურ საფუძველზე შეიქმნა ნოღაური დამწერლობა, 1939 წლიდან კი რუსულ ალფაბეტზე გადავიდა. ნოღაელები სუნიტი მუსლიმები არიან XIII-XIV საუკუნიდან.

ნოღაელები იყოფოდნენ ოთხ ტომად (კუბ), თითოეული კუბი იყოფოდა ოთხ სააქსაკალოდ, თითოეული სააქსაკალო რამდენიმე აულისგან შედგებოდა. კუბის სათავეში იდგა მეთაური, ხუთი უხუცესი და მეთაურის ხუთი თანაშემწე, რაც არჩევითი თანამდებობები იყო. ყოველ კუბს თავისი ნიშანი ჰქონდა, რომელსაც დამლად იყენებდნენ. ყარანოღაელები და მომთაბარე ნოღაელები ყუბანელი ნოღაელებისგან განსხვავებით უფრო პატრიარქალურ-გვაროვნული ყოფის მქონენი იყვნენ. ყარანოღაელები და აჩიკულაკელი ნოღაელები მხოლოდ საბჭოთა წყობის პირობებში გადავიდნენ ცხოვრების მკვიდრ ფორმაზე. შეიცვალა მესაქონლეობის ტიპი – მომთაბარიდან მკვიდრზე, მხოლოდ ყუბანელი ნოღაელები მისდევდნენ გადარეკვით მესაქონლეობას. ჰყავდათ ცხენები, ცხვარი, აქლემები და მსხვილფეხა რქოსანი პირუტყვი. ყუბანელები მისდევდნენ მიწათმოქმედებასაც, როგორც დამხმარე დარგს. მეურნეობის განსხვავებულმა ტიპმა

გამოიწვია განსხვავება ყოფაში. ჩერქეზეთში მცხოვრები ნო-
ლაელები გამოუნვაი აგურისგან ნაშენებ სახლებში (უი, ტამ)
ცხოვრობდნენ. სახლის კედლებს ათეთრებდნენ კირქვით ან ცარ-
ციტ. სახურავი კრამიტის იყო. სახლი შედგებოდა სამი ოთახის-
გან: ერთი სტუმრებისთვის იყო განკუთვნილი, მეორე ოჯახ-
ისთვის, აქვე ამზადებდნენ საჭმელს, მესამე ოთახი რძლის ან
უფროსი მამაკაცის იყო. სახლები ქუჩისკენ გვერდულად იდგა და
მათი უმეტესობის ფანჯარა ეზოში გადიოდა. ეზო შემოსაზღვრუ-
ლი იყო წნული ან ქვის ლობით. სახლებში ედგათ თიხის საწოლე-
ბი, რომლებიც იფარებოდა ქერით. ასეთი საწოლები დიდხანს
შემორჩა ყარანოლაელებთან. ყარანოლაელები და აჩიკულაკელი
ნოლაელები ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლის შემდეგ ზემოთ
აღწერილი სახლების მსგავს სახლებში ცხოვრობდნენ, მანამდე კი
მათი საცხოვრებელი კარვები იყო. ისინი ორი სახის იყო: დიდი
ასანყობი (ტერმა) და პატარა დაუშლელი მომრგვალებული წვერ-
ით (ოტავ). ნოლაელთა კარვების სოფელი (კუპ) ერთმანეთისგან
მოშორებით, წრიულად მდგარი კარვების რამდენიმე ჯგუფისგან
შედგებოდა. წრის შუაგულში საქონელს ათავსებდნენ. ნოლაელე-
ბი თვეში ერთხელ იცვლიდნენ საცხოვრებელ ადგილს და ამდე-
ნად კარავიცა და მისი შიდა მოწყობილობაც შესაბამისი, გადა-
სადგილებლად იოლი იყო. ქეჩის კარავი წრიული იყო ცენტრში
კერით, სიღრმეში საძინებლით, მარჯვენა მხარეს საოჯახო
ნივთებს ათავსებდნენ, მარცხენა მხარე ახალგაზრდებისთვის იყო
განკუთვნილი. კარავი შიგნითაც ქეჩით იყო განწყობილი. მომ-
თაბარე და ბინადარ ნოლაელებს საკვებიც განსხვავებული ჰქონ-
დათ. მომთაბარეთა საკვებში ბინადარ ცხოვრებაზე გადასვლის
შემდეგ შევიდა მინათმოქმედების პროდუქტები.

ნოლაელი მამაკაცის კოსტიუმი ჩერქეზულის მსგავსი იყო.
დღემდეა ყოფაში შენარჩუნებული ფაფახი, კავკასიური ქამარი
და ცხვრის ტყაპუჭი. ქალის ტანსაცმელი იყო სწორი თარგის
გრძელი კაბა, ზოლიანი ან ჭრელი შარვალი და მუქი ახალუხი
განიერი ქამრით. გათხოვილი ქალის თავსაბურავი იყო პატარა
მოსახვევი, რომლითაც იკრავდნენ თავს და ზევიდან იფარებდ-

ნენ გადასაფარებელს (ტასტარ). შეძლებულები ატარებდნენ
ოქროს მონეტებით მორთულ ჩადრს. გათხოვებამდე კი ბენვეუ-
ლის ქუდეებს წითელი ნამახული წვერით, გავრცელებული იყო
ასევე ჩერქეზული ხავერდისა და ფარჩის ქუდეები. ატარებდნენ
ვერცხლის სამკაულებს.

გავრცელებული იყო სისხლის ალებისა და სტუმარ-მასპინ-
ძლობის ჩვეულებები. ქორწინება მშობლების გადანყვეტილებით
ხდებოდა, იცოდნენ დანიშნვა ბავშვობის ასაკში. ვაჟის მამა გოგ-
ონას მამას ყალიძის ნაწილს აძლევდა, მოლა ლოცვას ნაიკითხავ-
და და ბავშვები დანიშნულად ითვლებოდნენ. ქორწილის წინ საქმ-
როს მამა მოინვევდა რამდენიმე ახლო ნათესავს, რომლებიც ყალ-
ძის მეორე ნაწილს ნაშულებდნენ საპატარძლოს მამას. ქორწილის
დღეს პატარძალს თავისი მზითევით საქორწილო ურემზე სვამდ-
ნენ და საქმროსთან მიჰყავდათ. საქორწილო წვეულებაში პა-
ტარძალი არ მონაწილეობდა. პირველი შვილის დაბადებამდე იგი
სახეს იფარავდა. მას არ ჰქონდა უფლება ქმრის მშობლებსა და
ძმებს დალაპარაკებოდა.

მთიელი ებრაელები

მთიელი ებრაელები (თვითსახელწოდებაა ჯუხური ან ჩუფუ-
ტი) უმეტესწილად დაღესტნისა და ყაბარდო-ბალყარეთის ურ-
ბანულ ცენტრებში, ასევე აზერბაიჯანში და ირანში მცხოვრები
კავკასიელი ხალხია. ლაპარაკობენ თათურ ენაზე. დამწერლობა
რუსულის საფუძველზეა განვითარებული. სავარაუდოდ მთის
ებრაელები იმ ებრაელების შთამომავლები უნდა იყვნენ, რომ-
ლებიც სპარსეთიდან გადმოსახლდნენ კასპიისპირეთში V-VI
საუკუნეებში. მათ ლინგვისტური ასიმილაცია განიცადეს
თათებთან, სამხრეთ-დასავლეთ ირანულენოვან ჯგუფთან.
შეითვისეს ბევრი რამ ადგილობრივი კულტურული გარემოდან
და კავკასიის ნაწილად იქცნენ. მთიელ ებრაელებს ბევრი აქეთ
საერთო მეზობელ ხალხებთან. მსგავსია მათი სამშენებლო ტე-

ქნიკა და სახლის დაგეგმარება. ძველად მთიელი ებრაელების დასახლებები მთური სოფლის ნაწილი იყო, ისინი ცხოვრობდნენ ასევე ქალაქებში უბნებად (მაგალ). მათ ასეთ განცალკევებას რელიგიური უთვნილებად განაპირობებდა. ისინი არ განსხვავდებოდნენ ჩაცმულობით სხვა მთიელებისგან. ქალის ტრადიციული ტანსაცმელი იყო გრძელი პერანგი, შარვალი (შოვოლ), გრძელი ნელში გამოყვანილი კაბა, გარეთა ჩაჭრილი კაბა და მოსახვევი. მამაკაცის ტანსაცმელი — ჩოხა-ახალუხი ქამარ-ხანჯლით და ფაფახი.

მთიელ ებრაელებს საკვების მხრივ ჰქონდათ გარკვეული აკრძალვები, კერძოდ არ ჭამდნენ ღორისა და ცხენის ხორცს, არც საქონლის ხორცს თუ რაბინის დაკლული არ იყო, ასევე იკრძალებოდა ხორცისა და რძის პროდუქტების ერთდროული მომზადება და საკვებად გამოყენება. მთიელი ებრაელების საკვებში დიდი ადგილი ეკავა ბრინჯს. დიდხანს შემორჩა დაბალ მაგიდებსა და იატაკზე ჭამის ჩვეულება.

მთიელი ებრაელების ტრადიციული სამეურნეო საქმიანობა იყო მინათმოქმედება. განვითარებული იყო მებალეობა და მევენახეობა. ასევე ბრინჯის მოყვანა. მძიმე სამუშაოს მამაკაცები ასრულებდნენ. ქალები მონაწილეობას იღებდნენ ნიადაგის სათესად მომზადებაში და თესვაში. მწიფე ბრინჯს ხორბლის მსგავსად ნამგლით (ჩან) იღებდნენ. მარცვლეული კულტურებიდან გავრცელებული იყო ასევე ხორბალი, ქერი, ფეტვი და სხვ. მოჰყავდათ საზამთრო, ნესვი, კომბოსტო, ხახვი. ხვნა-თესვას მამაკაცები აწარმოებდნენ. ქალები მოსავალს იღებდნენ. სამეურნეო საქმიანობის დანაშაულებს იცოდნენ სანესჩვეულებო სიმღერების შესრულებით. იცოდნენ ხელოვნური რწყვა. გვალვის დროს მიმართავდნენ მაგიურ ქმედებებს. მოსავლის აღებისას დარჩენილ (დავინყებულ) ძნებს, ყურძენსა და ხილს აღარ იღებდნენ, ისინი შეეძლოთ ღარიბებს წაეღოთ. განვითარებული იყო მეაბრემუმეობა, მეთამბაქოეობა მევენახეობა. მოჰყავდათ ენდრო. მთიელი ებრაელები კარგი მებალეები იყვნენ, აშენებდნენ თუთას, ლედვს, ბრონეულს, კომშს, ატამს, ნუშს, თხილს, ვაშლს, მსხალს, ბალს,

ალუბალს, ქლიავს. მეურნეობის დამხმარე დარგები იყო მებოსტნეობა და მებალჩეობა. ნაკლებ იყო განვითარებული მესაქონლეობა და მეფრინველეობა. სანაპირო ზოლში მთიელი ებრაელები მისდევდნენ მეთევზეობას. შინა მრეწველობის დარგებიდან განვითარებული იყო მხატვრული ხელოსნობა (მეხალიჩეობა, სპილენძის ჭურჭლის დამზადება და სხვ.). მთიელი ებრაელები კავკასიაში ცნობილი იყვნენ, როგორც კარგი ტყავის დამამუშავებლები, მექუდეები, მკერავები. ამზადებდნენ საღებავებს.

მთიელ ებრაელებთან დიდხანს შემორჩა დიდი ოჯახები და პატრონიმები (თუხუმი, ტაიპი). საქორწინო ურთიერთობებში არსებობდა აკრძალვა სხვა აღმსარებლობის წარმომადგენლებთან ქორწინების შესახებ. დაშვებული იყო ორცოლიანობა, განსაკუთრებით, პირველი ცოლის უშვილობის შემთხვევაში. ქალი სრულიად მამაკაცზე იყო დამოკიდებული. მას არ ეკუთვნოდა წილი მემკვიდრეობიდან. ქმარს შეეძლო გაყრა მოეთხოვა, ქალს კი არ ჰქონდა ეს უფლება. ქორწინება მშობელთა გადაწყვეტილებით ხდებოდა, ყურადღება ოჯახის მატერიალურ მდგომარეობას ექცეოდა. მიღებული იყო დანიშვნა ადრეულ ასაკში. სავალდებულო იყო საქმროს მხრიდან გამოსასყიდის გადახდა. არსებობდა პროფესიონალი მაჭანკლის ინსტიტუტი (ილჩი). საპატარძლოს მშობლების თანხმობის შემთხვევაში სასიძოს ოჯახი ნიშნობისთვის ემზადებოდა. ნიშნობის დღეს სასიძოს საჩუქრები საზეიმოდ მიჰქონდა საპატარძლოსთვის (თეთრი აბრეშუმის მოსახვევი, ნიშნობის ბეჭედი და სხვ.). საზეიმო პროცესია სასიძოს ოჯახის საპატიო წარმომადგენლის, უფროსი მამაკაცის მეთაურობით, ზოგჯერ მუსიკისა და ცეკვის თანხლებით მიემართებოდა საპატარძლოს სახლისკენ. საჩუქრების გადაცემის შემდეგ იმართებოდა წვეულება, სადაც ახალგაზრდები და ასაკოვნები ცალცალკე ატარებდნენ დროს. ნიშნობასა და ქორწილს შორის ხანდახან რამდენიმე წელი გადიოდა. ამ ხნის განმავლობაში ხდებოდა მხარეებს შორის საჩუქრების გაცვლა და ურთიერთმიპატიჟება. ამ პერიოდში საპატარძლო თავს არიდებდა სასიძოს ნათესავებთან შეხვედრას, სასიძო კი – საპატარძლოს ნათესავებს.

ქორწინება დიდი როლი მექორწინეთა ბიძებსა და ძმებს

SUMMARY

This work is a course of lectures intended for university students. The book deals with the lifestyle and culture of the nations inhabiting the Caucasus. It provides an ethnographic description of the Georgians, Abkhaz, Armenians, Azerbaijanis, Karachais, Balkars, Adyges, Circassians, Kabardians, Abazas, Ossetes, Ingush, Chechens, the Daghestan peoples (Avars, Laks, Lezghins, Rutuls, Kumyk, Tabassarans, Aghuls, Nogays, Dargvas, Tsakhurs, and Mountain Jews). Along with a survey of the ethnonyms, areas of settlement, ethno-linguistic and religious characteristics of the Caucasians, the book contains information on the types of dwelling, utility and defensive constructions, clothing, furniture, food, etc. The book presents a comprehensive picture of social relations of the Caucasian peoples: forms of government, domestic life, social mode of living, family rituals such as marriage, birth, traditional ceremonies, custom of blood-revenge, tradition of hospitality, traditional beliefs and superstitions, funeral rites, calendars of religious and other celebrations.

The book is supplemented with the recommended bibliographic database and illustrations.

ეკისრათ. ქორწილში ინვევდნენ ყველა თანასოფელს, ნათესავს, ნაცნობს, ასევე მუსიკოსებს. ქორწილი ერთდროულად მიმდინარეობდა საპატარძლოსა და სასიძოს სახლებში და 3-4 დღე გრძელდებოდა. მთიელ ებრაელთა საქორწინო რიტუალში ზოგად კავკასიური გავლენა იგრძნობა. ქორწილის მიწურულს სასიძოს მაყარი მიემართებოდა საპატარძლოს მოსაყვანად. სახედაფარული პატარძალი მეგობრების თანხლებით გამოჰყავდათ. ორივე მხარის მაყარი ჩირაღდნებითა და მუსიკის თანხლებით მიემართებოდა სასიძოს სახლისკენ. გზად სინაგოგაში სრულდებოდა ქორწინების რიტუალი. სახლში მისვლის შემდეგ იმართებოდა საზეიმო ვახშამი. ახალგაზრდებისთვის საჩუქრების მიძღვნის შემდეგ სტუმრები იშლებოდნენ. პატარძალი მალევე ერთვებოდა ოჯახის სამეურნეო საქმიანობაში. პირველი შვილის დაბადების შემდეგ იგი თავისუფლდებოდა უფროსების თანდასწრებით სახის დაფარვის წესისგან. მშობიარეს ბუბიაქალი ეხმარებოდა. განსაკუთრებით აღინიშნებოდა ვაჟის დაბადება, მახარობელი მამისაგან საჩუქარს იღებდა. დაბადებიდან მერვე დღეს სრულდებოდა წინადაცვეთის რიტუალი (მილო) უახლოეს სინაგოგაში ან სახლში რაბინის მიერ. იმართებოდა სადღესასწაულო წვეულება ახლო ნათესავების თანდასწრებით. ბავშვებს ჩვეულებრივ ბიბლიურ ან პაპის სახელებს არქმევდნენ.

მთიელი ებრაელების რელიგია იუდაიზმია, რომელიც, სხვა კავკასიელი მთიელი ხალხების რწმენა-წარმოდგენების მსგავსად, სინკრეტული ხასიათისაა. მთიელი ებრაელების წარმოდგენით ავადმყოფობას ბოროტი სულები ინვევდნენ და მათ წინააღმდეგ გამოიყენებოდა თილისმები. მიცვალებულს კუბოს გარეშე კრძალავდნენ საგვარეულო ნაკვეთზე. დაკრძალვის შემდეგ გარდაცვლილის სახლში იმართებოდა ლოცვა მის სახელზე და რიგდებოდა საკვები. იცოდნენ სამგლოვიარო სიმღერის (იასს) შესრულება, რომელსაც ქალებიც მღეროდნენ და მამაკაცებიც. გლოვა ორმოცი დღე გრძელდებოდა. საფლავზე იცოდნენ ძეგლის დადგმა, რომელზეც ამოჭრილი იყო სახელი, გვარი და გარდაცვალების თარიღი. 1970-იან და შემდეგ 1990-იან წლებში მთიელი ებრაელების დიდი ნაწილი ისრაელში გადავიდა საცხოვრებლად.

ბიბლიოგრაფია

1. არჯევანიძე ი., თბილისიდან ალაზნის ველისაკენ, თბილისი, 1958.
2. ასათიანი ნ., ფშავი (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მიმოხილვა) ვაჟა-ფშაველას ხსოვნისადმი მიძღვნილი კრებული, თბილისი, 1966.
3. ბარდაველიძე ვ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები. ფშავი, ტ.1, თბილისი, 1974.
4. ბარდაველიძე ვ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ტრადიციული საზოგადოებრივ-საკულტო ძეგლები. თუშეთი, ტ.2, თბილისი, 1983.
5. ბარდაველიძე ვ., ხევსურული თემის მმართველობის სისტემა, მოამბე, ტ. XIII, თბილისი, 1952.
6. ბარდაველიძე ვ., ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ღვთაება ბარბარ-ბაბარ), თბილისი, 1941.
7. ბარდაველიძე ვ., ჩიტაია გ., ხევსურული ორნამენტი, თბილისი, 1939.
8. ბერიაშვილი ლ., ნიადაგის ათვისებისა და დაცვის ტრადიცია საქართველოში, თბილისი, 1989.
9. ბოჭორიშვილი ლ., ხალხური დღეობები კახეთში, თბილისი, 1970.
10. ბალიაური ნ., სწორფრობა ხევსურეთში, თბილისი, 1991.
11. ბერაძე თ., რაჭა, თბილისი, 2004.
12. ბერაძე თ., მაისაია ი. სამეგრელო (მეგზური), თბილისი, 2004.
13. ბერიაშვილი ლ., მინათმოქმედება მესხეთში, თბილისი, 1973.
14. ბრეგაძე ნ., მთის მინათმოქმედება დასავლეთ საქართველოში, თბილისი, 1969.

15. გაბუნია ს., ტიპოლოგიის საკითხები ეთნოლოგიაში, პარიზი-თბილისი, 2003.

16. გაგულაშვილი ი., ქართული მაგიური პოეზია, თბილისი, 1986.

17. გეგეშიძე მ., სარწყავი მინათმოქმედება საქართველოში, თბილისი, 1961.

18. გამყრელიძე ბ., ხევსურეთის სოფელი და მისი სამეურნეო ტრადიციები, თბილისი, 1989.

19. გვასალია ჯ., საქართველოს მოკლე ისტორიულ-გეოგრაფიული მიმოხილვა, თბილისი, 2001.

20. გვიმრაძე თ., სამეურნეო-რელიგიური დღესასწაულები კახეთში, თბილისი, 2005.

21. გეგეშიძე მ., ეთნიკური კულტურა და ტრადიციები, თბილისი, 1978.

22. გეგეშიძე მ., ქართული ხალხური ტრანსპორტი, თბილისი, 1956.

23. გონიაშვილი თ., ლექსიკური შეხვედრები ჩაჩნურსა და ქართველურ ენებთან, ენიმკის მოამბე V-VI, თბილისი, 1940.

24. ეთნოგრაფია, რედ. ვ. შამილაძე, თბილისი, 1992.

25. ერთი საზოგადოება, მრავალი ეთნოსი (ეთნიკური მრავალფეროვნება და სამოქალაქო ინტეგრაცია საქართველოში), რედ. გ. ნოდია, თბილისი, 2003.

26. ელანიძე ვ., თუშეთის ისტორიის საკითხები, თბილისი, 1988.

27. ერიაშვილი ჟ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ძველი მოსახლეობის ეთნო-სოციალური სტრუქტურის საკითხები. თბილისი, 2001.

28. ერიაშვილი ჟ., უძველესი სოციალურ-რელიგიური ინსტიტუტები საქართველოს მთიანეთში, თბილისი, 1984.

29. ერისთავი რ., ფოლკლორულ-ეთნოგრაფიული წერილები, თბილისი, 1986.

30. თოფჩიშვილი რ., ეთნიკური სიჭრელისა და მრავალენოვანობის მიზეზების შესახებ დაღესტანში, გელათის მეცნიერე-

ბათა აკადემიის უფროსი №2, ოქტომბერი, ქუთაისი, 2002.

31. თევდორაძე გ., ხუთი წელი ფშავ-ხევსურეთში, ტფილისი, 1930.

32. თოფჩიშვილი ნ., ქართველი ხალხის სამეურნეო ყოფის ისტორიიდან (მევენახეობა-მელვინეობასთან დაკავშირებული წეს-ჩვეულებები), თბილისი, 1984.

33. თოფჩიშვილი რ., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიელთა მიგრაცია XVII-XX სს. (ფშავ-ხევსურეთის ისტორიულ-ეთნოგრაფიული მონაცემების მიხედვით), თბილისი, 1984.

34. თოფჩიშვილი რ., სად წავიდა ჯავახეთის ქართული მოსახლეობა, თბილისი, 2000.

35. თოფჩიშვილი რ., მოსახლეობის შიდა მიგრაციული პროცესების მნიშვნელობისათვის საქართველოს ისტორიაში, კრ. აღ. ორბელიანის ხსოვნისადმი მიძღვნილი მეორე სამეცნიერო კონფერენცია, თბილისი, 1998.

36. თუშეთის ეთნოგრაფიული შესწავლისათვის, თბილისი, 1967.

37. ითონიშვილი ვ., ქართველ მთიელთა საოჯახო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1960.

38. ითონიშვილი ვ., ნარკვევი კავკასიის ისტორიიდან, თბილისი, 2002.

39. ითონიშვილი ვ., ნარკვევები ქართველ მთიელთა ტრადიციული ყოფის ისტორიიდან, თბილისი, 2003.

40. ითონიშვილი ვ., ქართული ეთნოგრაფიის ნარკვევები, თბილისი, 1989.

41. კანდელაკი მ., ხევისბერის ინსტიტუტის საკითხისათვის აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, მსე, XVIII თბილისი, 1975.

42. კეკელია მ., ეროვნულ ჩვეულებათა და ტრადიციათა ბუნებისათვის, თბილისი, 1982.

43. კანდელაკი მ., ამანათობა და „ხარ-ქვაბით შეყრის“ წესი აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, მაცნე, ისტორიის სერია 1, თბილისი, 1984.

44. კონფლიქტური სიტუაციები პოლიეთნიკურ საზოგადოებაში, თბილისი, 1998.

45. ლომსაძე შ., სამცხე-ჯავახეთი, თბილისი, 1975.

46. მაკალათია ს., ატენის ხეობა, თბილისი, 1957.

47. მაკალათია ს., თქმის ხეობა (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული ნარკვევი), თბილისი, 1959.

48. მაკალათია ს., თუშეთი, თბილისი, 1983.

49. მაკალათია ს., კავთურის ხეობა, თბილისი, 1960.

50. მაკალათია ს., ხევსურეთი, თბილისი, 1984.

51. მაკალათია ს., ფშავი, თბილისი, 1985.

52. მაკალათია მ., მესაქონლეობა აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბილისი, 1985.

53. მაკალათია მ., წყლის კულტის გადმონაშთები შიდა ქართლში, თბილისი, 1987.

54. მიცვალებულის კულტი ხევსურეთში, მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის III, თბილისი, 1940.

55. მარგოშვილი ლ., პანკისელი ქისტების წეს-ჩვეულებები და თანამედროვეობა, თბილისი, 1985.

56. მარგოშვილი ლ., პანკისის ხეობა (ისტორიულ-ეთნოგრაფიული გამოკვლევა) თბილისი, 2002.

57. მგელაძე ნ., აჭარული ნოგრო და გვარი, ბათუმი, 2004.

58. მელიქიშვილი ლ., ხარშილაძე მ., მეცნიერები ლატენტური კონფლიქტის ზონაში, თბილისი, 2003.

59. მელიქიშვილი ლ. საველე მუშაობის მეთოდი კონფლიქტურ საზოგადოებაში, თბილისი, 2000.

60. ნადირაძე ე., საქართველოს მემორიალური კულტურა, თბილისი, 2001.

61. ოჩიაური აღ., ქართული ხალხური დღეობები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში (ფშავი), თბილისი, 1991.

62. ოჩიაური თ., მითოლოგიური გადმოცემები აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთში, თბილისი, 1967.

63. ოჩიაური ა., სტუმარმასპინძლობა ხევსურეთში, თბილისი, 1980.

64. ოჩიაური თ., ხევსურეთი და ხევსურები, თბილისი, 1977.
65. რუხაძე ჯ., ხალხური აგროკულტურა დასავლეთ საქართველოში, თბილისი, 1976.
66. რეზიაშვილი ს., ქართველ და ჩრდილოკავკასიელ მთიელთა სავაჭრო ურთიერთობის ისტორიიდან, თბილისი, 1980.
67. რუხაძე ჯ., ბუნების ძალთა აღორძინების ხალხური დღესასწაული საქართველოში, თბილისი, 1999.
68. სურგულაძე ი., ქართული ხალხური ორნამენტის სიმბოლიკა, თბილისი, 1986.
69. სონღულაშვილი ა., ეროვნულ უმცირესობათა კულტურა საქართველოში, თბილისი, 2002.
70. ფუტყარაძე ტ., ქართველები, ნაწ. I, ქრისტიანობამდელი ეპოქა, ქუთაისი, 2005.
71. ფრუიძე ლ., მევენახეობა-მეღვინეობა საქართველოში ეთნოგრაფიული მასალების მიხედვით, რაჭა, თბილისი, 1974.
72. ქანთარია მ., დროის გამოთვლის ხალხური წესები ჩაჩნეთ-ინგუშეთში, მაცნე 4, თბილისი, 1977.
73. ქალდანი ა., პიროვნების სოციალურ აღზევებასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხისათვის, მაცნე, ისტორიის სერია, №3, თბილისი, 1984.
74. ქურდიანი მ., ქართველთა პირველსაცხოვრისი ენობრივი მონაცემების მიხედვით და საერთო-ქართველური ეთნოსის ტომობრივი შემადგენლობა, კრებული ქართველი ხალხის ეთნოგენეზი, თბილისი, 2002, გვ. 57-86.
75. შავხელიშვილი ა., აღმოსავლეთ საქართველოს მთიანეთის ისტორიიდან (თუშეთი XVI- XIX ს. I ნახევარში), თბილისი, 1977.
76. შავხელიშვილი ა., საქართველო ჩეჩნეთ-ინგუშეთის ურთერთობა XVI-XVIII სს-ში, თბილისი, 1980.
77. შამილაძე ვ., ალპური მესაქონლეობა საქართველოში, თბილისი, 1969.
78. ჭანტურიშვილი ს., კავკასიის ხალხთა ეთნოლოგიური

შესწავლის და ეთნიკური ისტორიის ძირითადი საკითხები (ზოგადი მიმოხილვა), თბილისი, 1997.

79. ჭანტურიშვილი ს., ეთნოგრაფიული მეცნიერების მოკლე ისტორია, თბილისი, 1989.
80. ჭანტურიშვილი ს., ეთნოლოგია, თბილისი, 1993.
81. ჭინჭარაული ა., ქართველებისა და ვეინახების კულტურულ-ისტორიული ურთიერთობის ზოგი საკითხი, 1, თუშოლი, არნ. ჩიქობავას დაბადების 80 წლისთავისადმი მიძღვნილი კრებული, თბილისი, 1979.
82. ხარაძე რ., ხევსურული „ძირი“ და „გვარი“, მიმოხილველი 1, თბილისი, 1949.
83. ხარაძე რ., ხევსურული რჯული, ანალები, თბილისი, 1947.
84. ხიზანიშვილი ნ., ეთნოგრაფიული ნაწერები, თბილისი, 1940.
85. ხუციშვილი ლ., გალ-ერდი — ქრისტიანობის დროინდელი ძეგლი ინგუშეთში, ძეგლის მეგობარი, №64, თბილისი, 1983.
86. ხარაძე რ., დიდი ოჯახის გადმონაშთები სვანეთში თბილისი, 1939.
87. ჯალაბაძე გ., მინათმოქმედება ფშავ-ხევსურეთში თბილისი, 1963.
88. ჯალაბაძე გ., ქვემო ქართლის მოსახლეობის ეთნიკური სურათი, კრ. ქვემო ქართლი, თბილისი, 1990.
89. ჯალაბაძე გ., აღმოსავლეთ საქართველოს სამინათმოქმედო იარაღების ისტორიიდან, თბილისი, 1960.
90. ჯალაბაძე გ., მემინდვრეობის კულტურა აღმოსავლეთ საქართველოში, თბილისი, 1986.
91. Абаев В.И., Дохристианская религия Алан, Москва, 1960.
92. Абаев В. И., Историко-этимологический словарь осетинского языка, т. 1, Москва-Ленинград, 1958.
93. Авксентьев А.В., Национальное самосознание народов Северного Кавказа и религиозная идеология, в сб.: Социология,

атеизм, религия, том 3, Грозный 1976.

94. Алборов Б.А., Ингушское „гальерды“ и осетинское „аларды“, ИИНИИК I, Владикавказ, 1928.

95. Ахриев Ч., Ингушские праздники, ССКГ, вып.V, отд.II, Тифлис, 1871.

96. Акаев В.Х., Суфизм и вахабизм на северном кавказе, Москва, 1999.

97. Алборов Б. А., Ингушское "Гальерды" и осетинское "Аларды"» (к вопросу об осетино-ингушских культурных взаимоотношениях), ИИНИИК I, Владикавказ, 1928.

98. Анчабадзе Г., Вайнахи (Чеченцы и Ингуши), Тб., 2002.

99. Бараниченко Н.Н., Доисламские верования и культы в исторических системах общественных отношении вайнахов, Диссертация, Грозный, 1985.

100. Бараниченко Н., К хронологии некоторых типов святилищ Чечено Ингушетии в кн.: Археология и вопросы атеизма, Грозный, 1977.

101. Бардавелидзе В. В., Древнейшие религиозные верования и обрядовое графическое искусство грузинских племен, Тбилиси, 1957.

102. Берже А. П., Чечня и чеченцы, Тифлиси, 1859.

103. Биджелов Б. Х., Происхождение и эволюция первобытных форм религии Осетин (диссертация), Махачкала, 1973.

104. Броссе М., Переписка на иностранных языках Грузинских Царей с Российскими государями от 1663 по 1770 г., Спб., 1861.

105. Бепиева Н., Хангошвили М., Ислам в Панкисском ущелье, Кавказский форум НПО, Тбилиси, 2001.

106. Бессонов М., Православие в наши дни, Москва, 1990.

107. Великая Н.Н., Виноградов В.Б., Доисламский религиозный синкретизм у вайнахов, СЭ, №3, Москва, 1989.

108. Вопросы общественного быта народов Дагестана в XIX-XX вв. Махачкала, 1987.

109. Головинский П.А., Заметки о Чечне и чеченцах, сб. свед.

о Терской области, вып. 1, Владикавказ, 1878.

110. Грабовский Н., Ингуши (их жизнь и обичия), ССКГ 9, Тифлиси, 1876.

111. Гатуев К., Суеверия и предрассудки у Осетин ССКГ, вып. IX отд. III, Тифлис, 1876.

112. Гараджа В., Протестантизм, Москва, 1971.

113. Гольдштейн А.Ф., Средневековое зодчество Чечено-Ингушетии и Северной Осетии, М., 1975.

114. Далгат Б., Первобытная религия чеченцев, , сб. свед. о Терской области, вып. 3, кн. 2, Владикавказ, 1893.

115. Дидебулидзе З., Роль Грузии в распространении христианской религии на центральном предкавказии в X-XII веках, Тбилиси, 1971.

116. Этнография, под ред. Маркова, Москва, 1985.

117. Дугин А. Основы Геополитики, Москва, 1999.

118. Зеленин Д., Палитра ислама, в журн. Россия №2 февраль 1997.

119. Ислам, Энциклопедический словарь, Москва, 1991.

120. Калоев Б.А., Осетины, Москва, 1971.

121. Кантария М. В., Экологические аспекты традиционной хозяйственной культуры народов Северного Кавказа, Тбилиси, 1989.

122. Культура и быт народов Северного Кавказа, М., 1968.

123. Кокоева А., Осетины в панкисском ущелье, в журн.: Кавказский Форум НПО, Панкисское ущелье, проблемы требуют решения, Тбилиси, 2001.

124. Ковалевская В.Б., Изображение коня и всадника на средневековых амулетах северного Кавказа, сб. Вопросы древней и средневековой археологии восточной Европы, Москва, 1978.

125. Кушева Е.Н., Народы Северного Кавказа и их связи с Россией (вторая половина XVI в., 30-е года XVII века), Москва, 1963.

126. Кобринская И., Общая безопасность и безопасные

156. Ярлыкалов А., Исламский фундаментализм на северном Кавказе: к постановке проблемы, Бюлетень №3, Владикавказ, 1999.

157. Ярлыкапов А.А., Проблема ваххабизма на северном Кавказе, Москва, 2000.

158. Яновский Р., Глобальные изменения и социальная безопасность, Москва, 1999.

სარჩევი

რედაქტორისაგან.....	3
ქართველები.....	5
აფხაზები.....	29
სომხები.....	35
აზერბაიჯანელები.....	60
ყარაჩაელები.....	78
ბალყარელები.....	83
ადიგეელები.....	87
ჩერქეზები.....	92
ყაბარდოელები.....	94
აბაზები.....	101
ოსები.....	103
ინგუშები.....	110
ჩეჩნები.....	114
დაღესტნის ხალხები.....	121
ხუნძები.....	123
ლაკები.....	128
დარგუელები.....	133
ლეზგები.....	136
ალულები.....	139
რუთულელები.....	141
თაბასარანელები.....	141
ნახურები.....	144
ყუმუხები.....	146
ნოღაელები.....	149
მთიელი ებრაელები.....	151
Summary.....	155
ბიბლიოგრაფია.....	156

ქეთევან ხუციშვილი

კავკასიის ხალხთა ეთნოგრაფია

თბილისი
2006

მადლობას ვუხდით ევროპულ ფონდს
HORIZON-ს ფინანსური დახმარებისთვის

Our deep gratitude for financial support
to the European Foundation HORIZON

დამკავშირებელი ნიკოლოზ გალაშვილი

საქართველოს ეთნოგრაფიული მემკვიდრეობის ცენტრი
„კავკასიური სახლი“
თბილისი, გალაკტიონის ქ. №20

წურწუმისანი დოქი (ხე)
ჩრდილო კავკასია XIX ს.